

HARRAN MİTOLOJİSİ VE TARİHİ
Tarih, Mitoloji, İnanç ve Bilim Kenti

Doç. Dr. Abdullah EKİNCİ

Şanlıurfa 2008

Şanlıurfa Valiliği
İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları
Şehir Kitaplığı Dizisi:48

ISBN:978-975-585-998-9

Yayın Koordinatörü

Selami YILDIZ

Editör

Mehmet Sait RIZVANOĞLU

Yayın Kurulu

Selami YILDIZ

Mehmet Sait RIZVANOĞLU

Bayram SOYKAN

Aydın ASLAN

Yayın Hakkı

Bu eserden iktibas yapılırken,
dipnot veya bağlaç usulü kaynak gösterilmeden yararlanılamaz.

Kitabın hukuki sorumluluğunun tamamı yazarına aittir.

Yapım

Efsane Ajans

0 (212) 267 29 29

Baskı-Cilt

Fsf Printing House

info@fsfprint.com

0 (212) 690 89 89

İstanbul 2008

Tarihe belge bırakan Babil Kralı Nabonid'e ithaf olunur...

Yeni Babil Kralı Nabunid Steli üç sütundan oluşmaktadır. I.sütun 48 satır, II. sütun 42 satır ve III. sütununun 50 satır olmasına karşın kırıklardan dolayı ancak ilk 41 satırı okunabilmiştir.

I. Sütunun Tercümesi (1.-48.satırlar): Tanrılar ve tanrıçalar arasında hiçbirinin anlayamayacağı Sin'in büyük işi, o eski günlerde yeryüzüne inmedi, bundan dolayı da yeryüzündeki insanlar onu göndermediler; zamanı gelinceye kadar ne tabletlere yazabildiler ne de onun heykelini dikebildiler. Mekanı cennet olan Tanrıların ve Tanrıçaların Efendisi Sin ! Cennetten Babil Kralı Nabunid'in önüne indin ! Ben, tek oğul, hiç kimsesi olmayan Nabunid'im ki, krallık benimle değildi, ama tanrılar ve tanrıçalar benim için dua ettiler ve Sin beni krallığa çağırıldı. Gece yarısı rüyamda bana şöyle dedi: "Harran kentindeki Sin tapınağı Ehulhul'u çabuk inşa et !. Bütün ülkeleri senin eline emanet edeceğim" Fakat insanlar, Babil, Borsippa, Nippur, Ur, Uruk, Larsa'nın oğulları rahipler ve Akkad ülkesinde ikamet eden halk, baştanrıya karşı en büyük günayı işlediler ve onu hor gördüler, onun hakkında saygısızca konuştular. Tanrı-ların Kralı Nannar'ın korkunç öfkesini unuttular, yalan söylediler ve hileler yaptılar. Köpekler gibi birbirlerini yediler. Aralarında hastalık ve kıtlık ortaya çıktı...

II. Sütunun Tecümesi (1.-42.satırlar): Sin'in sözüyle Nergal, onların silahlarını parçaladı; ayağımın altında hepsinin başını ezdi. Emrin efendisi, onsuz hiçbir ağız açılmayan ve kapanmayan Şamaş, babası ve yaratıcısı Nannar'ın emrini başararak benim ellerime bıraktığı Akkad ve Hatti ülkelerinin halkı benimle ağız ve kalp birliği ettiler, bana bekçilik yaptılar, benim emirlerimi uzak dağların ötesine taşıdılar...

III. Sütunun Tercümesi (1.-42.satırlar): Kahinlerin ve yorumcuların kehanetiyle yol kesilmedi. Yattım, gece yarısı korkunç bir rüya gördüm,.... söze kadar. Yıl tamamlandı, tayin edilen zaman geldi. Tema şehrinden döndüğümde... efendiliğimin şehri Babil ... Onların baktığı ve ... selamlama ve hediyeleri aldıkları ... yakındaki krallar yanıma geldiler ve ayağımı öperler ve uzaktakiler bunu duydular ve onun yüce tanrı başlığından korktular.....

Doç. Dr. Abdullah EKİNCİ

1967 Yılında Şanlıurfa’da doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Şanlıurfa’da tamamladı.1986’da Uludağ Üniversitesi girdi. 1992–1995 yılları arasında MEB bünyesinde öğretmen ve idareci olarak görev yaptı. 1996 yılında Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde “Genel Türk Tarihi” dalında yüksek lisansını yaptı. 2002 Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı “Ortaçağ” alanında doktorasını bitirdi. 2006 yılında Ortaçağ Alanında Doçent unvanını aldı. Halen Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekan Yardımcısı ve Tarih Bölümünde Öğretim Üyesi olarak çalışmaktadır. Ortadoğu, Akdeniz Dünyası ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki şehirlerin siyasi ve sosyokültürel yapıları uzmanlık ve ilgi alanıdır.

Bu konularda yayınlanmış eser ve makaleleri:

Ekinci, Abdullah, *Ortadoğu’da Marjinal Bir Hareket; Karmatiler (Siyasi, Sosyal Ve İktisadi Faaliyetleri/Ortadoğu’da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Odak Yayınevi, Ankara 2005.

Ekinci, Abdullah, *Ortaçağ’da Urfa-I, Gazi Katabevi*, Ankara 2006.

Ekinci, Abdullah, *Müze Şehir Urfa*, Kültür Bakanlığı Yay. (Şanlıurfa Valiliği), Ankara 2006.

Ekinci, Abdullah, *Erdemli Şehir Urfa, Devlet Geleneğinden İmparatorluk Sancağına* (Basımda).

Ekinci, Abdullah, Paydaş, Kazım, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay. (Şanlıurfa Valiliği), Ankara 2008.

Ekinci, Abdullah, “Muzaffereddin Gökböri’nin Siyasi ve Sosyal Faaliyetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 2002.

Ekinci, Abdullah, “Ortaçağ Ortadoğusu’ndaki Marjinal Hareketlerin (İsma’îlî-Karmatî Hareketi’nin) Dönemin İslam Dünyasına Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları”, *Belleten*, TTK Yay., Cilt LXIX, Ağustos Ankara 2005.

Ekinci, Abdullah, “The Struggle of Sadjids Against The Marjinal Groups of Middle East In Middle Ages”, *Archiv orientální* (Oriental Archive). (Basımda)

Ekinci, Abdullah, “XIV Yüzyıllarda Urfa ve Çevresinde Döğerler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan/143, 155–165, İstanbul 2003.

Ekinci, Abdullah, “Karmatî Terimine Dair Düşünceler”, *Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi e-dergi*, Ankara 2003.

Ekinci, Abdullah, “Ortadoğu’da Ortaya Çıkan Fikir Akımları (8–10. Yüzyıllar), *Orta-Doğu Araştırmalar Dergisi*, Cilt I, Sayı II, 61-77, Elazığ 2003.

Ekinci, Abdullah, “İhşidilerin Suriye-Filistin Bölgesinde Hâkimiyet Kurma Mücadelesi”, *Fırat Üniversitesi*, *Orta Doğu Dergisi*, Cilt I, Sayı I, Elazığ 2003.

Ekinci, Abdullah-A, Yıldız, “Ahmed Câm Nâmekî İle İlgili Şiir Ve Menkıbelerde Sultan Sencer'in Şahsiyeti”, *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları*, Sayı. 152, İstanbul 2004.

Ekinci, Abdullah, “Urfa ve Çevresinde Türk Akınları (M.Ö. VII - M. S. XIV. Yüzyıl)”, *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, Sayı I, Elazığ 2004.

Ekinci, Abdullah, “Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Heterodoks Akımların Tarihsel Arka Planı”, *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları*, Sayı. 141, İstanbul 2005.

Ekinci, Abdullah, “Gazneli Devletinin İslam Dünyası'nın Siyasal ve Sosyal Bütünlüğünü Sağlama Teşebbüsleri”, *Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Dergisi*, C. II, Sayı II, Elazığ 2004.

Ekinci, Abdullah, “Anadolu Selçuklu Devletinin Deniz Hâkimiyetini Tesisi ve Denizcilikte Kurumsallaşma Çabaları” *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları*, Sayı. 155, İstanbul 2005.

Ekinci, Abdullah, “İrak-Suriye Bölgesinde Abbasi-Karmatî Mücadelesi”, *Harran Ün. İlahiyat Dergisi*, C. X, Sayı IV, 83-106, Şanlıurfa 2002.

Ekinci, Abdullah, “Türkiye Selçuklularının Akdeniz Politikası ve Doğu Akdeniz'de Hâkimiyetin Tesisi”, *Doğu Batı Dergisi*'nin “Akdeniz”, 34. Kasım Aralık Ocak, Ankara 2005.

Ekinci, Abdullah, “Selçukluların İslam Dünyasındaki Heterodoks Hareketlerle (İsmâ'îlî-Karmatî) Mücadelesi”, *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları*, Sayı 163, İstanbul 2006.

Ekinci, Abdullah-Kütük, Ahmet, Güneydoğu Anadolu'nun Medeniyet Tarihi Açısından Önemi ve Nusaybin Okulu, *Makalelerle Mardin I, Tarih Coğrafya*, İstanbul 2007.

Ekinci, Abdullah, “Harran ve Harran Okulunu Etkileyen Siyasî, Dinî, Coğrafi ve İlmî Unsurlar”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, 28-30 Nisan 2006 Şanlıurfa.

Ekinci, Abdullah, İslam Kültürü ile Türklerdeki Av Geleneğinde İktisadî ve Sosyo-Kültürel Paralellikler ve Farklılıklar”, *Türk Kültüründe Av konulu Uluslararası Sempozyum*

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, 15-16 Kasım 2006 İstanbul.

Ekinci, Abdullah, “İslam Dünyasında Hurufiler ve Timurluların Mücadelesi” *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur Mirası Sempozyumu*,

26–27 Mayıs 2005, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Editörler Doç. Dr. Abdulvahap Kara, Yrd. Doç. Dr. Ömer İşbilir, İstanbul 2007.

Ekinci, Abdullah, “Karmatilerin Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları”, Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmalar Kongresi, Eylül Ankara 2007.

Ekinci, Abdullah, “Urfa’da Artuklu Bakiyeleri ve Döğerler”, Uluslararası I. Artuklu Sempozyumu, 24-27 Ekim Mardin, Ankara 2007.

Ekinci, Abdullah, “Orta Doğu Heterodoksisine Dair Düşünceler (Harici, Şii ve Karmati Kavramları)”, *Birinci Orta Doğu Semineri (Kavramlar Kaynaklar ve Metodoji)*, Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 319–327, Elazığ 2004.

Ekinci, Abdullah, “Nuruddevle Belek’in Tarih Sahnesine Çıkışı ve Siyasi Faaliyetleri”, *Belek Gazi ve Dönemi Sempozyumu*, (01–02 Ekim) Elazığ 2004.

Ekinci, Abdullah, “Artuklu Dönemi Dinî Yapısı ve Marjinal Gruplar İle Olan Münasebetler”, *Belek Gazi ve Dönemi Sempozyumu*, (01–02 Ekim) Elazığ 2004.

Ekinci, Abdullah, “Dede Osman-ı Avnî ve Menkıbeleri”, Yüksek Lisans Semineri, Harran Ün. Sosyal Bilimler, Şanlıurfa 1994.

Ekinci, Abdullah, “Dört Halife Döneminde Urfa”, Akademik Bakış, S. II, İstanbul 1997.

Ekinci, Abdullah, “III.-XII. Yüzyıllarda Urfa’da Dinî ve Fikri Hayat” Yüksek Lisans Tezi, Harran Ün. Sosyal Bilimler Enst. Şanlıurfa 1996.

Ekinci, Abdullah, “Urfa’da Türkmen Aşiretleri”, Doktora Semineri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. 1997.

Ekinci, Abdullah, “Harran ve Harran Okulunu Etkileyen Siyasi, Dinî, Coğrafi ve İlmî Unsurlar”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, 28–30 Nisan 2006 Şanlıurfa.

Ekinci, Abdullah, “Urfa’da Artuklu Bakiyeleri ve Döğerler” I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25–26–27 Ekim Mardin 2007.

Ekinci, Abdullah, “Urfa Vakıfları ve Şehrin Fiziki Yapısına Etkileri”, VD Şanlıurfa 2008.

Ekinci, Abdullah, “Haleplibahçe Arkeo Park Olmalı” Güneydoğu Life, Sayı 13, Ankara 2007.

Ekinci, Abdullah, “Arkadaşlarının Hocası Şehri”, Güneydoğu Life, Sayı 14, Ankara 2007.

Ekinci, Abdullah, “İki Tepeli Şehrin Mahalleleri” Şurkav Dergisi, Şanlıurfa 2008.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	XI
ÖNSÖZ	XIII
GİRİŞ	1
Harran'ın Kuruluşu ve Adının Menşei	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
A. KURULUŞUNDAN OSMANLIYA SİYASİ TARİH	5
1. Ebla Akkad Krallığı	6
2. Hurri ve Mitanni Dönemi	7
3. Aram istilası ve Asur Hâkimiyeti Dönemi Harran	8
4. Babil Döneminde Harran	10
5. Med ve Pers Dönemi Harran	11
6. Büyük İskender ve Selevkoslar Döneminde Harran	12
7. Part Dönemi Harran	13
8. Sasani Roma Döneminde Harran	14
9. Sasani-Roma Mücadelesi	16
10. Müslümanların Fethinden Hamdanilere Kadar Harran	20
11. Hamdaniler Dönemi Harran	28
12. Nümeyriler Dönemi Harran	31
13. Selçuklu Dönemi Harran	32
14. Zengiler Dönemi Harran	37
15. Beyteginliler ve Eyyûbiler Dönemi Harran	40
16. Moğol ve Memlûklu Dönemi Harran	43
17. Osmanlı Dönemi hâkimiyetin Başlangıcı	45
İKİNCİ BÖLÜM	
B. HARRAN MİTOLOJİSİ	47
1. Harran'da Mitolojik Unsurlar	47
2. Tanrı ve Tanrıçalar	51
2.1. Enlil	51
2.2. Yedi Tanrı	51
2.3. Yedi Gezegen Kültü	52
2.4. Ninlil (Muslissu)	54
2.5. Nebo ve Bel Kültleri	55

2.6. Atargatis (Tar'atha/Venus)	57
2.7. Haddad (Baal)	60
2.8. Nusku	61
2.9. Ningal	61
2.10. Nergal	62
2.11. Nemrut (Nimrod)	63
2.12. Tanrıça Gula (Ninisuna)	64
2.13. Ay/Sin	65
2.14. Sin Tapınağı ve Tarihçesi	67
a. Ay'ın Bereket Tanrısı Oluşu	78
b. Verimlilik (Doğurganlık) ve Öbür Dünya	81
c. Ay Tanrısı ve Şeytan Dünyası	82
d. Gökyüzünün Lambası ve Kehanet	82
e. İktidarın Kaynağı ve Koruyucu Tanrısı Ay	84
2.7. Harran'da Astroloji ve Astrolojik İnanışlar	87
2.8. Şamaş/Güneş	89
2.9. Eden Mitosu	91
2.10. Zafer Tanrıçası Nike	92
2.11. Teşup /Fırtına Tanrısı	92
2.12. Kırların Koruyucu Tanrısı/ Dingir Lama	92
2.13. Akantüs Mitosu	93
3. Soğmatar ve Mar-Alaha Kültü	93
4. Akitu Festivali	99
4.1. Harran'da Dinî Törenler	102
5. Bubbulu Festivali	105
6. Düğün Şöleni	107
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
C. FELSEFE VE İNANÇ	109
1. Hermetik Gelenek	109
2. Edessa Gnostizmi	113
3. Maniheizm	115
4. Marsiyonizm	116

5. Daysanizm	117
6. Edessa’da Hıristiyanlık	118
7. Harran’da Hıristiyanlık	120
8. Musevilik	122
9. Sabîlik	125
1. İslam Kaynaklarına Göre Sabîlik	125
2. Sabii Terimi ve Menşei	125
3. İlahi Dinden Ayrılan İlk Fırka: Sabîlik	132
4. İslam Kaynaklarına Göre Harran Sabîliği	134
5. Tanrı Anlayışı	136
6. Peygamberlik ve Ahiret	137

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

D. HARRAN’DA BİLİM	140
1. Harran Akademisi	140
2. Harran’da Yetişen İlim Adamları	146
3. Meymun bin Mihran	146
4. Abdülkerim bin Malik Ebu Said el-Harranî	146
5. Husayf bin Abdirrahman el-Hıdramî el-Harranî	146
6. Sabit bin Kurra (Ebu’l Hasan el-Harranî)	146
7. Huneyn b. İshak	147
8. El-Battani (Ebu Abdullah Muhammed bin Cabir bin Sinan el-Harranî)	148
9. Ali b. İsa	149
10. Sinan bin Sabit bin Kurra	149
11. Sabit bin Sinan bin Sabit bin Kurra	149
12. İbrahim b. Hilal es-Sabiî el-Harranî	150
13. Hilal b. Mubasır b. İbrahim es-Sabiî	150
14. Ebu İshak İbrahim b. Zehrüm el-Harranî	151
15. Hilal b. İbrahim b. Zehrüm es-Sabii el-Harranî	151
16. Yusuf el-Harranî	151
17. Harranlı Âlimlerden Ders Alan Ünlü Düşünür: Farabi	151
18. Ebu Abdullah Muhammed b. Seleme el-Harranî	152

19. Muhammed b. Ubeydullah el-Müsebbihî	152
20. Garsünime el-Sabiî	152
E. XI-XIV. YÜZYILLARDA URFA VE ÇEVRESİNDE İLMİ HAYAT VE İLİM ADAMLARI	152
1. Hayat b. Kays el-Harranî	155
2. Ali b. Ömer el-Harranî	155
3. Ebu'l Sena Hammad b. Hibetullah el-Harranî	156
4. Necmuddin Ebu Muhammed Abdülmenim b. Ali b. Hibetullah el- Harranî	156
5. Fahrüddin Muhammed b. Hıdr b. Teymiyyet el-Harranî	157
6. Abdullah b. Nasr el-Harranî	157
7. Abdülkadir el-Harranî	158
8. Cemalüddin Ebu Zekeriyya Yahya b. Ebi Mansur b. Ebi'l Feth b. Rafi el-Harranî	158
9. Yahya b. Hamid İbn Ebi Tayy	159
10. Abdüsselam b. Teymiyye el-Harranî	159
11. Muhammed b. Abdulvehhab el-Harranî	160
12. Ebu'l Fazl b. Ebi'l Hucr Takiyyıddin Hamid b. Mahmud el-Harranî el-Zahid	160
13. Fahrüddin Muhammed b. Hıdr Teymiyyet el-Harranî	161
14. Ebu'l Fettah b. Ahmed b. Celebet el-Harranî	161
15. Abdulvehhab b. Celebe el-Harranî	161
16. Şeyhülislam Takiyüddin Ebu Abbas Ahmed b. Abdulhalim b. Teymiyyet el-Harranî	162
F. Bölgenin Eğitim-Öğretim Hayatına Katkı Sağladığı Kabul Edilen Tespit Edebildiğimiz Diğer İlim Adamları	163
SONUÇ	169
KAYNAKÇA	170

TAKDİM

Şanlıurfa, 11.500 yıllık tarihi geçmişi, coğrafik konumu, ticari İpekyolu üzerinde olması, Doğu ile Batı arasında kavşak noktasında bulunması sebebiyle, stratejik öneminin yanı sıra din, kültür ve medeniyetlerin buluştuğu bir çekim merkezi olmuştur. Bu özelliklerinden dolayı tarihi gelişim sürecinde, üzerinde birçok bağımsız devlet ve beylik kurulmuş ve birçok uygarlığa beşiklik etmiştir.

Tarih boyunca dünyanın en verimli toprağına sahip Şanlıurfa, bu yönü ile bir tarım şehri olmuştur. Şehrin bu birikimini göz önünde bulunduran Türkiye Cumhuriyeti, tarihinin sürdürülebilir en büyük projesi olan GAP'ı uygulamaya sokmuş ve Atatürk Barajı ile Şanlıurfa'yı ticaret ve kültürün yanında bir de tarım ve sanayi şehri yapmıştır.

Şanlıurfa, çok tanrılı inançların yanı sıra birçok peygamberi bağrından çıkarmış, birçok peygamberin uğrak yeri olmuş ve bu yüce insanlara ev sahipliğı yapmış bir şehirdir. Üç semavi dinin ata olarak kabul ettiği Hz İbrahim, bu topraklarda doğmuş, Hz İsa bu şehri kutsamış ve bu yüzden şehir, "İnançlar Diyarı" ve "Peygamberler Diyarı" olarak anıla gelmiştir. Özellikle Hz. İbrahim ve Hz. Eyyub peygamber ile özdeşleşmiştir.

Şanlıurfa, Urfa Akademisi ve tarihi Harran Üniversitesi'nden yetişen âlimlerin eserleri ile Batı Medeniyetinin oluşumuna büyük katkı sağlamış; ilim, felsefe ve sanatta modern Batı Düşüncesini etkilemiştir...

Şanlıurfa, sahip olduğu kültürel mirası ile kültür ve inanç; Karacadağ Kayak Merkezi ile kış; Karaali Kaplıcaları ile termal; Atatürk Barajı'nda yapılan su sporları ile turizm çeşitliliğı açısından önemli bir potansiyele sahiptir.

Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğümüzün 2006 yılında projelendirdiğı "Şehir Kitaplığı Dizisi" yayınları kapsamında yayımlanan "**Harran Mitolojisi ve Tarihi**" adlı bu çalışmaya emeğı geçenlere teşekkür eder, başarılar dilerim.

Yusuf YAVAŞCAN
Şanlıurfa Valisi

ÖNSÖZ

Urfa ve çevresiyle ilgili çalışmalarımıza, 1993’de “Dede Osman-ı Avnî ve Menkibeleri”ni toplayarak başladık. Ardından 1994’de “III.-XII. Yüzyılda Urfa ve Çevresinde Dinî ve Fikrî Hayat” adlı çalışmayla sürdürdük. Bu iki çalışma Urfa çalışmalarımızın başlangıç noktasını oluşturdu. Bu çalışmaları yaparken bir yandan bölgeyle ilgili yerli-yabancı kaynakları topladık, diğer yandan da alan çalışmalarına ağırlık verdik. Zaman zaman kaynaklardaki bilgilerle alandaki verilerin birbiriyle örtüşmediğini; bazen de, daha önce tesadüf edilmeyen verilere şahit olduk. Bu durum, daha çok mekânı görme ve inceleme isteğimizi perçinledi.

Araştırma yaptığımız mekânlardan biri de, Harrandır. Harran tarih boyunca Babillilerin, Keldanilerin, Asurluların, Hititlilerin, İranlıların, İskender İmparatorluğu’nun, Roma’nın, Bizans’ın, Emevilerin, Abbasilerin, Yerel Hanedanların, Farklı Türk hanedanlarca kurulan devletlerin, Moğolların ve son olarak da Osmanlı’nın hâkimiyetini görmüş bir şehirdir. Antikçağ ve ortaçağ insanları için, kentleri kurmak sıradan bir olaydır. Fakat efsane şehirlerin kurulabilmesi, insanlık tarihi kadar uzun bir süreç ister. Harran efsane kentlerdendir... O, Asur’un, Babil’in imtiyazlı kentidir... Tanrıların ve Tanrıçaların şehridir... Bilimin başşehridir... Geçmişin birikimini bugüne taşıyabilen ender kentlerden biridir... Yazan, öğreten ve düşünebilen şehirdir... Bütün birikimini insanlıkla paylaşabilen, evrensel bir kenttir. O, aynı zamanda efsaneyi, inancı, mistizmi, felsefeyi ve bilimi doyasıya yaşamayı bilen kenttir... Bize göre Harran, bu özellikleriyle anlatılmalı ve bilinmelidir. Bu kitap, bu amaç doğrultusunda Harran’la tanışmak için tutulan notlar ve gezilen mekânların bir hikâyesidir. “Harran Mitolojisi ve Tarihi” adlı çalışmamız, 1993’ten itibaren tutulan notlar ve incelenen mekânlardan sadece, Harran ile ilgili bölümünü kapsamaktadır.

Söz konusu çalışmamız, Harran’ın kısa bir siyasi tarihi, mitolojisi, İslam fethine kadar olan inanç yapısını incelemektedir. İslam fethinden sonraki dönemin dinî ve fikrî yapısı, bağımsız bir çalışma olarak tarafımızdan hazırlanmıştır. “İslam Döneminde Harran” ayrıca yayınlanacağı için, bu çalışmada sadece İslam dönemi öncesine yer verilmiştir. Son olarak çalışmanın basılmasına öncülük eden Şanlıurfa Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü yetkilileri ile desteklerini bizlerden esirgemeyen Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi yetkililerine şükran borçluyuz.

Abdullah EKİNCİ
Şanlıurfa 2008

KENTİN KURULUŞU VE ADININ MENŞEİ

Kentin kuruluşuyla ilgili ilk rivayet Tufan'dan sonra ilk kurulan kentlerden olduğudur. İkinci rivayet ise Nuh Peygamberin torunlarından Kaynan veya İbrahim peygamberin kardeşi Ârân tarafından kurulduğu yönündedir¹. Harran Tevrat'ta İbrahim Peygamber ile ilgili olarak adı sık geçmektedir. Aynı zamanda Hz. İbrahim'in aşiretiyle birlikte Ur'dan Harran'a geldiği ve oturduğu belirtilmektedir. Bu nedenle Harran İbrahim'in şehri olarak kabul edilmektedir. İbrahim Peygamber Filistin'e gitmeden önce bu şehirde veya yine Harran sınırları içinde yer alan Tarah'ta oturmuştur. Harran'da Hz. İbrahim'in adını taşıyan bir mescit, onun oturduğunda yaslandığı bir taşın varlığından² bahsedilir. Bazı müfessirler "Ben Rabbime hicret ediciyim (Kur'ân, XXIX, 26)" ve "Biz, onu ve Lût'u âlemlere mübarek kıldığımız yere sığdırdık (Kur'ân, XXI, 71) ayetleriyle kastedilen kentin Harran olduğunu belirtmektedirler.

Tamara Green Harran'ın Uurlarca ticaret için ileri karakol mevki tarzında kurulduğunu belirtmektedir. Bu bölgeden geçen malların çokluğu insanları günaha teşvik ediyordu. Kervan yolu üzerinde çok yağmalar oluyordu³. Bu nedenle yol güvenliğini sağlamak amacıyla Harran kurulmuştur. Harran, tarihin en eski devirlerinden beri büyük bir ticaret merkezi idi. Aslında Harran Mezopotamya'dan gelip, batı, kuzey ve güneye doğru giden yolların geçtiği stratejik bir bölgede

1 Tevrat, Tekvin, bab XI, s. 31.

2 Tevrat, Tekvin, bab XI, s. 31; Yakut, Mu'cemü'l Buldan, "Harran maddesi";

3 Tamara M. Green, The City Moon God, Leiden-New York-Köln 1992, s. 19.

yer almaktadır⁴. Mezopotamya coğrafi yapısı nedeniyle büyük çapta çöllerle kaplı olduğunda ulaşım sistemleri de bu yapıya uygun bir şekilde gelişmiştir. Bağdat'tan Doğu Akdeniz kıyılarına Palmira üzerinden ulaşmak mümkünse de, bu çöl yolu fazlaca elverişli değildi. Buna karşılık Güneydoğu Toroslar'ın eteklerini izleyerek Harran üzerinden geçen yol, tarih boyunca önem taşımıştır⁵. Bu güzergâh üzerindeki yerleşimlerin açılması ve mamur olması da söz konusu güzergâhın işlekliliğiyle bağlantılı idi.

Harran yeni buluntularla tarihi M.Ö.7000'li yıllara kadar gitmektedir. Kentten tarihi kaynaklarda Kuzey Suriye'de bulunan MÖ. XXIV. Yüzyıla ait Ebla tabletlerinde, Harran'dan "Ha-ra-an" olarak bahsedilir. Kentin ismi MÖ. II. Binyılın ilk yarısına ilişkin Mari mektuplarında "ha-ar-ra-nimki, ha-ra-nimki ve Kaksal-nim.ki" olarak geçmektedir. Babil dönemi belgelerinde, "harranumm ve Uru.

4 Bölgedeki tarihsel yol ağı: Güneydoğudan kuzeybatıya doğru, Zagros dağlarının eteklerini zilyerek, Dicle boyunca uzanmakta idi. Yeni Asur döneminde Harran şarri (Kral Yolu) adını taşıyan ana yol Güney Mezopotamya'dan Dicle'yi izleyerek, Musul yoluyla Sincar'a, Nisibis'e (Nusaybin) ve Ra's-el-Ayn üzerinden Harran ovasına, buradan da Fırat'ı Karkamış'ta aşarak kuzeybatı ve güneybatıya ayrılmaktaydı. Bu güzergâh Asur üçgenini oluşturan Ninive, Kalhu ve Dur Şarrukin gibi ünlü başkentlerinden geçmektedir. Bu nedenle Akdeniz ve orta Dicle ovası arasında yer alan ticaret yolu boyunca ana bir postane gibiydi. Daha kısa bir yol vardı; Anticoh'den Babil şehrine, Fırat'ın altında Karkamış, Anah ve Hitit içinden geçiyordu. Harran'dan İran'a giden iki Kral yolu var biri solda Adiabane içinden ve Dicle Üzerinden diğeri sağda Asur içinden Fırat boyunca devam etmekteydi. Harran'ın önemi sadece birinci yol olan Asur yolu üzerinde bulunmasından değil, aynı zamanda ikinci yola veya Babil şehrine kolay bir geçişi olmasından kaynaklanmaktaydı. Harran aynı zamanda Fırat'a giden yolun kuzeyindeydi ve bu da Malatya ve Anadolu'ya kolay bir geçişi sağlamaktaydı. İkinci güzergâh Fırat vadisini izleyerek Babil'e ulaşmaktaydı. Güney Mezopotamya'ya gitmek için Babil, Hit, Ana ve Rakka'ya ulaştıktan sonra Belih'i izleyerek Harran ovasına gelmekte idi. Bu yol Eski Babil döneminden beri ticari yol olarak kullanılmakta idi. Bu güzergâhta Harran önemli bir konaklama merkezidir. Romalı yazar Ammianus Marcellinus bu yolun özantısı olarak doğuya, İran'a doğru uzandığını belirtmektedir. Harran'dan da farklı yönlerle uzanan yollar mevcut idi. Bunlardan biri kuzeydoğuya uzanan yol; Diyarbakır-Bitlis hattını izleyen bu yol Güneydoğu Toroslar'ı Bitlis Geçidi izleyerek Güneydoğu Toroslar'ı Bitlis Geçidi üzerinden atlayarak Van Gölü yöresine değin uzanmaktaydı. Harran'dan Kuzeybatıya giden yol ise Yeni Asur döneminde kral yolu olarak bilinen güzergâhtır. Bu yol Fırat'ı Zeugma (Birecik) ya da daha kuzeydeki Samosata'yı (Samsat) aşarak Que (Kilikia), Tabal ve son olarak Orta Anadolu'ya uzanmaktadır. Güneybatıya giden yol ise, Fırat'ı Karkamış'ta aşarak Doğu Akdeniz kıyılarına ve Filistin'e doğru uzanmakta idi. Kuzey'e giden yol ise Asur Koloni Çağı'nın geç evresinde de kullanılan Ergani-Maden Geçidi aracılığıyla Elazığ ve Malatya bölgelerine ulaşan karayoludur. Bkz. Tamara Green, s. 19–20; Aynur Özfirat, s. 21, 22, 24.

5 Aynur Özfirat, Eskiçağ'da Harran, İstanbul 1994, s. 20.

sa.kaskal” olarak geçmektedir. Hititlere ait Boğazköy metinlerinde ise “Kururu har-ra-na-az, Kururu har-ra-na ve Uru Kaskalni, Uru har-ra-a-ni, Uru har-ra-na ve Uru Kaskalni” olarak geçmektedir. Orta Asur ve Orta Babil dönemi kayıtlarında “Uru har-ra-na, ha-ar-ra-ni, ha-rani ve Kur.Kaskalni; Yeni Asur belgelerinde Uru har-ra-a(n), Uruharra-na, Urukaskal-aja, Uru-Kaskal-ni, UruKaskal-a-a, UruKaskal-Aja ve aka-ra-ni” olarak geçmektedir. Harran adı, Sümerce ve Akadça “Seyahat- Kervan” anlamına gelen “Ha-ra-nu”dan gelmektedir. Ayrıca Harran adı Asurca “karayolu, yol, patika, seyaat yolculuk, iş seyahati, kervan, iş riski, iş merkezi, sefer, askeri sefer, akın, ordu, angarya, hizmet birimi” anlamlarına⁶ gelmektedir. Harran isminin bölgedeki yol güzergâhlarıyla açıklanması, Harran’ın kavşak ve konaklama merkezi olduğu gerçeğiyle bağlantılıdır⁷. Kent “yol”, matematik terimi olarak da “zaman” anlamlarına gelmektedir. Harran kelimesi Hurca “hari” kelimesiyle de ilgisi vardır. Harran kelimesinin anlamları arasında Yeni Asur ve Yeni Babil dönemi metinlerinde eril biçimi olan “Kaksal” şeklinde geçmektedir. Asur ve Keldani dillerinde “Yol” Arapça’da sıcaklık anlamına gelen “harr” kelimesinden sıcak anlamına gelir⁸. Tevrat’ta İbrahim Peygamber ile ilgili olarak adı sık sık geçen ve Hz. İbrahim’in aşiretiyle birlikte Ur’dan Harran’a gelerek, burada bir süre oturduğuna vurgu yapılmaktadır. Tevrat İbranicesi ve Aramice de “hrn” biçimiyle geçmektedir⁹.

Yunanca olarak Karrai; Kara ve Kharran, Karras, Karrais; Latince Charrae, Charra, Carrha, Carrhae, Carris, Carras, sikkeler üzerinde ise Karrakar(r)enon, Kharr ve Karenon şeklinde geçmektedir¹⁰. Ortaçağ İslam kaynaklarında ise kentin ismi “Harrân ve Harrânîyye” olarak geçmektedir. Bu kullanım tarzı günümüze kadar gelmiştir. Mes’udî Irak ve Mezopotamya’nın Keldânilerin ülkesi olduğunu, buraların halkının Süryanice konuştuklarını belirtmektedir. İbrahim Peygamber’in doğum yeri Ur’dan Harran’a geldiği, bir müddet burada oturduktan sonra Fırat’ın batısındaki Şam diyarına göç ettiğini

6 Aynur Özfırat, s. 18;

7 Tamara Green, s. 19–20.

8 Urfa’nın 50 km güneyinde ve Kuzey Suriye Ovası’nı kesen doğu-batı anayollarından biri üzerinde yer alan Harran, en geç Halaf Döneminden beri iskân edilmiştir. Kazı çalışmaları 1983 yılından beri Nurettin Yardımcı başkanlığında bir ekip tarafından gerçekleştirilmektedir. İki alanda çalışma yapılmıştır: Bunlar Ulu Cami ile İslam Dönemi kalıntılarının altında M.Ö. 1. binyıla ait tabakaların yer aldığı güneydeki yerleşim höyüğüdür. Ayrıca 2005 yılında Harran’dan görülebilen başka bir Halaf Dönemi siti olan Tell İdris’te kazı çalışmalarına başlanmıştır.

9 Aynur Özfırat, s. 18.

10 G. Fhervârî, “Harran”, *EF*, III, New Edition 1960, s. 220–234; Aynur Özfırat, s. 19.

belirtmektedir¹¹.

Görüldüğü başlangıçta Harran'ın kuruluşuna etki eden en önemli unsur, güvenli yolların kavşağında yer almış olmasıdır. Asur-Babil döneminde kentin imtiyazlı şehirler arasında yer alması, pagan özellikle Sîn tapınağının şehirde olması ve semavi dinlerin şehre vurguda bulunması, kentin politik açıdan önemli bir konuma yükselmesine neden olmuştur. Harran asırlarca Asur-Babil'in imtiyazlı şehridir, aynı zamanda Ay tanrısı Sin'in ve Hz. İbrahim'in kentidir. Harran bedevi topluluklar ile Moğolların vermiş oldukları zararlarla birlikte, antik dünyadaki konumunu yitirmiş ve şehirdeki tüm uygarlıkların izleri önemli bir ölçüde silinmiştir.

11 Mes'udî, el-Tenbih ve'l-İşrâf, nşr. Abd. İsmail es-Sâvî, Kahire 1938, s. 69; Ramazan Şeşen, Haran Tarihi, Ankara 1993, s. 33.

BİRİNCİ BÖLÜM

Kuruluşundan Osmanlıya Siyasi Tarih

Harran, en geç Halaf Döneminden beri iskân edilmiştir. Yeni buluntulara göre tarihi MÖ. 7000’li yıllara uzanan Harran, tarihi kaynaklarda ilk defa M.Ö.2000 başlarına ait Kültepe ve Mâri metinlerine dayanmaktadır. Bu tabletlerde Harran’daki Sin (Ay Tanrısı) mabedinde bir antlaşma imza edildiğine dâir bir vesika bulunmaktadır. Yine ikinci binin ortalarında Hitit kralı Şubbiluliuma ile Mitanni kralı Mattivaza arasında yapılan bir antlaşmaya Harran’daki Ay ve Güneş tanrıları şahit tutulmuştur¹². Orta Fırat’taki Merit şehrinden, Kral’a ait mektuplarda yazılanlardan MÖ 19. y.y Harran’a yakın bölgede etkili yarı göçebe kavimlerden oluşan bir federasyonun Belih nehri çevresinde bir yerde yerleştiği anlaşılıyor¹³ Harran, Uurlarca ticaret için ileri karakol mevki tarzında kurulmuştu. Asur Kralı Şamşi-Adad I (MÖ.1813–1781) Harran’dan geçen ticaret yolunu kontrol etmek için bölgeyi hâkimiyetine almak üzere dikkatle organize edilmiş bir sefer düzenlenmiştir¹⁴.

M.Ö. 1. bin yılda Kuzey Mezopotamya ticari yolu boyunca Harran’ın ticaret şehri olarak sürdürdüğü rolü, lüks eşyaların ticaretinin

12 Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 5; Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi, İstanbul 2003, s. 174–238.

13 G. Dossin “ Benjamitres Das Les Textes de Mari” Melanges Syriens offerts a M. Rene Dussuad, Paris 1939, s. 986; Tamara M. Green, s. 19.

14 Kemalettin Köroğlu, Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar, İstanbul 2006, s. 154–180; Jean Bottero/Marie-Joseph Steve, Evvel Zaman İçinde Mezopotamya, İstanbul 2008, s. 13–51; Eva Cancik –Kirschaum, Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür), İzmir 20004, s.37–117; Ekrem Memiş, Eskiçağda Mezopotamya, Bursa 2007, s. 180–228.

yapıldığı şehirler içerisinde Harran'ı da sayan Ezekiel Peygamber¹⁵ işaret etmiştir. “Harran, Kanneh, Eden, Asur ve Chılmat, sizinle ticaret yapılır. Sizinle yapılan bu ticaretler, tercihli giysilerdir, mavi elbiselerdir, süslü işlerdir ve iplerle sınırlanmış, süslenmiş ev halılarıdır ve bunu gizli tutun”¹⁶ ve Pliny gibi Romalı yazarlardan gelen diğer referanslarda Harran'ın klasik dönem boyunca Kuzey mezopotamya'nın ekonomik hayatında önemli bir pozisyonu sürdürdüğünü belirtilir. Kültepe, Mâri ve Hitit çivi yazısı tabletlerindeki Harran ve Sin (Ay Tanrısı) vurgusu kentin tarih öncesine uzanan köklü bir birikime sahip olduğunu göstermektedir. Arkeolojik kazılar yapıldıkça, Harran'ın tarih öncesi daha da netleşeceği muhakkaktır. Harran'ın Babil, Mitanni, Hitit, Asur, ikinci Bâbil devirlerini yaşamıştır. Asur belgelerinde Harran adına sık sık rastlanmaktadır.

Ebla ve Akkad Krallığı Dönemi Harran

Urfa ve Harran başta olmak üzere bölgemiz Ebla Krallığı'nın etki alanı içinde kabul edilir. MÖ. 2500'li yıllarından sonra Güney Mezopotamya, rakip kent devletlerinin dinamizmine şahit olmuştur. Ebla Krallığının merkezi Ebla'da (Tell el-Mardikh) yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen çivi yazılı arşivlerde, Harran'ın Zugalum adındaki bir kraliçe tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır¹⁷. İlk dünya İmparatorluğu olarak kabul edilen Akkad Devleti (MÖ. 2340–2159) ile Urfa ve Harran'ın bağlantısı, şimdilik Kurban, Lidar, Titriş ve Kazane (Konuklu)'deki buluntulardır. Bölgenin Akkad ülkesiyle bağlantısının en güçlü kanıtı, bu hanedanın son büyük kralının Su-Durul'un Titris'te

15 İbranice Ezekiel; Arapça Zulkifl Kur'ân'da adı geçen peygamberlerdendir. Kur'ân'da iki yerde kendisinden bahsedilmektedir: “İsmâil, İdris ve Zülkifl, hepsi sabredenlerdendir. Onları rahmetimize soktuk. Şüphesiz onlar salih olanlardandı” (el-Enbiya, 21/85, 86). Ayette geçen “Zülkifl” adı değil lâkabıdır ve “nasib ve kısmet sahibi” anlamına gelir. Yahudiler O'nun, israiloğullarının esareti sırasında peygamber tayin edilen ve vazifesini Habur ırmağı yakınlarında bir bölgede yapan Herekkel olduğunu iddia etmişlerdir. Onun Eyyub (a.s.)'in kendisinden sonra peygamber olan Bişr adındaki oğlu olduğunu iddia edenler de vardır. Fakat bu görüşlerin hiçbiri kesinlik derecesine sahip değildir. Zülkifl (a.s.)'in peygamber olmadığı söyleyenler olmuşsa da, büyük ekseriyetle peygamber olduğu yönündeki görüş kabul görmektedir. Bkz. el-Kurtubî, el-Cami'li Ahkâmi'l-Kur'ân, Kahire 1967, XI, 327 vd.; el-Alusi, Ruhu'l-Meâni, Beyrut trz., XVII, s. 82; el-Mevdufî, Tefhimu'l-Kur'ân, İstanbul 1991, III, 327. Taberî'de yer alan bir rivayete göre Zülkifl (a.s.) Şam'da otururdu. Oradaki halkı Allah'a inanmaya, O'na ibadet etmeye ve dürüst bir şekilde yaşamaya çağırdı ve orada vefât etti. Bkz. et-Taberî, Tarih, Mısır 1326, I, 167

16 Pliny, Naturalis, Historia, XII, s. 40 den aktaran Tamara Green, s.19.

17 Harald Hauptmann, “Lidar Höyük” Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, II, İstanbul 1997, s. 1115-1116; a.mlf., “Tarih Öncesi”, Şanlıurfa, Yapı Kredi Yayınları. 41; Aynur Özfirat, s. 36.

ördek biçimli bir taş kütleli süsleyen yazıttır¹⁸. Ayrıca Urfa'ya bağlı Kazane (Konuklu) köyünde yapılan yüzey araştırmalarında, ilk Tunç çağı tabakasında üç çivi yazılı tabletten ikisi, Eski Babil dönemine ait mektuptur. Diğeri ise Akadça olup, Akad alfabesi ile ilgili bilgi içermektedir. Kazane'deki buluntular Akkad Krallığı'nın Urfa, Harran ve çevresindeki hâkimiyetini gösteren buluntulardır¹⁹.

Hurri ve Mitanni Dönemi Harran

MÖ. 15–14. yüzyıllarda Mezopotamya'da tarihi değeri olan krallıklar doğmuştur. Biri Hurri krallığı, diğeri Mitanni krallığıdır. Birincisi Diyarbakır'a, ikincisi Osrhoene'ye antik Edessa'ya yerleşmiştir²⁰. MÖ. 3000 yıllarından itibaren, Zağros dağlarından kuzeybatı'dan siyasal ve kültürel ilişkilerin bir sonucu olarak Anadolu'nun güneydoğusu ile Kuzey Suriye'ye kadar olan yerlere bir göç dalgası başladı²¹. Hint-Avrupalı Hurriler, Doğu Anadolu dağlarından ve batıdaki Zagros Dağları'ndan Torosların önündeki bölgeye indiler ve Fırat yayına geldiler. M.Ö. 1550–1350 tarihleri arasında Yakınoğu'da en kudretli devletlerden biri olan Hurri-Mitanni Devleti Hattuşili I'in batıya yaptığı seferde başşehir Hattuşa olmak üzere, bütün Hitit ülkesini işgal etmek suretiyle büyük bir askeri ve siyasi üstünlük kazandılar. M.Ö. 2 binin ortalarında Hurri-Mitanni devleti Yakınoğu'nun en kudretli siyasi gücü iken, Şuppiluliuma'nın seferleriyle bu devlet kudretini kaybederek, Hititler'e bağlı, Asur'a karşı tampon bir ülke haline gelmiştir. M.Ö. 2 binin son çeyreğinde ise tamamen ortadan kalkmıştır²². Yakın Doğu'daki Hurri-Mitanni devletinin sınırları doğuda Kerkük'ten, Batı'da Akdeniz'e kadar uzanmaktaydı. Hurri'lerden bazı boyların, bugünkü Resülayn yerinde olduğu tahmin edilen Vaşşukani'yi merkez edinerek zamanla Hurri krallığı aleyhine genişleyerek bağımsız bir krallık kurdular. Mitanni hâkimiyeti Harran, Karkamış, Urfa, Halep, Tunip, Kadeş, Antakya gibi kentlerini içine alan bir coğrafya'ya yayıldı²³. 15. yüzyılda ve 14.

18 Harald Hauptmann, Tarih Öncesi, s. 42.

19 Nurettin Yardımcı, Harran Ovası Yüzey Araştırması I, İstanbul 2004, s. 320-322; Sa-vaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Kazane Höyük", TAY., III; Kazane Höyük M.Ö. 6. binden 2. binin başlarına kadar yerleşilen Kazane Höyüğü 5.000'lerde dini bir merkez 3.000 ortalarına kadar 100 hektara ulaşan boyutlarıyla ve bir yerleşme görünümündedir. Bkz. Abdullah Ekinci, Müze Şehir Urfa, s. 43.

20 Rene Grousset, Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi, İstanbul 20005, s. 43.

21 Şemseddin Günaltay, Yakın Şark II, En Eski Çağlardan Ahameni'd'ler İstilasına Kadar, Ankara 19987, s. 265.

22 Afif Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara 1992, s. 21–23; Şemseddin Günaltay, Yakın Şark II, s. 268, 269.

23 Şemseddin Günaltay, Yakın Şark II, s. 268–269.

yüzyılın ilk bölümlerinde ikiz Hurri ve Mitanni krallıklarının büyüyüp geliştiği dönemlerdir. Bu dönemde Hurri krallığı Diyarbakır tarafına; Mitanni krallığı ise Edessa, Harran ve Nisibis (Nusaybin) yörelerini hâkimiyet altına aldılar²⁴. Güneydoğu Anadolu'nun en eski halkı olarak kabul edilen Hurri'lerin merkezleri "Khrri" şehrinin bugünkü Urfa yerinde olduğu tahmin edilmektedir²⁵.

Aramî İstilasası ve Asur Hâkimiyeti Dönemi Harran

Asurlular, Aslen Kuzey Irak'ta, Dicle kıyısında bulunan Aşur/Asur (Kalat Şarqat) şehri ve çevresinde yaşayan bir Sami topluluk iken özellikle M.Ö. 2000 sonrası doğu-batı arası global ticaretten faydalanarak gelişmiş ve topraklarını genişleterek ülkelerini bir imparatorluğa dönüştürdüler. Başkentleri Ninova'dır. Aslında M.Ö. II. bin yılın başları Tunç Çağının orta evresidir. Orta Tunç çağının en önemli özelliği Anadolu ile Mezopotamya arasında başlayan ticaret ve bunun sonucunda da yazının Anadolu'ya girişidir. M.Ö. 1900'lerde Anadolu'da Asurlu tüccarlar tarafından birçok pazaryeri ve ticaret merkezi kurulmuştur. Bunların büyüklerine, Asurca "Karum", küçüklerine de "Uabartum" deniyordu. Karum, kara ticareti limanı anlamına, Uabartum ise konukevi ve konaklama yeri anlamına geliyordu. Bu dönemde Urfa, Harran ve çevresi "Karum" alanında bir gelişim yeri olduğu anlaşılmaktadır²⁶.

Harran'ın stratejik önemini bilen Asur Kralları ile Harran arasında, özel politik ve askeri ilişkilerin mevcut olduğu görülmektedir. Asur Kralı Adad Nirari (M.Ö. 1307–1275) Khoroni kalesini fethettiği ve eyalet olarak burayı istila ettiği anlaşılmaktadır.²⁷ Bir M.Ö 10.yüzyıl yazıtında, Harran'ın Asur ile birlikte imtiyazlı bir kent olduğu belirtilmektedir. Bu imtiyazlar arasında mali muafiyet ve askeri kuralların bazılarından serbest olma bulunmaktaydı. Bu hak bölgede avlanmak için bulunan fillerin bolluğundan ithihar eden Tiglat-Pileser I (M.Ö 1115–1077)'nin anıtında da yer almaktadır²⁸.

MÖ. X. yüzyıl'a gelindiğinde Urfa ve Harran Aramî göçüyle karşılaştı. Aramîler bu dönemde büyük kentlere akınlar yaptılar. I. Adad Nirari (M.Ö. 1305–1275), Mitanni sorununu çözmek amacıyla I. Adad Nirari'nin (M.Ö. 1305–1275) oğlu I. Şattuara ile yaptığı mücadeleyi kazanarak Hanigalbat'ı vassal statüsüne sokmuş, oğlu Vasaşatta'nın

24 Rene Grousset, s. 44.

25 Şemseddin Günaltay, Yakın Şark II, s. 266, 267.

26 Hasan Tahsin Uçankuş, Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeolojisi Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu, Ankara 2000, s. 272.

27 Tamara Green, s. 20.

28 Tamara Green, s. 20.

isyani üzerine bölgeye yeniden gelerek, Harran başta olmak üzere, Orta Fırat Bölgesini Karkamış'a kadar olan bölgeleri ele geçirmiştir²⁹. M.Ö. 932–912 yıllarında Asur devleti yeniden güçlendi. Asurnasirpal (II) ve oğlu III. Salmanasar devirlerinde (M.Ö.883–824) 857 Harran bölgesi Asur devletine bağlandı. Daha sonraki dönemlerde zaman zaman bu hâkimiyet kesintiye uğramıştır. Bu kesinti dönemlerinde bölgede Ârâmi devletleri kısa aralıklarla bağımsız olarak yaşadılar. M.Ö. 754–745 yılları arasında hüküm süren V. Asur-Nirari Arpat Ârâmi kralı Matti'ilu ile imzaladığı bir ittifak antlaşmasına Harran şehrinin koruyucusu Sin tanrısını şahit tutmuştur³⁰. Harran ve Sin Tapınağı bu dönemin en belirleyici unsurları olarak kabul edilmekteydi. Bu durum Harran'ın isyan girişimiyle bozulmuştur. M.Ö 9. ve 8. yüzyıllarda Asur İmparatorunun en büyük kumandanı “*Turtan*” idi. Krallığı döneminde kavmine “*Limmu*” ismini verdirdi³¹. Ülkesinde ortaya çıkan isyan isyanlardan ötürü, imtiyazlı kentlerin imtiyazlarına son vermiştir. Bu ceza Sargon (M.Ö.722–705) döneminde ortadan kaldırılmıştır. Bu dönemde Sargon Harran'ın isyanda kaybetmiş olduğu özgürlük ve imtiyazını geri vermiştir. Şehrin tekrar zaptedilmesi, iki Kral tarafından şöyle anlatılmıştır: “Asur Krallarının tüm topraklara neler yaptığını duydunuz, onları tam olarak tahrip ettiğini. Tabiatın tanrıları onları serbest bırakır mı? Babalarımın tahrip ettiği toplumlar Gazzan, Harran, Rozepe ve Telesar'daki Eda halkı...”³².

Harran'ın imtiyazlı şehir olmasının arka planında onun politik ve dinî yapısı yer almaktadır. Harran'ın şöhreti büyük ölçüde, koruyucu Tanrı Sin'e bağlıdır. Ay tanrısı ilhamların vericisi, antlaşmaların koruyucusu, herşeyi bilen ve görendir. Bazen politik olarak Tanrı'ya karşı hürmet olarak, bazen de kişi bazında dine bağlılığın bir ifadesi olarak, M.Ö. 1 binyılda çeşitli kereler restore edilen Ay Tanrısının mabedi Ehulhul denilen³³ tapınağına bağlıydı. Sümerler, Ehulhul tapınağını “sevinç

29 Aynur Özfirat, s. 40; Asurlular için bkz. Kemalettin Köroğlu, Mezopotamya Tarihi,154–180; Jean Bottero/Marie-Joseph Steve, Evvel Zaman İçinde Mezopotamya, s. 13–51; Eva Cancik –Kirschbaum, Asurlular, s.37–117; Ekrem Memiş, Eskiçağda Mezopotamya, s. 180–228.

30 Fikret Işıltan, s. 9–10.

31 S. Smith, Babylonian Historical Texts, London 1924, s.39.

32 Tamara Green, s. 20.

33 Sümerler Ehulhul tapınağına “Sevinç Mabedi” olarak ifade etmektedirler. Nitekim Sin, Nikkal ve Nuskul'a ev sahipliği yapan Ehulhul (e-hul-hul)'un kuruluşu MÖ üçüncü bin yılın ortalarına (MÖ 2400–2300) dayanmaktadır. Bkz. Jamie Robert Novotny, *Ehulhul, Egipar, Emelamana, and Sin's Akitu-House: A Study of Assyrian Building Activities at Harran*, (A thesis for the degree of Doctor of Philosophy), Middle Eastern Civilizations University of Toronto, Toronto – Canada, 2003, s. 2–5; Samuel Noah Kramer, Sümerler, İstanbul 2002; Samuel Noah Kramer, Tarih Sümer'de Başlar, İstanbul 2002.

mabedi” olarak ifade etmekte idiler. Kayıtlarda tapınağı ilk restore eden Salmanaser III (M.Ö. 855–824) olarak geçmiştir. Asurbanipal (M.Ö.669–627) Asurların son büyük imparatoru en genç kardeşini Sin’e en büyük papaz yapmış, tapınağın restoresi sırasında Ay tanrısına hale eklemiş, Sin ve eşi Nigal’a şükranlarını sunmuştur. Kalplerindeki vefa duygusuyla muhteşem bir taç giydirmişlerdir³⁴. Babilliler ile Medler, M.Ö. 610’da Harran şehrini kuşatırlar Bu kuşatma esnasında, Asur Kralı Asur-Uballit (M.Ö.612–609) II’nin ordusuyla birlikte tapınağa sığınır ve bu nedenle tağınak tahrip edilir. Asurlu yöneticiler devletin yıkılma döneminde Belih Irmağı bölgesinde Harran vilayeti oluşturdular. Bu dönemde Asur devletin elinde sadece Harran bölgesi kalmış ve Asur devleti son nefeslerini Harran’da verir³⁵.

Babil Döneminde Harran

Uballit’in Asur devletini Harran’da yaşatma çabası sonuçsuz kalınca, bölge MÖ. 610 yılında Harran II. Babil devletinin sınırlarına dâhil oldu. Bölgenin MÖ. 605–550 tarihleri arasında Babil idaresine girdiğini görmekteyiz³⁶. Bu dönemde zaman zaman bölge üzerinde hâkimiyet kurabilmek amacıyla farklı olaylar cereyan etmiştir. Özellikle Babil-Mısır mücadelesi bölgenin kaderini değiştirecek boyuta ulaştı. Bu mücadele Ninova’nın³⁷ MÖ. 612 yılında Kalde kralı Nabopolassar kumandasındaki Med-Babil koalisyonunca alınması, Asur-Uballit’in Mısır’ın desteği ile Harran’da Asur kralı olarak ilan edilmiş olması Babil-Mısır çatışmasını ateşleyen bir unsur oldu. Asur-Uballit’in MÖ. 610 yılında başkentini Babillilere teslim etmesinden sonra, Harran ve Karkamış, Babil-Mısır arasında savaşa sahne olmuştur. Bu savaşta Kalde veliht prensi Nabukadnezar MÖ. 605 yılında Karkamış’ta son noktayı koymuştur. Harran’daki Ay Tanrısı Sin Tapınağı, son Babil kralı Nabonid (MÖ.556–539) tarafından büyük bir törenle kutsanmıştır³⁸. Nabonid kayda değer bir rüyadan sonra M.Ö. 553’de tapınağı tekrar inşa ettirmiştir. O, gece yarısı bana bir rüya gördürdü ve rüyada çok hızlı bir şekilde Harran’daki Sin tapınağı Ehulhul’u restore et ve ben de

34 Smith, s. 40

35 Fikret Işıltan, s. 11.

36 Ramazan Şeşen, s. 5; Aynur Özfirat, s. 58.

37 Asur Devleti’nin merkezi olan Ninova; Dicle nehrinin karşısında ve doğu yönünde, Musul’un yanbaşındadır. Ninova şehrini kuran Ninova veya Ninos Ninova, Asurluların hükümdarı olup 52 sene hükümlan olmuştur. Bkz. Kemalettin Köroğlu, s. 154–180; Jean Bottero/Marie-Joseph Steve, s. 13–51; Eva Cancik –Kirschbaum, Asurlular, s.37–117; Ekrem Memiş, s. 180–228.

38 H. Hauptmann, s. 45.

sana bütün ülkeleri hâkimiyetine vereyim, dedi"³⁹.

Nabonid, annesinin de rahibe olarak hizmet ettiği Harran'daki Sin Tapınağına, başkenti Babil'den çok sayıda tanrı heykelini getirdi⁴⁰. Asur krallarından III. Salmanassar ve Asurbanibal, Harran Ay Tapınağını tamir ettirmişlerdir. Sümerce adı E-Hul-Hul olan tapınağın damını Asurbanibal sedir ağacının dallarıyla örterek kapılarını gümüşle süslemişti. Küçük kardeşini Sin Tapınağının kâhinliğine tayin eden kral taçını da burada giydi⁴¹. Nabonid'un hareketi hem politik bir hırs hem de bir evlat saygısı olarak değerlendirilebilir. Nabonid'un annesi Adad Guppi, Ay tanrısının dinsel törenini yapmak ve tapınağa hizmet ettiği dönemde Medlilerin Harran'ın talanına tanıklık etmiştir:

*"Sin, tüm tanrıların kralı, şehre ve tapınağına kızmış ve diğer dünyaya gitmiştir. Şehir ve tüm halk terkedilmiştir"*⁴².

Babil çöküşüne kadar, Ay Tanrısının gücü baki kalmıştır.

Med ve Pers Dönemi Harran

Bölgeye Babil-Med koalisyonu ile hâkim olan Babilliler, Medlerin bundan sonraki süreçte Orta ve Yukarı Mezopotamya'daki olaylara karışmalarıyla yüz yüze gelmiştir. Med krallığının kurucusu Keyaksar'den sonra onun yerine geçen oğlu Astiag döneminde (MÖ. 163) Harran başta olmak üzere Orta ve Yukarı Mezopotamya tamamen İranlıların hâkimiyetine geçmiştir. Suriye ile Babil arasındaki ulaşımı önleyecek olan bir durumda olan Astiag'e karşı Babil devletinin kuşku ile bakmış olması ihtimal dâhilindedir⁴³. Perslerin bölgedeki faaliyetleri bununla da kalmayarak Fırat ve Dicle arasındaki bereketli toprakları canlandırmak amacı ile tarımsal faaliyetlere hız vermişlerdir. Persliler bölgenin arazilerinden bir kısmını savaşta yararlık gösteren subaylara ve kendilerinden yana tutum sergilemeleri amacıyla din adamlarına dağıttı⁴⁴. Persliler'in kıyıdaki kolonilerde hâkimiyetini sürdürmemesi, ülkenin iktisaden çözülmesine neden oldu. Bu dönemde bölgeye bir

39 Nabonid'un rüyası gerçekleşmemiş, Tanrıya yapmış olduğu cömertlikten sonra ülke kısa süreli bir toparlanma olmuştur. Tapınak restore edilmesine ve tanrıların kralına, tanrıların ve tanrıçaların en büyüğüne Sin'e adanmasına rağmen, Nabonid'in imparatorluğundan son kalanlarda Kyrus'un ordusu ile bitmiştir.

40 H. Hauptmann, s. 45.

41 Nurettin Yardımcı, "Harran", XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi, 6-10, Temmuz, İstanbul 1987, s. 167.

42 Tamarra Green, s.21.

43 Fikret Işıltan, s. 11; Ekrem Memiş, Eskiçağ'da Mezopotamya, s. 232-233.

44 A. M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, Ankara 1971, s. 440-442.

miktar Yahudi yerleşti. Urfa ve Harran'da tesis edilen barışçı ortam Makedonyalı İskender'in Asya seferiyle geçici bir sürede olsa kesintiye uğradı.

Büyük İskender ve Selevkoslar Döneminde Harran

Mezopotamya'nın Pers yönetiminde, M.Ö. 6. yüzyılda Kyros ile başlayıp M.Ö. 331'de İskender dönemine kadar Harran hakkında göze çarpan bir bilgi yoktur. İskender'in Harran'a gelip gelmediği bilinmemekle birlikte, Selevkos yönetimince Karran adı verilen bir mevkiye bu dönemde Makedonya ordusu yerleştirilmiştir. İskender'in yöneticilerinden Eumanes, ölmüş imparatorluğu tekrar birleştirmeyi tasarlamış ve M.Ö 318 yılını burada harcamıştır. Diodorus Sreulus; Eleucus'un Babil'in sahibi olmak için, bazılarını razı ederek, bazılarını da zorla ordusuna katarak Yunanlılarla birlikte bu şehre geldiğini söylemektedir⁴⁵.

Geç antik çağda, Harran'a rakip olan Edessa Hristiyan inancına göre, Orhay olarak Nimrud tarafından ilk olarak kurulmuştur, fakat en azından Selevkos Nikator tarafından M.Ö. 303'te tekrar kurulmuş ve Kallirhae Antioch olarak bir müddet bilinmişse de, eski Makedonya başkentinden sonra isimlendirilmiştir. Edessa Yakın Doğudaki Selevkos krallığının Yunan spere görevindeydi ve Selevkosların politik egemenliği M.Ö.2 yy'da Partların⁴⁶ gelmesiyle birlikte yıpransa da, Edessa Kuzey Mezopotamya'da Helenistik kültürünün ileri karakol mevkii ve bilgi merkezi olarak antik çağın sonuna kadar kalmıştır. Kent Greko-Roman döneminde politik ve askeri merkez olarak öneminden dolayı, güneydeki eski komşusu Harran'ı geçmiştir. Her ne kadar o çağın belgelerinde Harran, kendi bölgesinde, politik, kültürel ve dinsel hayatta önceden iyi oturmuş ve garanti edilmiş gibi görünen egemenliği söz konusu olmuştur. Buna rağmen Roma ve Bizans'da Edessa'nın artan öneminden dolayı, Yunanlıların Harran'a gelişiyle Harran'ın tarihini yeniden canlandırmak güçleşmiştir. Harran antik dönemdeki ihtişamını Edessa'ya kaptırmıştır. Şehir periyodik olarak çoğunlukla Orta Çağ dönemi kaynaklarında zikredilmektedir. Kuzey Mezopotamya'nın tarihinde veya Edassa'nın önemli kroniklerinde kentin tarihi tekrar bina edilmiştir. Fakat problem, Julianların (Jul Sezar'ın) egemenliğiyle ve Pagan inancının Hıristiyanlığı tahribiyle gelecektir.

45 Diodorus Siculus, Bibliothelce, XIX, 91'den aktaran Tamara Green, s.

46 Partlar, Part Krallığı, Part İmparatorluğu, Parthia ya da Arşaklılar, Farsça'da Aşkânîân, günümüz İran'ının kuzeydoğusunda yer alan bir medeniyet idi.

Part Dönemi Harran

Selevkoslar, Yunanlıları Partlıların Yunan hegemonyasına son verdiği M.Ö. 129'daki Antiochus Sidetes'in mağlubiyetine kadar, zayıf bir egemenliğe sahiplerdi. Bu politik boşluk, Partlılarca doldurulmuştur. Partlar, M.Ö. 3.yüzyılın ortalarında Ahamenid imparatorluğunun yıkımıyla yükselen Uzak Doğu'da Yunan mevkilerini istila ederek, sınırları Samilere, İran'a ve Yunanlılara ulaşan bir imparatorluk kurmuşlardır. Part imparatorluğunun kurucusu Mithridates (M.Ö.171–139), Selevkos ve Ahamenid ülkelerinin miraslarını sahiplenmiştir ve kendini *Philhellenec*s ve "Büyük Kral" olarak ünvanlandırmıştır.

Kültürel ve dini müsamaha sonucu, Mezopotamya'da Aramice'yi kullanmalarına rağmen, resmi dil olarak Yunanca olarak kabul edilmektedir. İmparatorluklarının oluşmasıyla ve Selevkosların gücünün parçalanmasıyla bağımsızlaşan krallıklarla yapılan anlaşmalarda, Partlar her şeyi eski şekliyle bıraktılar. Fakat bu, her zaman geçerli olmamıştır; imparatorluğunun ilk dönemlerinde, II. Mithridates (M.Ö 123–07) Mezopotamya'nın kontrolünü eline almıştır. M.Ö.94'te Adrakene, Gardyene ve Osrhoene bölgelerini ve son olarak Edessa ve Harran'ı istila etmiştir. Bununla birlikte, Partlar'ın açık askeri egemenliğinin ve Mithridates'in imparatorluk arzularına rağmen, Kuzey Mezopotamya'da gerçek politik güç, yerel hanedanların elindeydi. Arap kabileleri M.Ö.4.yüzyılda bölgeye girmeye başlamışlar ve belki de daha önceleri, Sidetes'in yıkımından az bir süre önce, Edessa'daki bağımsız krallığın yöneticileri olarak kendilerini ilan etmişlerdi.

Mithridates'in elde tutmuş olduğu fetihleri, imparatorluğunun sonuna doğru zayıflamaya başlamış ve ölümünden kısa bir süre önce kendine bağlı Ermeni krallığı ayaklanmıştı. Değişen politik konfidürasyonlardan endişeli olan Romalılar, Asya'ya müdahalenin doğru zamanı olduğuna karar verdiler. Başarılı Romalı generallerce Ermeni ve Pontusların genişlemelerini kontrol altında tutma emri verildi. Fakat M.Ö.66'da Pompey'in seferine kadar, tam bir zafer kazanamadılar. Romalılar Pontus'u il yaptılar, Part hududundaki Edessa ve Kommagene'nin de dâhil olduğu küçük krallıklarla aralarında olan koruyuculuk anlaşmazlıklarını bitirdiler⁴⁷. Batı Asya'ya Partlıların girişi ile Romalılar dönemi arasında Harran'ın politik durumu belirgin değildir, şehrin Edessa'nın kontrolü altında olduğu sanılmaktadır, fakat bu iddiayı destekleyecek hiçbir delil yoktur. Pliny'e göre, Harran Arap bölgesinde yer almakta idi. Görünen şu ki; Edessa'da olduğu gibi burada da yerel kabile hanedanları etkiliydi. M.Ö. 132'de Osrhoene Krallığı adıyla burada monarşik bir yönetim kuruldu. Tigranlar Osrhoene'yi

47 Norman Davis, Colin M. Kraay, The Hellenistic Kingdoms, Portrait Coins and History, London 1980, s. 267.

imparatorluk planlarına aldıklarından bu yana, Ermeniler Arapların bu bölgeye yerleşmelerini cesaretlendirmişti. Araplara, ticaret yollarının kontrolü görevi verilmişti. Gümrük vergisi tarzında bir kazançları vardı ve zorbalık yapma hakları vardı. M.Ö. 1.yüzyılda Harran ve Edessa'nın Güneyinde yer alan Tigranocerton Harran'ın derece derece öneminin azalmasında etkili olmuştur⁴⁸. Tigranocerton bu dönemde Palmira'nın⁴⁹ gelişen ticari gücü olmuştur. Bu nedenle Harran antik dünyanın kavşağı olmaktan çıkmaya başlamıştır. Tigranocerton'un Harran'ın yerine ticari bir karakol olması, Harran tarihinde çöküşün ikinci basamağı olarak değerlendirmek gerekir.

Roma Döneminde Harran (M.Ö.65-M.S.363)

Pompey döneminde Romalı General Afranius'un Suriye'ye dönüş yolunda M.Ö.65-64'de kaybolmasından sonra Harran'da "sömürgeci oturan Makedonlar" tarafından kurtarılmıştı. Aslında bu bölgede Harran'ın Roma iş birlikçileri mutlu değillerdi. Romanlılar tarafından Carhae olarak bilinen Harran yakınlarında, Crassus ve ordusu M.Ö.53'de Partlar tarafından yok edilmişti. Plutach Ariamnes, Edessa'nın *Phylarch*'ı veya şeyhinin (II. Kral Abgar'a dayanır) masum Crassus ve ordularını Part komutanı Surena'ya rapor ettiğini belirtir. Bu nedenle Harran, Romalı yöneticiler tarafından Roma askerinin en kötü bozgununun olduğu yer olarak nefretle anılmaktaydı. Yenilgiden sonra, Crassus ve birkaç yüz yandaşı Harran'da bir barınağa geldi. Carrhae'den Andromachus onlara yardım edecekti, fakat onun yerine Sinnora adındaki bir tepe altında onları tuzağa düşürdü. Savaştan sonra

48 Tigranocerta'nın tam yeri tarihçiler ve modern arkeologlar arasında tartışma konusudur.
 49 Palmira, Tedmur veya Tadmor, Orta Suriye'de antik dönemlerin önemli dini ve ticari merkezi olan şehirdir. Şam'ın 215 km. kuzeydoğusunda, Humus'un 155 km. doğusunda ve Fırat'ın 120 km. güneybatısında bir vaha üzerinde kurulmuştur. Suriye çölünün ticari kervanlarının geçiş noktasında olması sebebiyle "Çölün Geline" olarak adlandırılmaktadır. Şehrin ismi Mari'de bulunan Babil tabletlerindeki kayıtlardan Tedmur, Tedmür, Tadmur veya Tudmur olduğu anlaşılmıştır. Fransız arkeologlar tarafından 1933 yılından itibaren antik Mari şehrinden çıkarılan 25.000 tableten anlaşıldığına göre Palmira'nın tarihi M.Ö. 19. yüzyıla kadar gerilere gitmektedir. Yunan ve Roma kaynaklarında ise M.S. I. yüzyıldan itibaren kayıtlara rastlanılmıştır. Yahudilerin kutsal kitabı Tanah'da ise Davud'un oğlu Süleyman tarafından kurulan bir çöl şehri olarak geçmektedir. (Tadmur; *Süryanice-Aramice* "Mucize" anlamına gelmektedir.) Tanah'ın "Kralların İlk Kitabı" bölümünde ise yine Süleyman tarafından kurulan Tamar veya Tamar şehri şeklinde geçmektedir. Palmira, I. yüzyılın ortalarında kervanların geçiş güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Harran gibi şehrin coğrafi konumu ticari ve dini merkez haline gelmesini kolaylaştırmıştır. Palmire ve Edessa arasındaki ticari ilişkilerin sonucunda kültürel bir etkileşimde oluşmuştur. Bkz. Ahmet Susa, Tarihte Araplar ve Yahudiler, İki İbrahim, İki Musa, İki Tevrat, İstanbul 2005, s. 121-125.

Crassus'un oğlunun hayatının kurtulması için Carrhae'den iki Yunan'ın çabası gerçeğine karşın, romalıların hafızalarında yıllarca bu olay silinmedi⁵⁰.

Carrhae'ye atfedilen bu olaydan 7 yıl sonra, Part krallığına karşı isyanının yükseldiği dönemde, Part soylusu muhalif birince ikna edilen Mark Antony ordusuyla Fırat'ı geçmiştir. 35,000 askeri yok edilmiştir. M.S.55.yılda, Tiberus'un hükümdarlığına kadar, Roma orduları bir daha bölgeye girmeye cesaret edememişlerdir. Ta ki Romalılar tarafından seçilen Part tahtının adayı III. Tridates hüküm süren Artabanus'a meydan okumuştur. Romalıların Suriye valisinin desteğiyle, tahtta hak iddia eden Lucius Vitellius başlangıçta galipti. Ardından Artabanus kaçtı ve Tridates Mezopotamya'nın kasabalarını işgal etti. Artabanus'un toparlanmasıyla Tridates birkaç yandaşıyla emniyet içinde Romanın eyaleti Suriye'ye kaçmak zorunda kaldı. Fırat'ın batısındaki toprakları tekrar Roma kontrolüne almak için imparator Trajan'ı⁵¹ M.S.114'de yola çıkaran "şöhret tutkusu idi" Trajan, başta Mezopotamya şehirlerini yenmekte ve itaate zorlamakta başarılı olduysa da, iki yıl sonra Partlıların desteğiyle, ayaklandılar. Halefi daha gerçekçiydi, M.S.117'de Hadrian'ın göreve gelmesiyle topraklarını hükümdarlığına geri kattı ve Fırat boyunca olan bölgede hükümdarlığını ilan ettirdi. Romalılar yerel politika ile bir müddet daha engellendi, fakat M.S. 163-164'de Lucius Verusla mücadele ederken, nerdeyse bütün şehirlerde Part garnizonlarını kurmuş buldu.

Roma yorumları, Abgar II'nin Harran'daki bozguna rolünde, bu çağda Part ve Roma sınırında bulunan bağımsız krallıkların zorlayıcı pozisyonlarına dikkat çekmektedirler. Bu tampon bölgelerin bağımsızlığı, büyük ölçüde Part ve sonra Romalıların toleransına bağlı kalmıştır. Bu şehirlerin iç politikalarına mücadele kuşkusu iki tarafta yoktu; fakat Crassus'un ordusuna Abgar'ın ihanet ettiği, Romalılarca varsayıldığından; bir müddet sonra, Romalılara acımasızdan dolayı Partlılarca tahtından azledildi. Lucius, Edessa, Nisibis ve Harran'ı rehin aldı. Bu dönemde şehrin politik durumu açık değildir. Nüvizmatik deliller Roma ordusuna savaşız teslim olduğu Harran'ı sadece koloni olarak düzenlenmediğini, Aurelia olarak tekrar adlandırıldığı ve sakinlerinin *Philoromaiia*, şerefi verildiğini göstermektedir. Kommodus

50 Ammianus Maecellinus, R.G.XXIII,3, s. 1.

51 Marcus Ulpius Nerva Traianus (18 Eylül 53 - 9 Ağustos 117), daha ziyade Trajan adıyla bilinen Roma İmparatoru'dur. İmparatorluk onun döneminde en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Bkz. Halil Demircioğlu, Roma Tarihi, I, Ankara 1998; Patrick Roux, Roma İmparatorluğu, Ankara 2006; A. H. M. Jones, Cities of The Eastern Roman Provinces, Oxford University Press 1971, s. s. 221.

saltanatı⁵² dönemine ait bir madeni parada “*metropolis*” başlığı vardır. Ay Tanrısına adanmış Sumatar harebesi yakınındaki kutsal tepedeki Süryani kitabesinde yapılan çalışmalarda H. Pagnon tarafından bu döneme ait paralar bir mağarada bulunmuştur. Bu sikkeler Harran ve Edessa arasındaki karışık politik ilişkileri çözmeye yardımcı olmakla birlikte, kesin bir sonuca ulaşmak mümkün görünmemektedir.

M.S.192’de imparator Kommodos ve halefi Pertinax’ın cinayetlerinin ardından politik ve askeri çatışmalarda, Harran, Edessa ve Nisibis, Septimius Severus’a karşı Pescennius Niger’e destek vermişlerdir. Bunun altında belki de bir intikam duygusu vardı. Edessa’da yaşama statüsü ve krallığın bağımsızlığı sürsede, Severus yaşama sistemini dağıtmış ve bütün Kuzey Mezopotamya’yı taşra statüsüne indirmişti. Gordion III’de (M.S.238–244) kendi paralarını basmaya devam etmesine rağmen M.S.214’de aslında Edessa koloni statüsünde idi. Bununla birlikte, Harran ve koruyucu tanrısı tarafından çok sayıda onur verilmişse de, M.S. 217’de İmparator Caracalla, Harran dışında Ay Tanrısının büyük tapınağına yaptığı hac dönüşünde, öldürüldü⁵³.

Sasani-Roma Mücadelesi

M.S. 3.yüzyıla gelindiğinde Romalılar ve Sasaniler, Harran ve Kuzey Mezopotamya’daki diğer şehir ve bölgenin kontrolünü ele almak için mücadele verdiler. Bölge sık sık el değiştirdi. Ardeşir I M.S.238’de Nisibis ve Harran’ı almış, fakat M.S.243’de Resaina’da İmparator Gordian tarafından Persliler yenilgiye uğratılmıştı. Şehir tekrar Romalıların kontrolüne geçmiştir. Gordion’un zaferlerine rağmen, halefi Philip Mezopotamya’dan Roma ordularını geri çekerek sadece belli şehirlerde garnizonlar bıraktı⁵⁴.

Perslere karşı Roma politikalarındaki tereddütlerden biri; M.S.260’da Edessa’yı kuşatan ve Roma topraklarını istila eden Şapur I’e karşı Roma imparator’u Valerian bir sefere çıkmıştır. Sefer Roma güçleri için ağır bir yenilgiye sonuçlanmıştır. Valerian esir alınmış ve Bir Pers kitabesinde bu yenilgi “Harran ve ötesinde büyük savaş” olarak kaydedilmiştir. İmparator namına hükümdar olan Palmira’lı Odenath’in yardımıyla Romalılar Perslileri bezdirmeye devam ettiler. Palmira kralı Harran ve Nisibis’i Perslilerden geri almayı başarsa da, tekrarlanan baskınlar bir sonuç vermemiştir. M.S.297’de Roma imparatorluğu

52 Marcus Aurelius Commodus Antoninus (31 Ağustos 161–31 Aralık 192) 180-192 arası Roma İmparatoru.

53 Beate Dignas and Engelbert Winter, Rona and Persia in Late Antiquity, Neighbours and Rivals, Oxford University Press 2008, s.17–18; A.H.M. Jones, Cities of The Eastern Roman Provinces, s. 222.

54 A.H.M. Jones, Cities of The Eastern Roman Provinces, s. 222.

ordusu Harran civarında, Nerseh'in Pers ordusuna yenilen, İmparator Galerius, sonunda zafer kazanmaya başlamış ve Romalılara barışı getirmiştir. M.S. 298'de Diokletion'un çalışmaları, Romalıların kontrolünü güçlendirdi. Sasaniler Dicle nehrini Roma sınırı olarak kabullenmek zorunda kaldılar. Askeri gücün başarısız olduğu yerde, imparator politik çözümü deneyerek imparatorluğun idari şeklini tekrar organize etmiştir. Diokletion Mezopotamya'yı ikiye bölerek; Mezopotamya eyaletinin başkenti Amida; Edessa'yı ise Harran'ı içeren Osrhoene eyaletinin başkenti yaptı. Barışın ömrü 40 yıl sürdü. M.S.338'den itibaren zaman zaman ortaya çıkan çatışmalar, barışı bozmuş ve M.S.359'da Harran ve çevresi Şapur II'nin kuvvetlerince harap edilmiştir. M.S.363'de, imparator Julian Persleri Dicle'in gerisine atmak için Antakya'dan sefere çıkmıştır. Julian'ın dinsel kaygıları sefer rotasının yönünü belirlemiş görülmektedir. 5. yüzyıl tarihçisi Zosimus, Julian'a, onu davet edenler Sarug (Batnae)'da elçileriyle bir tac hediye ettiklerini ve Edessa'dan Harran'a ilerlediğini, bu esnada Perslere karşı stratejisini planladığını⁵⁵ ifade etmektedir. Hıristiyan tarihçi Sozomen Apostetik imparatorun küçük gördüğü Edessa'nın Hristiyan şehrini ziyaret etmeyi reddettiğini, Jüpiter'in tapınağında tapmayı tercih ettiğini belirtmiştir⁵⁶.

Ammianus Marcellmus'a göre Sezar'ın Harran'da Ay Tanrısına bir şey kurban edilmesi tavsiyesine rağmen, rüyasında keder dolu olaylar görmüştür. Julian'ın duaları, Nabonid gibi cevapsız kalmış ve Edessa Hıristiyanları ortaya çıkan Roma yıkımını, Julian'ın, şehirlerine ve bağılılıklarını reddi olarak gösterme fırsatını kaçırmamışlardır. Harran'ın Pagan sakinleri Julian'ın ölüm haberine çok üzüldüler ve bu kötü haberi getirenleri taşıyarak öldürdüler. Julian'ın acele seçilen ve kısa yaşayan halefi Tavrana (M.S. 363–64) utanç dolu bir anlaşma ile kuvvetlerini kurtarmıştır; 30 yıllık ateşkest Nisibis'i de içeren, Dicle'nin doğu batısını Perslilere bırakmıştır⁵⁷.

Julian ölümünün ardından, Roma ve Perslilerin savaşları dışında Harran için kaynaklarda herhangi bir kayıt yoktur. Bununla birlikte, meşhur komşusu Edessa ile birlikte, kaynaklarda şehir hakkında bilgi kırıntıları mevcuttur. Harran'a ait bilgilerin azlığının sebebi ticari merkeziyetini zamanla kaybetmiş olmasıdır. Çünkü kervanlara yapılan bedevi baskınları Harran ovasını geçmeyi tehlikeli hale getirmişti ve kervanlar rotalarını şehrin kuzeyine yönlendirmişti⁵⁸. Artık Harran'ın ticari yer değışikliği, ekonomik düşüşüne sebebiyet vermiş ve bu

55 Zosimus, *Historia Nova* III,12'dan aktaran Tamara Green, s.22.

56 Sozomen, Hıristiyan Kilisesine ilişkin Tarih, VI,1'dan aktaran Tamara Green, s.

57 Tamara Green, s. 51-52.

58 T. A. Sinclair, *Eastern Turkey; An Architectural and Archaeological Survey*, V, IV, London 1990, s. 31; Tamara Green, s

nedenle de tarihçilerin dikkatini çekmemeye başlamıştır. Bu ilgi azlığının bir başka sebebi de Julian'dan sonra Yunan, Roman ve Süryani tarihçileri bölgenin tarihlerini yazmaya başladılar ve bu tarihçilerin büyük çoğunluğu Hıristiyan idiler. Pagan Harran ile ilgili bilgi verme onlar için pek te önem arzetmemekte idi. Bu dönemde Harran hakkında verilen referanslar pagan inancına saldırı mahiyetindedir.

Harran'ın öneminin Hıristiyanlık döneminde azalmasına ilişkin bir yorum Libanius'da görülebilir;

Harran'da şehrin ortasında Alexandria'daki Serapoeum'a benzetilen muhteşem bir tapınak vardı. Bu tapınakta askeri nöbet yeri ve saat kulesi olarak kullanılan bir kule vardı ki tepesinden tüm Harran ovası görülebilirdi. Bu tapınakta güçlü putlar vardı. Fakat imparatorun valisi Cynegus Suriye ve Mısır'daki Pagon tapınaklarının kapatılmasını emretti, çoğu yıkıldı, Harran'daki tapınakta kısmen yıkıldı. İçindeki putlar alındı ve tahrip edildi.

5. yüzyılda bölgede Pers ve Romalıların dışında aktörler zuhur etmiştir. Kuzey Mezopotamya askeri savaşlardan kısa bir ara uzak kalmıştı. M.S. 422'te yapılan anlaşmayla Edessa ve Harran'da paniğe ve yıkıma sebep olan M.S. 395'de Suriye'yi istila eden Hunlarla savaşlarında Perslilere destek verilmişti. Öte yandan din alanında Hristiyan doktrinlerin özellikle ulusal ve politik fikirleri de içeren Monofizitizm⁵⁹ üzerinde tartışmaları, doğu kiliselerinin birliğini kopardı. Yakın Doğuda Hristiyanların içindeki dinsel kavganın yanında, 6. yüzyılın başında Yunanlılarla Persliler arasında savaş tekrar patlak verdi. Birkaç yüzyıl süren önemsiz çatışmalardan sonra, Pers kralı Khawad, Arap şehri Hira'nın Lahmi yöneticisi, Nuran II'yi Harran çevresini yağmalamaya, Harran ve Edessa sakinlerini öldürmeye veya kaçırmaya kıskırtmıştı.

Öldürülenler ve her çeşit malın sahiplenilmesi ve bozulmasının yanında, 18500 kişi esir alındı. Bağbozumu zamanı olduğundan sadece köylüler değil, Harran ve Edessalılar da dışarı çıkmıştı. Bunun için bütün halk köylüdeydi⁶⁰.

Khawad, Hunlardan ve Bedevilerden işe aldığı paralı askerler ile başarısız bir girişimde bulunmuştu. Harran kumandanı hücumun ardından Hunların başını esir almış, şehre saldırılara son vereceğine dair söz almıştı. Persliler M.S. 503 yılının sonunda Edessa'yi kuşatmak istemiş iselerde, iki saldırı dışında başarılı olmadılar. M.S. 506'da bir anlaşma imzalanmıştır. Bölge harap edildiğinden birkaç yıl için vergiler alınmamıştır. Bunun bir sebebi de, her tarafa yayılan şiddetli

59 Monofizitizm İsa'nın varlığında Tanrılıkla insanlığın tek ve aynı özde birleştiğini ileri süren Hıristiyanlık inancıdır.

60 Tamarra Green, s. 52-53.

açlık korkusudur. İç savaş 6. yüzyıla kadar kesik kesik sürmüştü, iki güç arasında güvenli olmayan bir yerde konumlanmış bölgenin şansız tarihi Pers saldırıları ve Bizansın karşı saldırıları ile tanınmıştır. Numan'ın halefi Mundır III 50 yıl boyunca Hira'da egemen olan, Perslilerle başarılı bir anlaşma yapmış, imparatorluğun sınır eyaletlerine yapılan baskın ve yolculuklara artık liderlik yapmayacaktır. Khawad, Bizanslıların istediği anlaşmanın mali boyutlarını yerine getirmemiş, M.S. 527'de tekrar savaşmışlardır. Daha sonra M.S. 531'de kısa bir anlaşma yapılmış, 10 yıl sonra Khawad'ın oğlu Hüsrev Bizans'a sefer düzenlemiştir. M.S. 540 ve 544'de Hüsrev Suriye ve Mezopotamya'ya yapılan seferlere liderlik yapmıştır. Her iki seferde de Edessa halkı dokunulmazlık alabilirdi, fakat benzer bir dokunulmazlık Harranlılar için teklif edildiğinde reddedilmiştir. Çünkü "Burası O'na bağlı değildi ve onların çoğu Hristiyan da değildi. Eski inançları yani pagan inancında idiler"⁶¹.

Edessa, Perslilerin temel hedeflerinden biri olmuştur, fakat refah seviyesinden ve güçlü Hristiyan inancından dolayı fethedilememiştir. M.S. 525'deki büyük selden sonra Edessa'nın nüfusunun üçte biri ölmüş ve en güzel binalarını yıkılmıştı. Justinianus yıkılmak üzere olan duvarları tekrar bina etmiştir. Ve yıkılmaz hale sokmuştur⁶². M.S. 562'de imzalanan ateşkes kısa sürmüştü, fakat büyük kuvvetler arasındaki ilişkiler sayesinde Harran ve Edessa civarındaki topraklar Pers ataklarına karşı korunmuştur. Bu dönemde Perslilerin kendi iç problemleri vardı. M.S. 603'te Persliler sınırı geçti ve birkaç yıl içinde Antakya, Halep, Harran ve Edessa'yı aldı. Heraklius M.S. 610'da Bizans tahtına geçtiğinde Perslilere karşı kutsal bir savaşta liderliğe çok hevesliydi. M.S. 614'de Suriye-Filistin'i fethetti ve kutsal şehir Kudüs'ü aldı. Belki de Ortodokslar nazarında⁶³, Monofizitizm Hristiyanlarının inancına karşı gelenlere karşı bir haçlı seferiydi. Heraklius'un saldırıları başarılıydı, birkaç parlak saldırı sonucunda, askerler Harran ve Edessa'nın da içinde yer aldığı Kuzey Mezopotamyanın hâkimiyetini tekrar aldı. 630'da tüm Kudüs'ü geri aldı. Fakat bu başarılı saldırıların bölgedeki Monofizitizm Hristiyanlarına hiçbir etkisi olmadı. Bizans imparatorluğu egemenliğinden uzaklaştırıldı ve onları zayıf bıraktı. Bölgede bu dönemde İslam ordularının şiddetli saldırıları için uygun bir zemin oluştu. M.S. 630'da Bizanslılarla Persliler arasında barış imzalandı, fakat M.S. 636'da Suriye Araplara geçti ve 637'de Persliler yenildi. M.S. 639'da Kuzey Mezopotamya şehirleri Müslüman

61 Tamara Green, s. 52.

62 Procoprus, II. 7.

63 Ortodoks Kilisesi, 4. ve 8. yüzyıllar arasında toplanmış Ekümenik Konsillerini kabul eden en eski Hristiyan mezhebidir.

kuvvetlere bırakıldı⁶⁴.

Müslümanların Fethinden Hamdanilere Kadar Harran

Hz. Ömer'in emriyle Ka'ka b. Amr komutasında bir birlik Humus'a; İyaz b. Ganem komutasındaki orduda el-Cezireyi cezalandırmak amacıyla bu bölgeye yürümele görevlendirdi. Carl Brockelmann Hz. Ömer'in Ebu Ubeyde'nin vebadan vefatından sonra, İyad b. Ganem'i görevlendirmesinin temel nedenini Mezopotamya'yı ele geçirmek suretiyle, İslam ordularının nüfuz alanını genişletmek⁶⁵ olduğunu belirtir. İyaz b. Ganem 5000 veya 6000 kişilik bir orduyla el-Cezire bölgesine geldi⁶⁶. İyaz, bölgenin fethine Rakka'dan başladı. 5-6 günlük kuşatmadan sonra şehrin patriği eman istedi. İyaz, bütün şehri halkının canları, malları ve şehirleri üzerine eman vermek suretiyle anlaştı⁶⁷. İyad b. Ganem'in Rakka'dan sonra Harran'a geldi. Burayı kuşatmak üzere Safvan b. El-Muattal ile Habib b. Mesleme'yi bir miktar askerle bırakmıştı. Kendisi de Bacüdda üzerine yürüdü⁶⁸. Harran halkı şehrin kapılarını kapatarak İyaz'dan başkasına açmayacaklarını söylediler. Bunun üzerine İyaz Harran'a geldi. Harranlılar ona önce Ruha'ya gitmesini ve bu şehirle yapacağı antlaşmaya kendilerinde uyacaklarını belirttiler. Bunun üzerine İyad b. Ganem Urfa'ya geldi. Ruha ahalisi, başlangıçta bir müddet Müslümanlara ok ve taş ile karşılık vermeye çalıştı ve daha sonra muharipler onlara karşı koydular. Bu mücadele sonucunda Müslümanlar, onları hezimete uğrattı. Bunun üzerine Urfalılar şehirlerine çekildiler ve İyad b. Ganem'in sulh talebine olumlu yanıt verdiler.

Urfalıların sulh talebine İyad b. Ganem şu mektubla cevap verdi:

*“Besmele. Bu İyad b. Ganem'in Ruha Piskoposuna mektubudur.⁶⁹
“Bana şehrinizin kapılarını açar; ahaliden erkek başına bir dinar. İki mudd hububat verecek olursanız, şahıslarınız, mallarınız ve size tabi olanlar emindirler. Yolunu şaşırılmış olanları doğru yola getirmek, köprü ve yolların ıslahı ve müslümanlara karşı iyi niyet taşımak vazifenizdir. Allah şahid olsun⁷⁰”*

64 Tamara Green, s. 54.

65 Carl Brockelmann, s. 45.

66 İbnü'l Esir, el-Kamil, s. 488.

67 Belazuri, 249.

68 M. Streck, “Bacüdda”, İA., Eskişehir 1997, c.II, s. 190.

69 Bu rivayette Ruha piskoposuna mektubudur diye geçmektedir. Yine Belazuri'nin Davut b. Hamid rivayetinde ise İyad'ın Ruha ahalisine verdiği mektup şeklinde geçmektedir.

70 Belazuri, Futuhu'l Buldan, s. 174.

Belazuri, Davut b. Abd el-Hamid rivayeti ile de şöyle bir mektuptan bahsediyor; *“İyad’ın Ruha ahalisine verdiği mektup şudur: Besmele. Bu İyad’ın ve müslümanların yanında bulunanların Urfa ahalisine mektubudur. Onlara canları, malları, karıları, şehirleri ve değirmenleri üzerine eman verdim. Benin onlar üzerine şartım üzerlerine vaaz olunanı eda etsinler. Onlar köprülerimizi tamir ve sapsmış olanlarınızı doğru yola sevk etmelidir. Allah, melekler ve müslümanlar şahid olsun”*⁷¹. Yine Belazuri’nin Bekr b. el-Haysem rivayeti ile de İyad b. Ganem’in doru bir at üzerinde olduğu halde şehrin kapısında durdu. Urfalılar onunla mabedleri ve civarı onlarda kalmak, mevcut olanlardan başka kilise inşa etmemek ve müslümanların onlara, düşmanlarına karşı yardım etmeleri şartıyla sulh yaptılar. Kendilerine şart koşulan şeylerden birisini yerine getirmeyecek olurlarsa himaye görmeyeceklerdi. El-Cezire bölgesindeki kentler, Ruha ahalisinin de dâhil olduğunu bu şartlarla sulh yapıldığı ifade edilmektedir⁷².

Antlaşma yapıldıktan sonra İyad b. Ganem, şehrin önünde piskopos ve halka hitaben bir konuşma yaptı.

Bismillahirrahmanirrahim.

*Bu mektup İyad’ın ve onun yanında bulunan müslümanların Urfa halkına ve piskoposuna hitaben yazılmıştır. Onları, canları, malları, çocuktan, eşleri, şehirleri ve değirmenleri için eman verdim. Bu emanete karşı şartım mükellef tutulduğunuz cizyeyi ödemeniz, köprülerinizi tamir etmenizdir. Bizde sizin sapıklıkta olanlarınıza doğru yolu göstermesiniz görev biliriz. Allah, melekler ve müslümanlar buna şahid olsun...”*⁷³

Aynı olay Bekr el-Heysam rivayetine göre ise;

“İyad b. Ganem el-Ruha’yı fethedince doru bir at üzerinde olduğu halde şehrin kapısında durdu. Urfalılar onunla mabedleri civarında onlarda kalmak, mevcut kiliselerden başka kilise inşa etmemek ve Müslümanların onlara düşmanlarına karşı yardım etmeleri şartıyla sulh yaptılar. Kendilerine şart koşulan şeylerden birisini yerine getirmeyecek olurlarsa himaye görmeyecekleri”⁷⁴ şeklindedir. İyad, Ruha’yı aldıktan sonra Harran ve Samsat’ı da aynı sulh şartlarıyla fethetti. Bundan sonra Suruç, Karkisiya ve Ard el-Bayda’ya giderek arazisini aldı ve kaleleri halkıyla Ruha sulhu şartıyla sulh etti. Bu arada fethetmiş olduğu bazı kentlerde huzursuzlukların olduğu haberini alır almaz, İyad b. Ganem bu bölgelere döndü. Bu kentlerden biri Samsat’tır. Fethedilinceye kadar Samsat’ı muhasara etti. Ruha halkında sulthan caydıkları

71 Belazuri, s. 174.

72 Belazuri, s. 174; Fikret Işıltan s. 49–50.

73 Belazuri, s. 172–4; Ahmet Ağırakça, s. 95.

74 Belazuri, s. 172; Fikret Işıltan, s. 50.

haberi geldi. Bunun üzerine de İyad onların üzerine yürüdü. Ruhailılar ona şehir kapılarını açtılar. İyad Ruha'ya bir amil tayin ederek bir miktar kuvvette orada bıraktı. Sonra Ra's el-Ayn'nın fethi için yola çıktı. Bu şehir mukavemet etti. İyad bunun üzerine burasını bırakıp Tell-Mavzen'e (Viranşehir) geldi ve Ruha sulhu ile burasını fethetti (19/640). Daha sonra da Karkisiya'ya, Habib b. Mesleme el-Fihriyi gönderdi. Taberi'nin Seyf rivayetinde, İyad'ın Suhayl ve Abdullah adında iki kumandanını Ruha'ya gönderdiği belirtilmektedir⁷⁵.

İyad bundan sonra Harran'ın Bacudda mevkiine geldi ve öncülerini ileri gönderdi. Harran ahalişi kapılarını kapadılar. Kendisi Harran'a ulaşınca Harran ahalisinden Harranîler kendisine hediyeler eşliğinde bir elçi göndererek onun evvela Ruha'ya gitmesini ve bu şehirle yapacağı sulh şartlarına kendilerinin de razı olacağını ve onunla Hıristiyan ahali arasında tavassut edeceklerini bildirdiler. İyad bunun üzerine Ruha'ya gitti⁷⁶. Taberi'deki bir rivayete göre İyad'ın askerleriyle Ruha'ya gittiğini, şehrin ahalişi ile cizye vermeleri şartıyla sulhe talip olduğunu⁷⁷ anlamaktayız. İyad onlarla da cizye vermeleri şartıyla sulh akdettiğini kaydedilmektedir. Belazuri'ye göre ise İyad'ın Rakka'dan Harran'a geldiği zaman şehir boşaltılmıştır. Harran ahalişi Ruha'ya, gitmişti. Ruha fethedildikten sonra bunlar şehirleri için sulh akdettiler. Harran ile Ruha sulh şartlarıyla bir antlaşma yapıldı⁷⁸. Antlaşma gereğince, Harranlılar İyad'a Harran kapılarını açtılar. İyad şehir idaresine bir zatı tayin ettikten sonra Sümeysat'a gitti⁷⁹. Hem Belazuri hem de Taberi Urfa ile Harran'ın aynı sulh şartları ile fethedildiğinden hem fikirdir.

Vakidi'de yer alan bir anekdot Harran'ın idari ve sosyal yapısıyla ilgili önemli bir ipucunu vermektedir. Ona göre İyaz b. Ganem Ruha ve Harran hâkimlerinin kendi aralarındaki ihtilaftan yararlanmış ve Harran hâkimi Rodos'tan yana tavır sergilemiştir. Rodos kendi hâkimiyetiyle ilgili olarak İyaz'dan birtakım isteklerde bulunmuştur. Bu isteklerine karşılık cizye vermeyi, hiçbir şekilde Müslümanlara karşı gelmemeyi ve bağlı kalmayı önermiştir. İyaz'da onu oğlundan ve Ruha'dan kurtarmaya söz vermiştir. Harran hâkimi Rodos islamiyeti önceden kabul etmişti. Fakat bunu halkının huzurunda etkileyici bir konuşma

75 Taberi, Tarihü't-Taberi, I. Kahire, 1988, s. 1504; İbn Esir, el-Kamil, XI, s. 413.

76 Belazuri, s. 174.

77 Taberi, s. 1505.

78 Belazuri, s. 174; Fikret Işıltan, s. 54.

79 Belazuri, s. 174.

yaparak onlarında müslamanlığı kabul etmelerini sağladı⁸⁰.

Harranlı paganlar M.S. 639'un sonu ile 640'ın başında şehirlerini ele geçiren Müslüman ordu komutanı İyad b. Ganem ile barışçı anlaşmalar yaptılar⁸¹. İslam'a karşı olan antipatileri Hristiyanlığı olduğu kadar değildi. Bunun sebebi belki de sadece Hristiyan komşularına karşı alınan bir öç veya eski rekabetleri yeniden uyanıyordu. Belazuri göre Harran'daki pagan ve Hristiyan halkıyla ayrı ayrı antlaşmalar yapılmıştır. Daha sonra Edessa'nın paganları ile anlaşma yapılmış, Hristiyanları anlaşmadan çıkarmak için paganları iknaya çalışmışlardı⁸². Paganlar belki de, Hristiyan komşularının tasarladığını yapmıştı. Mezopotamya ve Suriye'deki Monofizit Hristiyanları ile Ortodoks Bizans arasındaki düşmanlıkta da Harranlı Paganlar ile Hristiyanlar gibi öç ve rakabet duyguları hâkim idi. Daha genel olarak, paganların ve Hristiyanların Bizans'tan hoşnutsuzluğu, Mezopotamya'da Müslümanların zaferini kolaylaştırmıştı. Hristiyanların, Müslüman yönetime hissettikleri bir yana, Müslümanlar, Harranlı paganlar arasında kendilerini daha rahat hissediyordu. Şehir, İslamla karşılaşmadan önce yıldızlara tapan, Suriye'de yaşayan bedevi Kays'ların merkezi haline gelmişti; çünkü Harran'daki eski paganizm ile kabilenin inançları arasında benzerlik vardı. Kabile savaşları İslamın erken dönemlerinde önemli rol oynamıştı. Eski dinsel düşmanlıklar ölmüştü. Artık iktidar mücadelesi başlamıştı. Bu mücadelelerin yansımaları bölgemizde de görülmeye başlandı. Nitekim Kays aşireti, Hz. Ali'nin taraftarlarına karşı yapılan savaşta, Emevi halifesi Muaviye'nin yanında yer almıştı. Fakat Hristiyan Araplardan *Beni Kelb* taraftarları Muaviye taraftarlarıncı yenilmesinden sonra, Muaviye'nin karşısına geçtiler. Sonuç olarak, Harran, birbirine rakip olan kavimler arasında el değiştirmiştir. Emevi

80 Vakidi, Fütuhu's-Şam, s. 119–120; İyad b. Ganem Ruha ve Harran feth ettikten sonra buradan hareketle Sümeysat oradan Seruc, Ra's Keyfa ve Arde'l Beyza'yı Ruha sulh şartlarıyla fethetti. Daha sonra Fırat kıyısında yer alan Cisr-u Menbic ve civarını aynı şartlarla fethetti. Daha sonra Ayne'l Verd'e (Ra'sül Ayn) geldi. Kent savunma tebirleri aldığı için kuşatmayı kaldırarak Tell Mavzen'in (Viranşehir) üzerine yürüdü ve aynı sulh şartlarıyla burayı fethetti. Bu bölgeden de İyaz Dülük ve Ra'ban'a, tekrar Ra'sü'l Ayn'a yönelerek burayı kılıç zoruyla aldı. Buradan da İyaz Dara'ya yöneldi ve burayı fethetti. İyaz b. Ganem el-Cezire bölgesindeki kentleri sulhla fethetmeye öncelik vermiştir. Bu nedenle Vakidi Diyarbekir'de kılıç zoruyla fethedilen tek yer Ra'sü'l Ayn'dır, der. Ayrıca fethedilen kentlerin halkından Müslüman olanlara önem vermiş, onları bazı görevlerde istihdam etmiştir. Bunlardan biri Rum komutan Yorgo'dur. Yorgo Harran ve Ruha'nın fethinde Müslüman olmuş ve İyaz'ın emrine girmişti. İyaz onu Kafertuta'nın fethi için görevlendirmişti. Bir gece baskınıyla kendilerini Rum askerleri olarak tanıtan Yorgo ve emrendeki askerler şehre girerek Kafertuta'yı fethetmişlerdi.

81 Balazuri, Futih'ul-Buldan, 174.

82 Yakut, II, s. 550.

halifeleri başkentleri Şam'da oturmaktansa, başka bir yerde ikamet etmeyi gelenek haline getirmişlerdi, fakat resmi daireler Şam'da duruyordu. Fakat son Emevi halifesi II. Mervan 744'te Harran'da sadece sarayını kurmamış, aynı zamanda halifeliliğin yönetim merkezini de buraya taşıdı. Buna sebep olarak şu gösterilmektedir; pagan yerlilerinin güçlü Hristiyan düşmanlığı ve halifeliliğini devam ettirmek için Kays'ların desteğine ihtiyaç duymaktaydı⁸³. 750'de Mervan Abbasi ordusuyla karşılaşmak için Harran'dan yola çıkmış, Zap yenilgisinden sonra sarayı düşmanlarınca yağmalanmış ve tahrip edilmiştir⁸⁴. 136/754 yılında Seffah ölünce yerine kardeşi Ca'fer el-Mansur Abbasi halifesi oldu. Abdullah b. Ali ise Seffah'ın kendisini veliahd tayin ettiğini iddia ederek, el-Cezire bölgesinde isyan etti. Mukâtil el-Akkî tarafından müdafaa vererek şehri ele geçirdi⁸⁵. Halife Mansur bölgeye Ebu Müslim el-Horasanî'yi gönderdi. Ebu Müslim el-Horasanî ile Abdullah b. Ali arasında beş ay süren savaşlardan sonra Abdullah b. Ali yenilerek Basra'ya kaçmak zorunda kaldı. Halife Mansur el-Cezire bölgesinde Abbasi hâkimiyetini tesis etmek için bölgedeki şehirlere valiler atadı⁸⁶. Harran, Emevilerin son dönemlerinde çok kullanılmış olsa da, Abbasi halifesi Ebu Cafer El-Mansur (754–775) bu şehre bir kin bağlamamıştır. Halifenin emriyle Kuzey Mezopotamya'daki tüm şehirlerin duvarları yıkılmıştır⁸⁷. Sadece Harran ve Maipherkat bunların dışında istisna tutuldu. Abbasi döneminde belki de en ilginç anekdot bir Harranlının, İbrahim b. Zekvan b. Fadl el-Harrânî'nin, Halife el-Hâdî'ye vezirlik yapmasıdır⁸⁸. Daha sonraları, halife Harun el-Reşid (786–809) yeterli suyu sağlamak üzere Cüllab nehrinden Harran'a bir kanal inşa etmiştir. 178/794 el-cezire bölgesinde, Haricilerden Velid b. Tarif el-Tağlibî isyan etti. Bu isyan bastırıldı. Halife Harun Reşid önce Huzeyme b. Hâzım'ı, ardından 186/802 yılında oğlu Kasım'ı el-Cezire-Şam bölgelerine vali tayin etti. Harun Reşid ölünce 193/809 oğlu Emin halife oldu. Kardeş Kasım'ın el-Cezire valiliği devam etti. Me'mun'un iktidarı ele geçirdiği dönemde bölgenin yöneticisi Huzeyme b. Hâzım idi. Me'mun onun yerine Tahir b. Hüseyin'i atadı. 205/820 yılında Tahir'i Horasan'a tayin edilince, oğlu Abdullah el-Cezire ve Şam valiliğine atandı. Bu dönem bölgede Nasr b. Şebes isyanı çıktı. Me'mun dönemi Urfa, Harran ve çevresinde meydana gelen en önemli olaylardan biri de hiç şüphesizki Nasr b. Şebes el-Ukaylî'nin çıkarmış olduğu isyandır. Nasr b. Şebes'in 813-814'te başlattığı isyanın temel gerekçesi de Me'mun'un Mevaliyi,

83 Tamara Green, s. 53.

84 Taberi, III, s. 45

85 Yakubi, II, s. 365.

86 Şeşen, Harran Tarihi, s. 12

87 Tamara Green, s.95.

88 Yakut, Mu'cemü'l Buldan, Tâk el-Harrânî maddesi.

Araplara tercih etmiş olmasıdır. Bu isyanın Urfa, Harran ve çevresi açısından önemi Nasr b. Şebes'in Kayşlıların Ukayl koluna bağlı olmasından ötürü Diyar-ı Mudar bölgesinden ve de Harran halkından destek almış olmasıdır⁸⁹. Fakat bölge halkı bir süre onun toplamış olduğu haraçlardan bizar düştüler. Nasr b. Şebes isyanını bastırmak için bölgede bulunan Tahir b. Hüseyin'in özellikle *Urfa ve Seruc* (Suruc) halkına daha o kadar fena muamele etti ki (daha fazla vergi toplaması) beraberindeki arkadaşları paylarına düşeni alamadıkların için öldürmek amacıyla Tahir b. Hüseyin'in üzerine yürüdüler. Tahir surdan atlayarak Rakka'ya (Calonicus) kaçtı. Böylece Urfa halkı da bu ağır vergi yükünden kurtuldu⁹⁰. *Tahir'in kaçmasının ardından Nasr ve Amr'in Tahir b. Hüseyin'in arkadaşlarını ellişer ellişer, yüzer yüzer öldürdüğünü belirtir.* Akabinde Nasr ve Amr Urfa'yı yağma etmek için şehre saldırır. Bu girişimi İranlılar ile yerli halk kadınli erkekli şehrin surlarında kentlerini mudafaa etmek için çaba harcadılar⁹¹. Bu dönemdeki iç karışıklıklar özellikle Nasr b. Şebes'in 813-814'te başlattığı isyan, merkezi otoriteyi zaafa uğrattı. Nitekim Me'mun'un yokluğundan istifade eden Bağdat halkı İbrahim b. Mehdi'ye biat ettiler. Bu durum Tahir'in asi arkadaşlarına ılımlı yaklaşmasına neden olmuştur. Bu girişimin bir sonucu olarak Harran'a İbrahim b. Kureyş'i⁹²;

89 Taberi, VIII, s. 554-555; Abu'l Ferec, I, s. 212.

90 Abu'l Ferec, I, s. 215.

91 Abu'l Ferec, I, s. 215.

92 Abu'l Ferec, İbrahim'in Harran'daki tasarrufları ve farklı inançlar karşısındaki duruşuyla ilgili ilginç anekdotlar vermektedir. İbrahim b. Kureyş Harran'daki evlerden birinin damında gezdiği bir sırada gözüne yeni binalar ilişir. Bu evlerin kimlere ait olduğunu sorduğunda; bunlar Hıristiyanların, devrinizde inşa etmiş oldukları kiliselerdir ve Müslümanlar size bu yüzden küskündürler. Oda yeni yapılan bu kiliselerin yıkılmasını emreder. Abu'l Ferec yıkılan evlerin Harran'daki büyük kilisenin mezbahı, Kura'daki Meryem Kilisesi, Mar George kilisesinin küçük bir kısmı makedonyalıların, Nasturilerin ve Yahudilerin kiliseleri ve mabedleri olduğunu ifade etmektedir. Abu'l Ferec İbrahim b. Kureyş'in gördüğü rüyadan etkilenerek Hıristiyanlardan üzür dilemiş kiliselerini tekrar yapabileceğini söylediğini ve Hıristiyanlarında birkaç gün içinde bu yapıları tekrar inşa ettiklerini belirtmektedir. Bu ifadede çelişkiler bulunktdır. Çünkü bu kadar kısa bir sürede bu yapıların nasıl tekrar yapıldığı sorusunu Abu'l Ferec'te bulmak mümkün değildir. Yine Abu'l Ferec İbrahim b. Kureyş'in Haran'daki müşriklerin ayinlerini açıktan açığa yaplarına müsaade ettiğini belirterek ikinci bir çelişkiye düşmektedir. Bkz. age., s. 216.

Urfa'ya ise Abd El-Âlâ'yı vali olarak tayin edildi⁹³.

Nasr b. Şebes isyanı ve ardından bölgedeki idari yapılanma ile Me'mun'un Horasan'da olmasını fırsat bilerek halifenin amcası oğlu İbrahim b. Mehdi'nin halifelığı iddia etmesi, Ağustos 204/819 Bağdat'a dönen Halife Me'mun'un idari mekanizmada bir takım değişikliklere gitmesini zorunlu kılmıştır. Me'mun'un bölgemiz ile ilgili tasarrufu Tahir b. Hüseyin'i Bağdat Şahneliğine, oğlu Abdullah b. Tahir'i de el-Cezire valiliğine tayin etmesi olmuştur. 821'de Tahir'in Horasan valiliğine atanması üzerine oğlu Abdullah Bağdat Şahneliğine atanmış el-Cezire valiliğine de Yahya b. Muaz'ı atanmıştır. El-Cezire bölgedeki iç karışıklıklar Me'mun'un tekrar Abdullah b. Tahir'in bölgeye vali olarak atanmasına sebebiyet vermiştir⁹⁴. Abdullah b. Tahir Nasr b. Şebes'in erzak deposu olan Balis'i kuşatarak Nasr'ın Suruc'a kaçmasını sağladı. Abdullah Nasr'ın çevresini zayıflatmak amacıyla bölgedeki aşiretleri ve bazı merkezleri Kinnesrin ve çevresine hâkim olan Osman b. Summame el-Abbasi'yi yanına alarak Nasr'ın zayıflamasını sağladı. Ardından 209/824'te Kaysuma'ya sığınmış olan Nasr'ı takip ederek kenti kuşattı. Taraftarlarının teslim olduğunu gören Nasr'da çocuklarını Abdullah'a rehine olarak gönderdikten sonra, oda teslim olmayı kabullendi. Abdullah b. Tahir Nasr'ın çocuklarını Suruc'a yakın bir köyde yerleştirerek Nasr ve arkadaşlarını Bağdat'a gönderdi⁹⁵. Böylece 199/813'te başlayan Nasr b. Şebes isyanına 220/824-825'te son nokta konmuş oldu. Fakat Diyar-ı Mudar coğrafyası bu mücadeleden hem maddi hem de manevi olarak etkilendi. Abdullah b. Tahir Nasr b. Şebes isyanı ile mücadele ettiği dönemde el-Cezire'yi özellikle Urfa, Harran ve Sümeysat'ı yakından tanıma fırsatını elde etmiştir. Nitekim Urfa, Haran ve Sümeysat'ın Müslüman halkının son on yılda inşa edilen kiliselerin yıkılma isteğini reddedip, Hıristiyanlara ait âdetlerin yapılmasına engel olunmamasını ve hiçbir kilisenin yıkılmamasını emretmiştir⁹⁶. Abdullah b. Tahir Mısır'da ortaya çıkan Ubeydullah İbn es-Sari isyanını bastırmak amacıyla 825'de el-Cezire'den ayrılır. Yerine

93 Abu'l Ferec, Abd el-Âlâ'nın Urfa'yı çok ağır vergilerle tazyik ettiğini hatta halkın evlerinde kendi kabilesinden (Süleym) kimseleri barındırdığı için şikâyetle bulduklarında Romalılar devrinde bu topraklarda istediğiniz gibi ömür sürdürdünüz. Bizim atalarımızda çıplak çöllerde dolaşiyor, develerini soğuklarda otlatıyor, soğuk onları yakıyor ve sıcak vücutlarını kavuruyordu. Bu memleketi kılıcımızın hakkı olarak fet-hettiğimize göre, onu bize devretmeği niçin güç bulursunuz", dediğini ve Urfa halkını hüznü ve keder içinde evlerine dönmelerine sebep olduğunu ifade etmektedir. Bkz. age., s. 216-217

94 Taberi, III, 1045; İbn'ül Esir, VI, 300-316.

95 Taberi, VIII, s. 598-601; Abu'l Ferec, I, s. 217-219.

96 Yakubi, II, s. 412; Abu'l Ferec, I, s. 217-219.

kardeşi Muhammed b. Tahir vekâlet eder⁹⁷.

Halife Me'mun 210/825'de el-Cezire-Süğür-Avasım bölgelerinin valiliğine oğlu Abbas'ı getirdi⁹⁸. Me'mun'un ardından yerine kardeşi Mu'tasım (Ebu İshak Muhammed) 218/833 halife oldu. Bu dönemde de yeğeni Abbas b. Me'mun'un valiliği devam etti. Mu'tasım döneminin ilk yıllarında Abbasi-Bizans ilişkilerinde (218–223/833–838) bir sessizlik söz konusudur. Fakat Bizans'ın Babek isyanına yardım etmesi ve İmparator Theophilos'un yaklaşık yüz bin kişilik bir ordu hazırlayarak İstanbul'dan hareket etmesi, iki devlet arasındaki sessizliği bozmuştur. Bizans ordusu iki kola ayrılarak bir kolu doğuya; diğer koluda Güneydoğu'ya ilerlemesi Mu'tasım'ında sefer hazırlıklarına başlamasına sebep olmuştur⁹⁹. Abbasi-Bizans mücadelesinden Urfa-Harran ve çevresinin etkilenmemesi mümkün değildi. Nitekim Mu'tasım'ın Bizans seferi sonrası (Ammuriye fethi sonrası)¹⁰⁰ Abbas'ın halifelik iddiasıyla isyana girişeceği düşüncesiyle Abbasi azl ederek el-Cezire valiliğine Eşnak et-Türki'yi atandı. Bu görev Vasık'ın halifeliğine (230/845) yılına kadar sürmüştür. 231/ 846 yılında, Halife el-Vasık, el-Cezire-Süğür-Avâsım-Halep-Kınnesrin bölgelerinde Ahmed b. Sa'îd b. Selm'i vali tayin etti. 847'de el-Vasık ölünce yerine Mütevekkil halife oldu. el-Mütevekkil 235/849 yılında oğlu el-Muntasır'ı veliahd tayin ederek, ona el-Cezire ve Şam'ı iktâ olarak verdi. Oda bu bölgelerin idaresini Boğa el-Kebir'e verdi. 247/861'de el-Mütevekkil'in öldürülmesi üzerine el-Mustain halife oldu. El-Cezire ve Şam valiliğine Vasıf'ı, ardından Ahmed el-Müvelled'i tayin etti. Bu dönemde Harran'da Safvan el-Ukayli isyanı baş gösterdi¹⁰¹. Bu isyan da bastırılmıştır. 263/877 yılında halife olan el-Mu'temid döneminde el-Cezire bölgesi Tolunoğulları hâkimiyet sahası içinde yer almakta idi. El-Cezire valisi olarak Ahmed b. Tolun'un kölesi Lülü, Harran'a da İbn Cebğüye (Yabgu-oğlu)'nin atandığını görmekteyiz¹⁰². Ancak Vasık sonrası Mütevekkil, el-Müstain, Mu'tez ve Mutemid dönemlerinde el-Cezire valiliğine yapılan atamalarla ilgili bilgi vermek mümkünse bu dönemdeki Abbasi Halifelerin Harran'ın imarıyla ilgili tasarruflarının olup olmadığı bilgisine sahip değiliz. Kaynaklarımız sadece Halife Mansur ve Harun Reşid'in şehre cömertliğinden bahsetmektedirler.

97 Taberi, VII, s. 610.

98 İbnü'l Esir, VII, s. 316–318.

99 Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakubi, II, s. 475; İbnü'l Esir, el-Kamil, VI, (çev. Abdullah Köse), VI, s. 418; İbn Kesir, el-Bidaye, X, s. 288.

100 Haymana ovasının batısında Sakarya nehri kenarında bir şehir olup Bizans döneminde önem kazanmış fakat daha sonra harap olmuş bir kenttir. Bkz. Algül, III, s. 322, dipnot 122.

101 Ya'kubî, II, s. 501.

102 Ramazan Şeşen, Haran Tarihi, s. 13–14.

Bu dönemden itibaren Harran yıkılana kadar Müslüman kabilelerin savaşlarında bir piyon taşı olma rolünden kurtulamamıştır. Sadece, Müslümanların anlaşmazlıkları için, şehir savaş meydanı olarak kullanılıyordu¹⁰³. Aynı durum Bizans'ın bölgede hakimiyet tesisi etme isteğinde de geçerliydi.

Her ne kadar Müslüman galibiyeti her bölgeyi kapsasa da, Bizanslıların Suriye, Filistin ve Mezopotamya'yı geri alma hevesleri birkaç yüzyıl için durulmuştu. VI. Leo (M.S. 886–912) döneminde, Anadolu'nun doğusuna ve güneyine saldırılar başlatıldı. Bu saldırılara misilleme olarak, Bizans topraklarında cevap verilmek istendi. 942'de Bizanslılar tekrar saldırdılar ve galip geldiler. Anadolu'da hızla ilerleyerek, Bizanslı General, John Curcuas, Mezopotamya topraklarına girmiş ve 944'de Nisibis, Amida'yı almış ve Edessa'nın surlarına varmıştır. John mucizevi şekilde İsa'nın simasını taşıdığı söylenen *Mendil'i* giydiği takdirde kendisinin ve ordusunun ilerleyebileceğini söylemiştir. Edessadaki Hristiyan toplumun protestosuna karşı, şehirin Müslümanlarına ödenen cüz'ü bir miktar karşılığında kutsal azizin cesedi ve kutsal emanetleri Bizans'a götürülmüştü. Bu göze çarpan ödül karşısında, kuşatma kaldırılmıştı ve Bizans ile Edessa, Sarug, Samosat ve Harran şehirlerinde kalıcı bir anlaşma imzalandı. Bu kalıcı antlaşmalar 949'da düşmanlıkların su yüzüne çıkması ile tekrar bozuldu. Bizans kuvvetleri, Mezopotamya, Suriye ve Filistin'e Müslüman kuvvetler ise Anadolu'ya akınlar düzenledi. Şam, Halep, Akre, Nasıra ve Kayseri'yi almak için ilerleyen Bizans güçleri, Harran ve Edessa'yı tekrar yıkmışlardır. Kuzey Mezopotamya halkı için bu mevsimsel seferlerin sonucu kıtlık ve uzun vadeli sıkıntılar oluşmuştur. Bizanslılar, şehirlerde bir garanti aldılarsa da, Müslümanların kontrolü altında kalan şehir ve çevresini tekrar ele geçiremediler¹⁰⁴. Aynı yüzyılın son dönemlerinde, güneyden yukarıları tehdit eden bir tehlike, Fatimî hanedanlığı, hassas olan güç dengesini bozmuştur. Fatimi ordusu halifesi Hâkim Fırat'ı geçmiş ve Harran ve Edessa çevresinde bir alana gelmiştir. Fakat şehre girip girmediği açık değildir¹⁰⁵.

Hamdanîler Döneminde Harran

IX. yüzyıla gelindiğinde Abbasîlere bağlı olarak Hamdanî, Mervanî, Nümeysi ve Ukaylı gibi hanedanların Diyar-ı Mudar bölgesinde siyasi ve sosyal faaliyetlerde bulunduğunu görmekteyiz. Zayıf Abbasi halifeleri döneminde Abbasî topraklarında teşekkül eden Tulunoğulları, İhşidiler,

103 Tamara Green, s. 96.

104 Tamara Green, s. 96.

105 Dimaşki, Kitab Nukhbal al-Dahri fi Aja ib al-Barr wa-al-Bahr, ed. C.M.J. Fraehng and A.F. Mehren, St. Petersburg 1866, I.s. 10–12.

Fatımiler ve Sacoğulları gibi bazı İslam devletleri de Selçukluların fethinden önce Suriye ve Filistin topraklarını hâkimiyetlerinde tutmak için bölgede hâkimiyet mücadelesi verdiler¹⁰⁶.

Bu sırada Harran'ın hinterlanı içinde yer alan Musul ve Halep'de Hamdaniler Beyliği kuruldu. Musul ve Haleb civarında hüküm sürmüş olan bir hanedan olup adını büyük Tağlib kabilesine¹⁰⁷ mensup Hamdan b. Hamdun'dan almıştır. 885 yılında bu kişi Haricilerden Harun ile sıkı bir ittifak halinde görülmektedir ve birkaç sene sonra da Mardin kalesine hâkim oldular. 894'te Abbasî halifesi bu şehir üzerine yürüyerek Hamdan ve oğlunu ele geçirdi. Bağdat'ta esir tutulan Hamdan'ın oğlu Hüseyin 283/896'da, Harun'u mağlup ederek zararsız hale getirince Hamdan affedildi ve oğulları bilhassa Hüseyin büyük lütuflara layık oldular. Bu hadise Hamdanilerin yükselmesine bir başlangıç teşkil etti¹⁰⁸. 325/937 yılında Seyfûddevlî el-Hamdânî Diyar-ı Mudar'a sahip oldu. Harran Seyfûddevlî ile kardeşi Musul sahibi Nasırûddevlî arasında sık sık el değiştirdi. 348/959 yılında ise kesin olarak Halep hükümdarı Seyfûddevlî'ye bağlandı¹⁰⁹.

961 yılında büyük bir kuvvet ile Hamdanî ülkesine yürüyen Bizans imparatoru Nikephoros Ayn Zarba, Raban ve Duluk'u ele geçirdi¹¹⁰. Seyfûddevlî Bizans saldırılarıyla uğraşırken Harran'a naib olarak yeğeni Hibetullah b. Nasıruddevlî'yi bıraktı. 352/963 yılında Harran halkı naib Hibetullah'ın tüccarlara haksız vergiler koymasına üzerine isyan ettiler. İsyanın çıktığı sırada Hibetullah amcası Seyfûddevlî'nin yanında bulunuyordu. Onun verdiği kuvvetlerle Harran'ı iki ay kuşatmasına rağmen başarısız oldu. Hibetullah Seyfûddevlî'den yardım istedi. Oda Harran'a gelerek halkla anlaşarak şehrin tahrip olan kısımlarının onarımı ve diğer zararların tanzim edilmesiyle isyan bastırıldı. Seyfûddevlî şehre yeni bir vali atayıp Halep'e döndü. Fakat yolda baygınlık geçirmesi öldüğüne dair şaiyaların çıkmasına neden oldu. Bu durumdan yararlanmak isteyen Hibetullah Harran'a döndü.

106 Algül, İslam Tarihi, III, s. 201

107 Arapların büyük kabilelerinden biri olan Rabia'nın Tağlib kabilesi İslamiyet'ten önce Hıristiyan olup Thame'den kuzeye göç etmiş sonraları kendi adlarını alan Diyar-ı Rebia ve Musul bölgesine yerleşmişlerdi. Hz. Ömer zamanında cizyeye bağlanan bu kabile daha sonra Müslüman olmuştur. Bkz. N. Ünal Karaaslan, "Hamdaniler", DİA., XV, İstanbul 1997, s. 446.

108 Marius Canard, Histoire de la Dynastie des H'amdaniides de Jazire et de Syrie, Paris 1953, s. 41-42; M. Sobernheim, "Hamdaniler", İA, V/I İstanbul 1977, s. 179; Karaaslan, "Hamdaniler", DİA, XV, s. 446.

109 İbn Şeddad, s. 19-36; Şeşen, s.14.

110 İşiltan, "Seyfuddevlî", İA, X, s. 538; Duluk Antep sınırlarında Bkz. Engelbert Winter-Michael Blömer, Doliche, Ankara 2006.

Seyfûddeve iyileştikten sonra Memlûkü Necâ'yı bir birliğin başında Harran'a gönderdi. Hibetullah ve Harran halkı ona karşı koymalarına rağmen başarılı olamadılar. Sonuçta şehir teslim olmak zorunda kaldı. Hibetullah'da Erzen'e kaçtı¹¹¹.

Harran'ın idari yapısıyla ilgili olarak kaynaklarımız 359/970' yılına kadar şehri Seyfûddeve ve oğlu Sa'düddeve'nin naiplerince idare edildiğini¹¹² kaydetmektedir. Hamdanîlerin Fatimî ve Bizans ile olan münasebetleri hanedanın iktidarının sarsılmasına neden olmuştur. Hamdaniler Fatimî devleti ve mezhebine ait fikirlere boyun eğmelerine rağmen Fatimî yayılcılığı ve siyasi nüfuzlarının artmasından endişe etmekte idiler. Bu nedenle Hamdanîlerin Fatimî halifesi el-Muizz li-Dinillah'a ondan sonra da oğlu Aziz'e karşı isyan edip savaştan el-Hasan el-Asam el-Karmatî'ye yardım ettiklerini görüyoruz¹¹³.

356/967 yılında Ebû Tağlip Fazlullah babası Nâsirüddeve'yi tahttan indirerek Musul Hamdanilerin başına geçti. 359/970 yılında Ebu Tağlip Harran üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Harran teslim olmak zorunda kaldı. Şehre Rakka sahibi Selâmet el-Berkaîdî'yi vali tayin etti. Böylece Diyar-ı Mudar ile Diyar-ı Rabia birleşmiş oldu. Fakat Halep Hamdani yöneticisi Seyfûddeve'nin oğlu Sa'düddeve onun bu hareketini karşılıksız bırakmayarak 368/978 yılında Harran üzerine bir ordu gönderdi. İki taraf arasında uzun süren savaşlar oldu. Sa'düddeve Büveyhîlere bağlılığını bildirerek Azudü'd Devle el-Büveyhî'den yardım istedi. Azudüddeve, el-Şerif el-Radî'nin babası Ebû Ahmed Tâhir'in kumandasında bir ordu gönderdi. Uzun bir mücadeleden sonra Ebû Ahmed Tâhir Harran'ı aldı ve Sa'düddeve'ye teslim etti¹¹⁴. Büveyhîlerle giriştiği mücadeleyi kaybeden Musul Hamdanileri bölgedeki hâkimiyetleri sona ermiş görünüyordu¹¹⁵. Diyar-ı Mudar ve Halep sahibi Sa'düddeve 381/991 yılında öldü. Yerine oğlu Ebu'l Fedâil geçti. Sa'düddeve'nin ölümüyle ona bağlı valiler bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu dönemde Harran valiliğini yapmış olan Vessâb b. Sâbık el-Nümeyrî de bağımsızlığını ilan eden valiler arasında idi.

111 İbn Şeddad, s. 37–38; İbnü'l Esir, el-Kamil, VIII, Beyrut 1966, 546–548, 551–552; Marius Canard, s. 91–93; Şeşen, s. 14–15.

112 İbn Şeddad, s. 37–38; İbnü'l Esir, el-Kamil, VIII, Beyrut 1966, 546–548, 551–552.

113 Bkz. Abdullah Ekinci, Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma), Ankara 2005.

114 Şeşen, s. 15.

115 Sobernheim, "Hamdanîler", İA, V/I s. 180; Karaaslan, "Hamdanîler", DİA, XV, s. 446–447.

Nümeyriler Döneminde Harran

10. yüzyıl sonunda, Kuzey Suriye ve Cezire'de kurulan küçük bir hanedanlık olan Nümayrîlerden, Harran'ı merkez yaptılar. Fakat hâkimiyetleri Sarug, Harran ve Rakka çevresinde *Diyar- Mudar* bölgesindeki topraklara kadar genişledi. Nümeyrî hanedanının kurucusu 990'da, Vessâb b. Sâbık el-Numeyrî'dir. O Harran ve Sarug'un yöneticisi olmuştur ve 1007'de Rakka'yı ele geçirmiştir. Vessâb 410/1019 yılında ölünce oğlu Şebib İbn Vessâb yerine geçti. Şebib İbn Vessâb, Bizanslılarla iş ilişkilerini devam ettirirken, Fatimi ordusuyla, hükümdarlığını tanıyan ve bağlılık yemini içeren bir anlaşma imzalamıştır. Vessap, Edessa'yı da istila etmiş, kuzenine zeamet (tumar) olarak vermiş ve birkaç yıl içinde, şehrin kontrolü için rakip Numeyri ile çatışmaya başlamıştır. M.S. 1030'da, bir taraf, şehri alan rakip Mavsil bedevi prensi, Nasruddevle'ye başvurmuş ve şehir iki Numeyri liderine verilmek üzere ikiye bölünmüştür. Kaleyi alan İbn Utayr, sonraları Harran'ı da içeren şehirlere akınlar düzenleyen Bizanslılara kendine düşen bölümü satmıştır. Müslüman prensler kendi siyasi amaçları için Bizanslıları kullanmışlardır, Şebib İbn Vessâb, Nasruddevle'ye karşı olan bir seferde onlara katılmıştır, sonunda, güvenilir bir dost olmadığı ispatlanmıştır. İbnü'l Esir h. 426 (1034–1035)'de İbn Vessab en-Numeyrî ile Urfa'daki Rumların anlaşıp onlarında desteğini almak suretiyle Nasruddevle üzerine yürüdüklerini, ancak Nasruddevle'nin her taraftan yardımcı kuvvetler almasıyla maksadına ulaşamayacağını anlayan İbn Vessab'ın geri döndüğünü anlatır. Bununla birlikte Nasruddevle'nin Bizans imparatoruna elçi göndererek anlaşmayı bozduğundan dolayı onu kınadığını, çevre emirlerden yardım isteyerek Urfa şehrini muhasara için hazırlandığını, fakat Bizans imparatorunun elçileri vasıtasıyla özür dilediğini, bu gelişme üzerine de Nasruddevle'nin de çıkmaya karar verdiği gazadan vazgeçerek topladığı askerleri dağıttığını da ekler¹¹⁶. 1036'da Bizanslıları Edessa'dan çıkarmak için yapılan girişimde, Nasr'a katılarak şehri kuşatmışlardır. 1037'de doğudan gelen Selçuk Türkleri, kafası karışık olan İbn Vessâb'ın tüm şehri Bizans'a geri vermesine neden olmuştur¹¹⁷. Şebib İbn Vessâb'ın ölümünden sonra kardeşleri Mutâm ile Kavvam Harran'a hakim oldular. Bu dönemde Harran hem ticaret hem de ziraat açısından en zayıf olduğu dönemdir. Göçebe olan Nümeyr Arapları şehrin son zenginliğinin kalıntılarını harcadılar. Bu dönemde şehrin kalesi yeni bir tamir gördü. Bugün kalenin güneydoğu kapısı üzerindeki 451/1059 tarihli kitabede Nümeyrîlerden Menî (Kavvâm)'ın adı geçmektedir. 1045 civarında, Selçukluların tam olarak ortaya çıkması şiddetin seviyesini arttırmış, sonuçta Numeyri ve

116 İbnü'l Esir, el-Kâmil, IX, s. 339.

117 Tamara Green, s. 97.

Bizans güçlerini devam ettirememişlerdir. 1071 Malazgirt savaşında, Bizans imparatoru Romanus Diogenes'in Selçuklu sultanı Alparslan'a yenilmesiyle, Kuzey Mezopotamya'da devam edecek bir Bizans varlığı hayali bitmiş oluyordu. İkinci bir yıkım, Numeyridler'in Fatimilerin hükümdarlığını tanımalarına rağmen, Fatimilerin bölgedeki gücü, Selçuklular'ı uzaklaştırmak için yeterli desteği alamadı. Nümeyrîlerin Harran'daki hâkimiyeti 474/1081 yılına kadar devam etti. Bu sırada, Nümeyrîlerden şehrin valisi Yahya b. Şatır, Sâbiîlere ait şehirde bulunan son mabedi de yıktırdı. Bundan sonra Harran'da putperest kalmadı¹¹⁸. Dimaşki, Ay tanrısının son tapınağının 1081 değilde 1032'de imha edildiğini bildirmiş, fakat bunu destekleyecek bir kanıt yoktur; aslında Dimaşki de kendi iddiasını aynı konu içinde inkâr etmiştir¹¹⁹.

1081'de, Selçuk Türklerinin müttefiki Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, Nümeyrîlerden Mutaîn ve Kavvam arasındaki anlaşmazlıktan istifade ederek Numeyrilerin kölesi olan Yahya İbn el-Şatır el-Vessâbî'nin yardımıyla Harran'ı ele geçirdi ve Şatır'ı vali yaptı. 476/1083'de Şerefüddeve Dimaşk'ı kuşatırken, Harranlılar kadıları Abdülfettah (Abdülvehhâb) b. Celebet el-Harrânî ve İbn Utayr el-Nümeyrî başkanlığında isyan ettiler. Harranlılar şehri Türkmen beyi Çubuk Beye teslim etmek istediler¹²⁰. Bu girişim üzerine Şerefüddeve hemen Harran üzerine yürüdü. Şehir muhasara etti ve Ekim ayında şehri aldı. Şerefüddeve kadı İbn Celebe'yi, iki oğlunu ve Harran halkından 100 kişiyi idam ettirdi. Şehri halkına da 100. 000 dinarlık bir ceza verdi. 478/1085 yılında Şerefüddeve öldürülünce Harran'a kardeşi Müeyyeddüvle İbrahim sahip oldu¹²¹.

Selçuklu Dönemi Harran

Sultan Alp Arslan'ın, Berzem kalesi kumandanı Harzemli Yusuf tarafından ağır şekilde yaralanması neticesinde¹²² 24 Kasım 1072'de vefat etmesinden sonra yerine oğlu Melikşah geçti. Bu dönemde ilk olarak 1077 yılında el-Cezire hududunda bulunan Türk ümerasından Gümüştekin, Urfâ ve Nizip havalisine yürüyerek hala burada tutunmakta olan Bizans kuvvetlerini bozguna uğratmıştır¹²³.

Melikşah, Anadolu Selçuklu Sultanı Süleymanşah'ın Tutuş ile

118 İbn Şeddad, s. 42,46;Şeşen, s. 17.

119 Dimaşki, s. 10–12; konuyla ilgili değerlendirme için bkz. Tamara Green, s. 96.

120 Bkz. Gülay Öğün Bezer, Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları, Belleten, c. LXVII, S. 248, Ankara 2003.

121 İbnü'l Esir, X, s. 122,129–130; İbn Şeddad, s. 46–48; Şeşen, s. 17.

122 Ahmed b. Mahmud, s. 111–113; Ali Sevim- Erdoğan Mercil, s.73–74.

123 M. H. Ymanç, s.104; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.101; Ali Sevim-Yaşar Yücel, s. 84.

giriştiği muharebede öldürülmesinin ardından, 479/1086 yılının Eylül ayında Kuzey Suriye'deki karışıklığa son vermek amacıyla Bozan Bey, Emir Porsuk ve Kasımüdevle Aksungur ile birlikte harekete geçti. O, Kasım ayında Tikrit'e uğradıktan sonra Harran'a geldi. Şehirde bulunan Müeyyedüdevle'nin valisi Muhammed b. Şatır şehri sultana teslim etti. Urfa hâkimi olan Barsama, Harran'da bulunan Sultan'a elçiler göndererek Urfa'yı ona vereceklerini bildirdi. Melikşah, bu istek üzerine bir Amîd'i Urfa'ya gönderdi. Ancak şehrin yönetimini eline almak için gelen bu Amîd, halkın malını ve parasını ellerinden alınca, Barsama şehri geri alarak burayı Sultan'a teslim etmekten vazgeçti. Bu durumun Melikşah'a bildirilmesi üzerine¹²⁴, Sultan Harran'daki işleri düzene soktuktan sonra, Emir Bozan'ı mühim bir kuvvetin başında, Barsama'nın hâkimiyetindeki Urfa'yı fethetmeye gönderdi¹²⁵. Emir Bozan, Urfa'ya gelerek şehrin kapısı önünde karargâh kurdu ve şehri üç ay muhasara altında tuttu. O, mukavemette devam eden Urfa şehrine karşı şiddetli hücumlarını sürdürdü ve şehre yiyecek giriş-çıkışına engel oldu. Bu kadar şiddete karşı hiçbir yerden yardım alamayan şehir halkı, son derece meysus bir durum içinde kaldı. Bunun üzerine Urfa ahalisi Dük Barsama'ya karşı isyan ederek onun üzerine yürüdüler. Barsama çaresiz bir duruma düştü ve tehlikeden kurtulmak için Emir Bozan'a sığınmaya karar verdi. Bu amaçla Urfa surlarından aşağı atladı; fakat omurga kemiği kırıldı. Onu alıp Bozan Bey'in yanına götürdüler. Ancak Barsama birkaç gün sonra öldü. Bunun üzerine şehrin ileri gelenleri, Bozan Bey'in yanına giderek Urfa'yı 28 Şubat 1087 tarihinde ona teslim ettiler. Böylelikle Urfa şehri ile bütün havalisi tam bir asayişe kavuşmuş oldu¹²⁶. Melikşah da Harran, Rahbe ve Seruc'u Müslim b. Kureyş'in oğlu Muhammed'e verdi. 482/1089 yılında Muhammed b. Cehîr, Melikşah'ın emriyle Muhammed b. Müslim b. Kureyş ile İbrahim b. Kurayş'in ellerindeki yerleri aldı. 485/1092'de ölünce yerine oğlu Muhammed Tapar geçti. İbrahim ile Muhammed'i serbest bıraktı. İbrahim hem eski yerlerine, hem yeğeni Muhammed'e ait olan Harran'a sahip oldu. 486/1093'te Tutuş, el-Cezire bölgesine geldiğinde İbrahim b. Müslim'in elindeki yerleri aldı ve onu öldürdü. Harran'ı Urfa'ya ilave olarak Bozan Bey'e verdi. Beryaruk ile Tutuş arasındaki taht mücadelesinde Aksungur ile Bozan Bey Beryaruk tarafını tutması Harran ve Urfa'ya tekrar yönetimin

124 Ali Sevim, "Suriye Selçukluları", DGBİT., VII, s. 389.

125 Hamdullâh Mustevfî, Tarih-i Güzide, neşr. Abdülhüseyn-i Nevâî, s. 437.

126 Müverih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", Terc. H. D. Andereasyan, Tarih Semineri Dergisi, 1/2, İstanbul 1937, s.183; Mateos, Urfalı Mateos Vekayinamesi, Türkçeye Çeviren Hrnt D. Andereasyan, Ankara 1987, s.173; İbnü'l-Esir, El-Kamil Fi't-Tarih, Terc. Abdülkerim Özyayın, c. X, İstanbul 1991, s. 136; J. B. Segal, Edessa "The Blessed City", Oxford 1970, s. 222-223; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s. 93.

değişmesine neden oldu. Bu dönemde Halep, Harran ve Urfa Tutuş'un eline geçti. Harran'a da memlûkû Karaca'yı nâip olarak atadı. Karaca Tutuş'un 488/1095'de ölmesiyle yerine geçen Rıdvan'ın hâkimiyetini kabul etmedi. Rıdvan'da Musul sahibi Kürboğa'yı serbest bırakarak onun 489/1096 yılında Harran'ı almasını sağladı. Kürboğa Harran'ı aldıktan sonra tekrar yönetimi Karaca'ya bıraktı¹²⁷. Bizans'ın Edessa'yı Hıristiyan kontrolü altında tutma düşü her ne kadar uzun sürdü ise de, 1095'de Türkler Edessa dışına çıkarıldıysalar da, Harran, Amida, Samasota ve Sarug çevresindeki Türk garnizonları şehri dört bir yandan sardı ve işgal etti. Edessa valisi, Thoros'un, 1098'de askerleriyle Fırat kenarında yerleşen Frank lideri I. Crusade'yi, Baldwin'i davet etmesi siyasi bir çaresizlikti. Thoros tarafından şehre kabul edilen ve ortak yönetici yapılan Baldwin'e bir Ermeni prensinin kızıyla evlenmesi teklif edildi. Edessa soylular sınıfı, bu davetten sonraları pişman oldular. Thoros bir çete tarafından öldürüldü ve yerel güç yapısı, siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan Franklar tarafından değiştirildi¹²⁸.

491/1098 yılında Haçlılar bölgeye geldiğinde Harran Sultan Melikşah'ın Memlûklerinden Karaca'ya aitti. Karaca oraya "Muhammed el-İsfahani" adlı birini nâib tayin etmiş ve oradan ayrılmıştı. Bunun üzerine Muhamed İsfahani Karaca'ya isyan etti. Şehir halkı da Karaca kendilerine zulmettiği için ona yardımcı oldu. Muhammed İsfahani yiğit ve kabiliyetli biriydi. Harran'da Karaca'nın adamlarından Çavlı adındaki bir Türkten başka hiç kimseyi bırakmamış, onu da askerlerine kumandan tayin etmişti. Çavlı ile dost olmuş ve bir gün ikisi birlikte içki meclisine oturmuşlar. Çavlı, Karaca'nın bir hadımıyla anlaşmış onu öldürmeye karar verdi, sonra da sarhoş vaziyetteki Karaca'yı öldürdüler¹²⁹.

Muinüddevlle Sökmen ile Şemsüddevlle Çökürmüş haçlıların Harran'ı muhasara ettiklerini haber aldıklarında birbirleriyle savaş halindeydiler¹³⁰. Sökmen öldürülen yeğenin kanını dava ediyordu. Haçlı saldırısı karşısında ikisi de birbirlerine haber gönderip Haçlıların Harran muhasarası için düşmanlığı bir tarafa bırakıp ittifak kurmayı teklif ettiler. Habur önlerinde buluşup anlaşmışlar, sonra da Haçlılarla savaşmak için yola koyuldular. Sökmen'in yanında yedi bin Türkmen

127 İbnü'l Esir, X, s. 148–150, 214–216, 232–235, 244–248, İbn Şeddad, s. 48–51; İşın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, İstanbul 1974, s. 81–93; Şeşen, 18.

128 Tamara Green, s. 98.

129 İbnü'l Esir, c.X, s.303.

130 Runciman, ise Harran hâkimi Karaca'nın Çavlı tarafından öldürülmesinden sonra sıranın Harran'a geleceği endişesiyle Urfa'ya hareket ettiklerini, bu sırada Frank ordusunun Müslüman ordusunu karşılamak için Harran'a karşı yürüdüklerini belirtmektedir Bkz. Runciman, c.II, s.34.

süvarisi vardı, Çökürmüş'un yanında ise üçbin Türkmen süvarisi vardı¹³¹. Müslüman hükümdarları biraz uzakta, kuzeydoğuda, Urfa üzerine yürüyüş halindeyken, Hıristiyan ordusu Harran önünde toplanmıştı. Eğer Franklar kaleyi hücumla almaya teşebbüs etmiş olsalardı, Harran ellerine geçecekti. Fakat bunlar sonradan kendilerinin kullanmak istedikleri istihkâmları tahrip etmek istemediler. Garnizonun korkudan teslim olacağını zannettiler. Bu tahminleri pek de temelsiz değildi. Şehirdeki Müslümanlar derhal müzakereye talip oldular. Bu anda ise Baudouin de Bourg ve Bohemund şehrin surlarına önce hangisinin sancağının çekileceği meselesinde kavgaya tutuştular. Bu suretle geçirilen vakit onların felaketine sebep oldu. Daha münakaşa yatıştırılmadan Türk ordusu güneye yönelmiş ve onların üzerine atıldı. Savaş yüzyıllarca önce Crassus ve Roma Lejyonlarının Partlar tarafından imha edilmiş olduğu antik Carrhae (Harran) savaş alanının hemen yakınında, Belih ırmağı kıyılarında cereyan etti. Frankların stratejisi, Urfa ordusunun sol kanattan düşman ana kuvvetine taarruz etmesini, bu arada Antakya ordusunun bir buçuk kilometre kadar uzakta alçak bir tepe arkasında, tam zamanında müdahale etmek üzere hazır durumda saklanmasını öngörmekteydi. Fakat Müslümanlar da buna çok benzer bir plan izlemekteydiler. Türk ordusunun bir kısmı Frank sol kanadına hücum ettikten sonra birdenbire geri dönüp kaçmaya başladı. Urfalılar zahmetsizce zafer kazandıklarını sanarak bunları takibe giriştiler ve süratle sağ kanattaki arkadaşlarıyla irtibatlarını kaybettiler¹³². Takip sırasında Belih ırmağını da geçerek doğrudan doğruya ana Müslüman ordusunun kendilerine hazırlamış olduğu pusuya düştüler. Birçokları kılıçtan geçirildi. Bir kısmı da geri kaçmaya başladı. Karşısındaki küçük birliği püskürttükten sonra, esas savaşa katılmak üzere bulunan Bohemund, sadece uzaktan büyük bir süratle kendisine doğru koşuşan ve acele ırmağı geçtikten sonra yeni Türk birliklerinin hücumu uğrayan kaçaklara rastlayabildi. Her şeyin kaybedildiğini anlayarak, pek az Urfalı'yı kurtarıp süratle geri çekildi. Birbiriyle savaştan harekeler Harran Surları altına geldiklerinde, Harran garnizonu bir çıkış gayreti yaparak büyük bir sevk ve gayretle kaçak Franklardan öldürebildikleri kadarını yok ettiler. Bu arada Müslüman takipçilerden birçoğu da karışıklık içinde kılıçtan geçirildi. Antakya ordusu bu hengâmeden ağır kayıplara uğramadan kurtulabildi. Fakat Urfa birlikleri hemen hemen hiç istisnasız esir edildi veya kılıçtan geçirildi. Antakya Patriği Bernhard öylesine korkuya kapılmıştı ki, ortalıkta hiç kimse görmediği halde, herhangi bir Türk'ün kendisini yakalamaması için atının kuyruğunu kesip attı. Esarete düşenlerin başında Urfa başpiskoposu Benediktus bulunmaktaydı. Ancak o, ya Hıristiyanlıktan dönme muhafızının göz

131 İbnü'l-Esir, c.X, s.303.

132 İbnü'l-Esir, c.X, s.303; Runciman, c.II, s.34-35; Mateos, s. 234.

yumması veyahut da Antakyalıların mukabil taaruzu sırasında çabucak esaretten kurtuldu¹³³.

Boudouin de Bourg ve Joscelin at üstünde kaçmaya çalışırken Belih nehrine girdiler. Fakat atları çamura saplandığı için Sökmen'in adamlarından bir Türkmen yetişip onları yakaladı ve Baudouin'i efendisi Sökmen'in çadırına götürdü. Sökmen yanındaki adamlarıyla Bohemund'un peşinden gitti. Bu sırada Çökürmüş'ün adamları, Sökmen'in adamlarının Haçlıların ağırlıklarını ele geçirdiklerini, kendilerinin ise ganimetlerden hiçbir pay almadan döndüklerini görürce Çökürmüş'e: "Onlar bizim yanımızdan ganimetlerle ayrılırken bizim halkın ve Türkmenlerin nazarındaki itibarımız ne olur?" diyerek onu kontu ele geçirmeğe teşvik ettiler. O da adamlarını gönderip Kont Boudouin'i Sökmen'in çadırından aldirttı. Sökmen geri dönüp meseleyi öğrenince Çökürmüş'ün yaptıkları çok ağırlına gitti, adamları da savaş için hazırlanmışlardı, fakat Sökmen onları geri çevirdi ve: "Müslümanların bu gazadan duydukları sevinç bizim aramızdaki ihtilaf yüzünden kedere dönmesin. Düşmanları Müslümanlara güldürerek öfkemi teskin etmek istemem" dedi. Hemen harekete geçip haçlıların silahlarını ve sancaklarını aldı ve adamlarına onların elbiselerini giydirdi onları atlarına bindirdi. Haçlıların bulunduğu Şabah'tan¹³⁴ kalelerine doğru ilerledi. Haçlılar Sökmen'in adamlarını zaferle dönen Haçlılar zannederek onları karşılamaya çıktılar. Sökmen de onları öldürüp kalelerini ellerinden aldı. Bu şekilde birkaç kaleyi ele geçirdi. Çökürmüş'e gelince, o da Harran'a gidip orayı aldı¹³⁵.

Harran Savaşı 1101 yılı Haçlı Seferlerinin tamamlayıcısı mahiyetinde idi. Bunlar Frankların yenilmezliği efsanesini silip süpürmüşlerdi. 1101 yılı mağlubiyetleri, Kuzey Suriye'nin, burada Frank hâkimiyetini perçinlemek için gerekli takviyelerden yoksun kalacağı anlamını taşımaktaydı; Harran ise, uzaktan da olsa, Urfa kontluğunun sukuta mahkûm olduğu ve Haleb'in hiçbir zaman Frankların eline geçmeyeceği manasına geliyordu. Frankların İslam'ın üç ağırlık noktası olan Anadolu, Irak ve Suriye arasına sokmak ve bunların birliğini çatlatmak üzere orada tutmak istedikleri kama, yerine sağlamca oturamamıştı ve bu sadece Müslümanların işine yaramakla kalmamıştı. Bu arada kızgın İmparator İstanbul'da fırsat bekliyordu, Frankların yedikleri darbeyi duymakla hiç de üzüntüye kapılmış

133 Runciman, c.II, s.35.

134 Sabahtan Urfa'nın doğusunda ve bugünkü Ceylanpınar ve çevresinde yer aldığı tahmin edilmektedir. Bkz. Runciman, c.II, s. 36.

135 İbnü'l-Esir, s.304. Krş. Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri, 1990, s. 68.

değildi¹³⁶. Haran'ın başsız kaldığını gören Urfa'daki Franklar. 1104 tarihinde Urfa Kontu Baudouin ile Joscelin, askerlerini alıp Harran'ın üzerine yürüdüler. Urfa Kontu Baudouin ile Joscelin, Antakya kontu Bohemund'u ve Tankred'i yardımıyla Harran'a gelip şehri muhasara altına almışlardır¹³⁷.

40 yıl süren Edessa Frank koltuğu döneminde Franklar şehrin alınması için birkaç girişim olmuşsa da, Harran Müslüman kontrolü altında kalmıştır. Bohemund ve Antakyalı Tancred kumandasındaki Haçlı orduları, 1104'de, Baldwin'in kuzeni ve adaşı yönetiminde olan Edessa'dan Türk tehditini çıkarmak için toplandılar. Haçlılar Harran çevresini yağmaladılar ve yardımdan ümidini kesen Müslümanlar kuşatma altındaki şehrin anahtarını Baldwin'e teklif ettiler. Belki de bu dönemde Haçlılar Cullab nehrinin yönünü çevirdiler, fakat daha çok olası olan, şehrin tahrip edilmesinden sonra nehrin yönünün çevrilmesidir¹³⁸. Bir ara 508/1104 yılında Aksungur el-Porsukî Harran'a sahip oldu. 498/1105 yılında Anadolu Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan bu bölgeye gelince Harran'daki Çökürmüş'ün naipleri şehri ona teslim ettiler. 500/1105 yılında Kılıç Arslan, Çavlı Sakavu'ya yenilip Habur ırmağında boğulunca, Tell Başır zaferinden de cesaret alan Haçlılar (Frankler) yeniden Harran üzerine yürüyüp şehri kuşattılar. Bunun üzerine, Ahlat sahibi Sökmen el-Kutbî Türkmelerden topladığı kuvvetlerle Harran'a gelerek Frankleri çekilmeye mecbur etti. 502/1109 yılında Şerefüddin Mevdud Musul Atabeyi olunca Harran'ı da teslim aldı ve Mardin sahibi İlgazi'ye bıraktı. 512/1112 yeniden İlgazi, 516/1122 yılında Belek b. Behram b. Artuk, 518/ 1124 yılında Mardin sahibi Timurtaş, ardından Aksungur Harran sahip oldular. 520/1126 yılında Aksungur şehit olunca oğlu İzzeddin Mes'ud Harran'a sahip oldu. 521/1127 yılında Mes'ud'un ölümü üzerine Selçuklu sultanı Musul-Harran-Halep'e Kasimüddevlle Aksungur'un oğlu İmadeddin Zengi'yi atabey tayin etti¹³⁹.

Zengiler Döneminde Harran

521/1127'de Haran ve Halep İmadeddin Zengi'ye vermesiyle Musul Atabeyliğine bağlanmış oldu. Zengi önce Haran'ı Savtegin'e iktâ verdi. Fakat onun isyan etmesi üzerine, şehri ondan aldı¹⁴⁰.

Zengi'nin Musul'a tayin edildiği sıralarda, Haçlılar, Kudüs'de bir krallık, Urfa ve Trablus'da birer kontluk, Antakya'da da ise bir

136 Runciman, c. II, s. 35–36.

137 Mateos, s. 223, Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, Taş Devrinden Osmanlıya, s. 149.

138 J.B.Segal "Harran and Edessa", Londra 1962, s. 25; Tamara Green, s.98.

139 İbnü'l Esir, X, s. 364–369, 373–375, 389–392, 426–430, 457–466, 501–504, 531–593, 611, 643–647; İbn Şeddad, 51–54; Işın Demirkent, 81–93; Şeşen, 19–20.

140 Şeşen, s. 20.

prinkepslik kurmuşlardı. Bu küçük Haçlı devletleri, iç idarelerinde muhtar fakat dış politikada Kudüs krallığına bağlı idiler. İbnü'l Esir, Ebu Şame ve İbn Vasil gibi tarihçiler Zengî'nin bölgede bir İslam birliğini kendi idaresi altında toplamak azminde olduğunu belirtmektedirler¹⁴¹. Zengî, Musul'un yönetimini yeniden organize ettikten sonra hiç vakit kaybetmeden kendisine tevdi edilmiş olan ülkenin diğer şehirlerini de itaat altına alma işine girişti. Bu amaçla Musul'dan harekete geçen Zengî, kuzeydoğuya yönelerek önce Ceziret b. Ömer'i (Cizre), daha sonra doğuya doğru yürüyüşüne devamla Nusaybin ve Sincar'ı kuşattıktan sonra Harran'a geldi. Urfa kontluğuna komşu bulunan Harran halkı Frankların yağma ve akınlarından çok rahatsız oldukları için Zengî'yi sevinçle karşılayarak şehri kendi istekleriyle onun himayesine bıraktılar. Zengî bölgenin dış emniyetini sağlamak üzere hemen Urfa kontu Joscelin ile temasa geçerek onunla kısa süreli bir mütareke yaptılar¹⁴².

Zengî Urfa'dan Mardin yakınlarına ve Fırat kıyılarına kadar birçok kaleyi zaptedip hemen hergün Harran'ı baskı altında bulunduran Urfa Franklarının İslam bölgelerine saldırılarının önüne geçmek için, bu şehri almaya karar vermişti. Urfa'nın Zengî tarafından alınışının etkenlerinden biri, daha 1110 yıllarında Mevdud'un el-Cezire ve Suriye seferleriyle başlamış ve gittikçe gelişmiş olan İslamî uyanış, cihad düşüncesinin yeniden ve güttün gücüyle canlanmasına yardımcı olmuştur¹⁴³. Joscelin, Urfa'dan ayrılıp Fırat'ı geçtiği bir dönemde Zengî derhal ertesi gün sefer hazırlıklarına başladı¹⁴⁴. Zengî'nin beklemekte olduğu an gelmişti. Bölgede kurmuş olduğu özellikle Harran'daki Zengî taraftarları harekete geçerek Urfa'nın müdafaasız kaldığını Zengî'ye bildirdiler. Atabey bunun üzerine hiç vakit kaybetmeden Amid kuşatmasını kaldırarak Urfa üzerine yürüdü. Urfa'yı muhasaraya başladı ve yirmi sekiz gün müddetle şehri ele geçirmek için savaştı¹⁴⁵. Birkaç defa hücumla geçti. Lağımçıları gönderip şehrin surlarını deldirdi¹⁴⁶. Zengî, şehri kuşatıp şehir sâkinleri ölmeden ve şehir tahrip edilmeden fetihme umudunu taşıyordu. Zengî, Edessalılara teslim olmalarını

141 İbn Vasil, Mufarric el-Kurub fi Ahbar Bani Ayyub, nşr. Ş. Faysal Dimaşk, 1955–1959, I, s. 38–39; Ebu Şame, Kitab el-Ravzatayn fi Ahbar el-Devleteyn el-Nuriya ve el-Salahiya, nşr. M. Hilmi M. Ahmed, Kahire 1958, I, s. 77; İbnü'l Esir, el-Kamil fi't-Tarih, nşr. C. T. Tornberg, Leiden 1851-1876, X, s. 457-458; amlf., el-Bahir fi el-Devlet el-Atabekiyye, nşr. A. A. Tolaymat, Kahire 1963, s. 32–33.

142 Alptekin, Dimaşk Atabeyliği, s. 130–132; Demirkent, II, s. 86–87.

143 Demirkent, II, s. 140–141.

144 İbnü'l Esir, El Kâmil Fi't-Tarih, (çev. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, . XI, s. 94, 95

145 Işın Demirkent, II, s. 141, 143, 144.

146 İbnü'l Esir, XI, s. 95; Abu'l Ferec, II, s. 378–379.

istedi. Onlar Zengî'ye hakaretvâri cevap verdiler. Türkler teslim olmaya niyetleri olmayan Edessalıları, usulüne göre ikna etmek için davet ederek muhasara çalışmalarını onlara göstermek istiyorlardı¹⁴⁷. Bunun üzerine Atabek şehrin zaptından sonra takındığı insani tutumun teyit ettiği gibi, istemeyerek lağımlara yığılmış olan yanıcı maddelerin tutuşturulmasını emretti. Münadiler bütün orduya sur yıkılır yıkılmaz saldırmalarını, şehrin üç gün süre ile yağma edilmesine izin verildiğini ilan ettiler¹⁴⁸.

Zengî, Haçlıların birleşip üzerine yürüyerek Urfa'yı kendi elinden kurtarmalarından korktuğu için savaşı ısrarla sürdürdü ve şehri silah zoruyla cebren ele geçirdi. Daha sonra kaleyi de muhasara etti ve aynı şekilde orayı da ele geçirdi. Halk malları yağma etti. Atabeg İmameddin Zengî, 6 Cemayüzilahir (4 Aralık 1144) günü Urfa'yı Haçlılardan fethetti. Zengî Urfa'dan sonra bölgenin diğer şehirlerini de ele geçirdi. Önce garnizon komutanı kaçmış olan Seruc Ocak 1145'de hiç güçlük çıkarmadan teslim oldu. Bu arada Fırat kavsi içinde kalmış olan muhtelif Frank kaleleri zaptolundu. Atabeg bundan sonra Fırat'ın doğusunda kalan Frankların elinde kalan çok müstahkem olan Birecik'i kuşattı. Ancak Birecik, Kal'at er-Rum'dan (Halfeti) gönderilen yardımlara rağmen çaresiz kalıp teslim olacağı sırada Musul'dan gelen bir haber¹⁴⁹ Zengî'nin kuşatmayı kaldırmasına sebep oldu. Zengî'nin Birecik kuşatmasını kaldırması bu şehrin bir süre daha haçlılar elinde kalması sonucunu doğurmuştur¹⁵⁰.

Zengi tarafından Urfa'nın fethedilmesinde Haran'ın katkısı değerlendirilenler Urfa ile Harran arasında antik çağdan var olan iki kent arasındaki çekişmeye gönderme yapmaktadırlar. Bu çekişmenin bir devamında Hıristiyan din adamlarının Harran'ı pagan olarak eleştirmeleridir. Nitekim Süryani Mihail Urfa ile Harran arasındaki çekişmeye vurguda bulunarak;

“Harran halkı ve diğer düşmanlar kiliseleri ve soyluların evlerini

147 J. B. Segal, Edessa “The Blessed of City, xfort 1970, s. 219–220; Demirkent, II, s. 147.

148 Demirkent, II, s. 147; P.H. Holt, Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu, İstanbul 1999, s. 43–44.

149 Bu haber, Musul'da Zengî'nin Irak Seçuklu hükümdarı Mahmud'un oğulları Alp Arslan ve Ferruhsah'a atabek olarak iktidarı eline aldığından beri, onun yokluğunda şehrin idaresini üstlenmiş olan arkadaşlarından Nasreddin Çakır'ın şehzade Alp Arslan tarafından iktidarı onun elinden almak sevdası ile öldürülmesine ilişkindi. Ancak bu onun işine yaramamış ve Zengî'ye sadakatini muhafaza eden Musul garnizonu Alp Arslan'ı tevkif ederek bölgede karışıklık çıkmasını önlemişlerdi. Fakat Zengî lehine olan bu gelişmeyi beklemeden Birecik kuşatmasını kaldırarak yola çıkmış, böylece Birecik bir süre daha Haçlıların elinde kaldı. Bkz. Demirkent, II, s. 151.

150 Demirkent, II, s. 150–151; Tamara Green, s. 98.

bravo! bravo! diyerek zarar vermişti. Bizim gözlerimiz bunu gördü."¹⁵¹

Ona göre, Harranlıların Urfa'nın Zengi tarafından alınmasına sevinmekle yetinmeyip ona yardımcı da oldular. Zengi'nin 541/1146 yılında Ca'ber Kalesi önünde şehid düşmesinden sonra Harran, oğlu Musul sahibi Seyfeddin Gazi'ye onun ölmesi üzerine yerine kardeşi Kutbüddin Mevdud'e geçti. Halep sahibi kardeşi Nüreddin ile anlaşarak, Harran'ı Sincar ile trampa ettiler. Şehrin 1149'da kontrolü altına alan Nureddin döneminde Harran'a tahkim edildi. Nureddin 30 yıl önce 508/1114'de ve 522/1157 yıllındaki şiddetli depremlerde şehrin zarar gören kısımlarını restore ettirdi. Cuma camisini hem tekrar inşa etti, hem de büyüttü. İbn Şeddad'a göre Cuma Camisi antik Sabiî tapınağının yanında idi. Ayrıca bir medrese veya hukuk okulu ve misafirhane inşa etmişti; Edessa'daki Hagia Sophia katedrali kötü durumda idi, yıkıldı ve iskeleti üzerine cami inşa edildi¹⁵². Nureddin Harran'ı önce Abdülmelik b. el-Mukaddem'i daha sonra da 547/1152 yılında ise Zeyneddin Ali Küçük'e ikta olarak verdi. Nureddin 552/1157 yılında Harran'ı Zeyneddin Ali Küçük'ten aldı ve kardeşi Emîran'a verdi. 554/1159 yılında kardeşiyle arası açılınca Harran'ı tekrar Zeyneddin Ali Küçük'e verdi. Oda nâip olarak memlûkü Kaymaz'ı atadı. Birkaç yıl sonra, Musul sahibi Mevdud Harran'ı Ali Küçük'ten aldı. Şehre yeni bir naib tayin etti. 565/1170 yılında Mevdud ölünce, Nureddin Musul'un idaresini yeniden düzenledi. O yeni düzenlemede Harran'ı topraklarına kattı ve idareci olarak da Kaymaz el-Harrânî'yi nâip olarak atadı. 569/1174 yılına kadar Harran Kaymaz tarafından idare edildi. 1174'de Nureddin'in ölmesiyle yeğeni Musul sahibi Seyfeddin Gazi el-Cezire bölgesini yeniden Musul'a bağladı ve Harran'ı muhasara etti. Seyfeddin Gazi Harran Kaymaz'ı naip bırakmak vaadiyle yanına çağırıldı. Sonra da onu öldürdü. Harran 576/1180 yılına kadar Seyfeddin Gazi'nin naiplerince idare edildi. 1180'de Seyfaddin Gazi'nin ölmesi üzerine, yerine kardeşi İzzeddin Mes'ud geçti. Mes'ud Harran'ı Muzafferüddin Gökböri'ye verdi¹⁵³.

Beyteginliler ve Eyyübîler Dönemi Harran

Merkezi Erbil olmak üzere Şehrizor, Hakkâri, Tekrit, Sincar, Harran ve Urfa çevresinde hüküm sürmüş olan beyliğe Beyteginliler

151 Süryani Mihail, Süryani Mihail Vekainamesi, s. 182.

152 Tamara Green, s. 98–99

153 İbn Şeddad, s. 54–57; İbnü'l Esir, el-Tarih el-Bahir, Kahire 1973, s. 36, 66–69, 97, 146, 152, 176–177; Şeşen, s.21; Tamarra Gren, s. 99.

veya Erbil Beyliği olarak adlandırılmaktadır.¹⁵⁴ Beyliğin adı Beyteğin adını taşıyordu. Musul Atabeyliğinin en büyük komutanlarından ve idarecilerinden Zeyneddin Ali Küçük'tür¹⁵⁵.

1181'de eniştesi Salahaddin'den tımar(zeamet) olarak şehri alan Muzafferüddin Ebu Sard, bir hastane inşa etti¹⁵⁶. Gökböri'nin eskiden beri hasım olduğu Mucahiddin Kaymaz, İzzettin Mesud tarafından Musul'daki işlerinin başına getirildi. Bu yüzden 578/1182'de Salahaddin'e yakınlıktı¹⁵⁷. Ona yazdığı mektupta Fırat'ı geçtiği takdirde yardıma hazır olduğunu hatta el-Cezire'nin hiçbir direnme göstermeden kendisine tabi olacağını bildirerek onu Musul üzerine yürümeye teşvik etti¹⁵⁸. Bu nedenle 578/1182 yılında Gökböri Salahaddin el-Eyyûbî tarafına geçti. Böylece Harran Eyyûbiler devleti sınırlarına dâhil oldu¹⁵⁹. Aslında Salahaddin Eyyubi'nin esas gayesi olan Halep'i almak olduğu halde Muzafferüddin Gökböri'nin ısrarı üzerine fikrini değiştirdi. Fırat'ı geçip el-Cezire'ye girdiği zaman Gökböri'de ona katıldı. Salahaddin Eyyubi Urfa'ya Harran'a ilaveten Gökböri'ye ikta etti¹⁶⁰.

El-Cezire zaferi sonunda Musul düşmesine rağmen Musul Atabeyliğinin itibarı zedelenmiş büyük kayıplara uğramıştı. Sincar, Habur, Nusaybin ve Sena karşılığında, Halep Salahaddin Eyyubi'ye teslim edildi. (23 Safer 579/26 Mayıs 1183)¹⁶¹ Gökböri, Salahaddin'in Musul'u kuşattığı takdirde pek çok mal ile birlikte ellibin dinarda para vermeyi vaad ederek Salahaddin Eyyubi'yi teşvik etti¹⁶². Bunun üzerine Salahaddin Eyyubi, Muharrem 581 (Nisan 1185) tarihinde Halep'ten çıktı. Gökböri O'nu Bire'de (Birecik) karşıladı, ancak birlikte Harran'a girdikleri zaman vermeyi vaad ettiği mal ve parayı vermekten kaçındı. Bunun üzerine ıktaları elinden alınan Gökböri hapsedildi. Fakat halkın tepkisi üzerine Salahaddin Eyyubi Gökböri'yi serbest bıraktı¹⁶³. O'ndan alınan Harran'ı iade etti¹⁶⁴.

154 Çoşkun Alptekin, "Erbil'de Bir Türk Beyliği-Begteginliler" Türklük Araştırmaları Dergisi Marmara Ün. Fak. 1982, sayı 3, s. 1; Beyteginliler için geniş bilgi için bkz Gülay Öğün Bezer, Beyteginliler: Erbil'de Bir Türk Beyliği (526/630/1132-1253), İstanbul 2000.

155 İbn Tağriberdi, c.VI, s.282

156 Tamarra Green, s.

157 İ.Kafesoğlu, Kökböri, İ.A. C. 6 s.885

158 C. Alptekin, s.1-10

159 Erdoğan Merçil, Müslüman Türk, s. 218; Çoşkun Alptekin, Erbil, s.69.

160 El-Kamil, XI, s. 483-484; İ.A "Kökböri" İ.A., Eskişehir 1997.

161 İbn'ül-Adim, Zubte, III. 64-69, DGBİT, s. 72; s.435

162 İbnü'l-Esir, Kamil, c.XI, s. 401.

163 C. Alptekin, Erbil s.73

164 İbnü'l-Esir, XI, s. 408; Ebu'l-Ferec, II, s. 435; E. Merçil, Müslüman Türk, s. 220.

Selahaddin 22 Mayıs'ta Gökböri, kardeşi Zeyneddin Yusuf ile birlikte yanlarında Sencerşah da var olduğu halde ikinci defa Musul'u kuşattı. Ancak sonuçsuz kaldı. Gökböri, Selahaddin Eyyubi'nin kardeşi Takiyüddin onun ile Ahlat üzerine yürüdü. Bölgeden yalnızca Meyyafarikin'i almakla yetinerek, Ekim-Kasım 1185'de Musul'a dönüldü¹⁶⁵. Selahaddin Eyyubi Musul'un çevre ile bağlantısını kesmek amacıyla ilkbaharda yeniden kuşatmayı planlıyordu. Fakat hastalanması üzerine Harran'a gitmek zorunda kaldı. Musul atabeylerinin elçilerinin Harran'a gelmesi ve antlaşma isteği üzerine Selçuklu sultanları adına okunan hutbenin Selahaddin Eyyubi adına okunması şartıyla anlaşma yapıldı¹⁶⁶. Selahaddin Eyyubi, el-cezire'deki başarılar ve hastalığı sırasındaki Harran'da gördüğü yakın ilgiden etkilenmiş ve Gökböri'ye Urfa'yı yeniden iktâ etti¹⁶⁷ ve onu kızkardeşi Rabia Hatun ile evlendirdi. ¹⁶⁸ Gökböri 1190 yılına kadar Harran'da kaldı. Gökböri bu yılda Erbil'e tayin edildi yerine el-Cezire'yi Salahaddin'in yeğeni Takiyüddin Ömer atandı. Fakat Takiyüddin Ömer 587/1191 yılı güzünde Malazgird'i kuşatırken ölmesi üzerine Salahaddin, Fırat'ın doğusundaki ona ait yerleri oğlu el-Melik-Afdal'e verdi. 1191'de Salahaddin Harran'ı ondan alarak kardeşi el-Melik Adil'e verdi. El-Melik el-Adil döneminde Harran kalesi restore edilmiştir. Müslüman yöneticiler Harran'ı güzelleştirmek için ne kadar çaba sarf etse¹⁶⁹ ve İbn Şeddad şehrin bölgenin baş şehri olduğunu iddia etse de, şehir kuruluşundan itibaren ıssız kalmıştır.

İbn Cubeyr 1184'de alanı gezisinde, şehrin çevresini şöyle anlatmıştır:

*Harran çevresinde hiç güzelliği olmayan bir kasabadır. Çıplak kıraca atılmış, boş arazinin ortasına kurulmuştur, şehir ışıksız olduğundan, omuzlarından elbisesi çıkarılmış gibidir.*¹⁷⁰

Şehir 1192 yılından 1228 yılına kadar El-Melik Adil'daha sonra oğulları el-Melik el-Kâmil ile el-Melik el-Eşref'in idaresinde, el-Cezire bölgesinin merkezi olarak kaldı. 1128 yılında el-Melik el-Kâmil ile el-Melik el-Eşref bölgeyi aralarında bölüştürdü. Böylece Dimaşk, el-Eşref'e buna karşılık el-Cezire toprakları el-Kamil'e verildi. Şehir güçlendirilmiş görünüyordu, fakat 1235'de şehri önce Anadolu Selçukluları bir yıllığına şehre hâkim oldu. El-Melik el-Kamil şehri tekrar geri aldı ve şehrin idaresini oğlu el-Melik es Salih

165 Ebu'l-Ferec, c.11 s.435; İ.A. VI. S. 886

166 İ.A., VI. 886 ; Ramazan Şeşen, Selahaddin Eyyubi ve Devlet, İstanbul 1987, s. 82-83

167 İ.A. VI. S.881

168 Ali Dukaki, Kuzey Irak'ta Atabeyler Hakimiyet, İstanbul 1975 (Yayınlanmamış doktora tezi) s.172 ; R. Şeşen , agm., s.164.

169 Tamara Green, s. 99.

170 İbn Cubeyr, Rihle, s. 246.

Necmeddin Eyyüb'e verdi. Bu dönemde Moğolların ilerlemesinden kaçan Semerkant bölgesi Türk yöneticilerinden Harezmliler bölgede göründüler. Harezmliler aynı zamanda da Anadolu Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvus ile de araları açılmıştı. Bölgenin otoritesizliğinden istifade eden Harezmliler Harran'ı işgal ederek şehir halkını rahatsız etmeye başladılar. Şehir halkının şikayeti üzerine, Halep Eyyübî hükümdarı el-Melik el-Nasır Salahaddin 1241 yılı başlarında Harran'ı Harezmlilerin elinden aldı. Eyyübiler 1241'da şehri tekrar aldılar fakat Halep ilinin bir parçası yaptılar. 640/1242 yılında bu hükümdar tarafından Harran'daki vergilerin teftişi için İzzeddin b. Şeddad (ö. 684/1242) gönderildi¹⁷¹.

Artık Asur ve Babil'in kutsal ve imtiyazlı şehrinin sonu yaklaşıyordu. Moğollar 1239 yılından sonra Diyarbekir ve El-Cezire bölgesine geldiler. Artuklu Necmeddin hâkimiyetinin ilk yıllarında, Urfa ve Harran'ı ele geçirmiş daha sonra bölgeyi istila eden Moğollar'a tabi olmayı reddetmişti¹⁷². Bu da Moğolların bölgeye gelmelerini kaçınılmıştır. Nitekim 1244 yılında ismi Yasavar (Nasavur) Navin olan Moğal reisi Mardin ve Urfa havalisine kadar geldi ve buradan Fırat'ı geçerek Halep'e gitti¹⁷³. Bölgeyi dize getirmek amacıyla 1245'te de Baycu taarruza başladı¹⁷⁴. Moğollar bu taarruz ile 1251 'de Diyarbekir ve Meyyafakirin havalisine girdiler; Suruç, Harran ve Urfa'ya kadar akın, yağma, esir ve katliamlarda bulundular¹⁷⁵.

Moğol ve Memlûklü Dönemi Harran

658/1260'da Moğollar şehrin kapılarında görüldü ve işgal edilen Harran, büyük hanın kardeşi Hülagü'ya barışçı yolla verildi. Hülagü kaleyi ve şehir duvarlarının bir kısmını tahrip etti¹⁷⁶. Hülagü bu yürüyüş ile 400.000 atlıdan müteşekkil askerleri ile Bet Nahrin havalisine geldi ve evvela Harran'a karşı ordugâhını kurdu. Bu sırada Harran'da Halep hükümdarı el-Melik el-Nasır Yusuf'un valisi Nasrullah b. Seyyar, kale kumandanı Ayıntab sahibi Nâsiruddin Muhammed b. Hüsameddin bulunuyorlardı. Şehrin düşeceği anlaşılınca, Yusuf b. Hammad el-Harranî ve Ali el-Savranî, Hülagü'nun karargâhına gidip aman dilediler. Hülagü bir yarlıg yazıp şehri teslim aldı. Halka dokunmadı.

171 İbn Şeddad, s. 63–67; Şeşen, s. 25–27.

172 Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara 1993, s. 210.

173 Ebu'l-Ferec, Abu'l-Farac Tarihi, II, s. 544.

174 Bertold Spuler, İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, Çvr. Cemel Köprülü, Ankara 1987, s.54.

175 Coşkun Alptekin, "Artuklular", DGBİT., c.VIII, Konya 1994, s. 185; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993.

176 Rene Grousset, Bizans İmparatorluğu, çev. M. Reşet Üzmen, İstanbul 1993, s.344.

Harran reisliğine ise Ali el-Savranı'yi tayin etti. Fakat kale kumandanı direnmeye devam etti. Kale'nin burcu yıkılınca kaledekiler Ebu'l-Kasım b. el-Şeyh Ebu Bekr b. el-Şeyh Hayat el-Harrani'yi gönderip Hülagü'den aman dilediler. Bunun üzerine Hulagü kaledekilere aman verdi¹⁷⁷. Teslim alınca kaleyi şehrin surlarının şerefelerini tahrip etti¹⁷⁸.

Memlük güçleri, Sultan Baybars ile Moğolları yenmiş ve Harran, Mısırlıların kontrolüne geçmiştir. Moğollar şehri 1262'de tekrar geri aldılarsa da, Sultana bağlı bedevi kuvvetler Moğolları sürekli saldırılarla bezdirdiler. Sultan 1271'de Fırat boyunca Alaaddin Baybars'ın liderlik ettiği bir kuvvet göndermişti. Moğollar kuvvetlerin şehre yaklaştığını görünce, silahlarını bıraktılar ve esir oldular. Harranlılar Baybars'dan taraflarından bir vali atanmasını istediler, fakat bu reddedildi. Şehrin daha fazlada elde tutulamayacağını anlayan Moğollar:

*Yerli halkı Mardin'e ve diğer kasabalara sınırdaşı etti, Cuma camisini yıktı, şehrin kapılarına surları ekledi ve boş bir bina iskeleti, kuşlar için bir yuva şeklinde şehri bıraktı.*¹⁷⁹

1260 senesi içinde Baybars Memlük sultanı oldu. Akkuş el-Berli ondan korkarak Haleb'e kaçtı. Bu kumandan Birecik ve Harran'ı ele geçirdi ve Harran'a bir vali tayin etti¹⁸⁰. 1261 yılı Temmuz'unda Baybars Halep üzerine asker gönderince Akkuş el-Berli Harran'a kaçtı. Akkuş Mayıs 1262 tarihinde Sincar yakınında Moğollara yenilinceye kadar Harran onun elinde kaldı. Akkuş'un yenilmesi üzerine Moğollar, Harran'a döndüler. Bu arada Moğollar ve çevredeki göçebe Araplar şehre ve şehir halkına çok zarar verdiler. Halkın çoğu şehri terkederek Dimaşk, Haleb, Mardin, Urfa gibi etraftaki şehirlere gittiler¹⁸¹. 670/1272 yılında Baybars, kumandanlarından Alâeddin Taybars'ı Haleb'e naib tayin etti. Bu kumandan Harran ve Urfa şehirlerini Moğollardan geri aldı. Harran'da bulunan 80'de fazla Moğol askeri teslim oldular. Taybars içlerinden birini şehride naib tayin etmek istedi. Fakat onlardan herhangi bir cevap alamadı. Moğollar 671/1272 tarihinde Harran'ı ellerinde tutamayacaklarını anlayınca, Harran'ın Camiini, çarşılarını, surlarını ve kalesini tahribederek halkını ve şehrin kalan zenginliklerini Musul'a ve Mardin'e götürdüler. Artık Harran bundan sonra eski parlak günlerine yeniden dönemedi. Etrafındaki bedeviler tarafından işgal

177 Ebu'l-Ferec, c. II, s. 573; Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s.27.

178 Al Melik Al-Zahir (Baypars), Baypars Tarihi, çev., Ş. Yaltkaya, c.II, İstanbul 1941, s. 5; Şeşen, s. 27;Geniş bilgi için bkz. Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi, Ankara 2008, s. 286.

179 İbn Şeddad, D.S. Rice, "Studies in Medieval Harran", I, Anatolian Studies, II, 1952, s. 42.

180 Ramazan Şeşen, Harran, s.27.

181 Ramazan Şeşen, s. 27-28.

edildi¹⁸². Harran bundan sonra çevredeki göçebeler tarafından işgal edildi. Bir köy haline geldi. Memluklarla-Moğollar arasında savaş alanı olduğu için buradaki ziraat öldü. Hatta ziraatten ve ticaretten anlayan halk kalmadı, buradaki ticaret Anadolu içlerine, karadeniz limanlarına kaydı. Bölgenin en önemli yerleşim merkezi Urfa oldu¹⁸³. Harran kalesi 715/1315 yılında son bir kez daha önemli bir görev yaptı. Moğoların zayıflamasıyla Memlûkler bölgeye yerleştiler. 1400 yılı civarında Harran Timur'un idaresine girdi. Timur'un doğuya dönemesinden sonra 1403–1404 yıllarında Döğerlerin reisi Dimaşk Hoca bölgeye hâkim oldu. Dimaşk Hoca'nın 1404 yılında Nuayr b. Hayyar tarafından öldürülmesi üzerine, bölge yeniden Memlûklere bağlandı. 1406 yılından sonra, Harran bölgesi Memlûkler-Karakoyunlular sonra Akkoyunlar arasında el değiştirdi¹⁸⁴.

Osmanlı Hâkimiyetinin Başlangıcı

Osmanlı Memlûk mücadelesi Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de cerayan etmiştir¹⁸⁵. Memlûk Devletinin el-Cezire hududu olarak adlandırılan sınırında Urfa, Harran ve çevresi de yer almaktadır. Bu çizgide yer alan Türkmenler, Türkiye Selçuklularının halefleri olan mahalli hanedanlar, Çukurova Ermenileri ve diğerleri, Suriye hududunda Memlûkler için bir müdafaa seddi olarak görev yapmakta idiler. Bu seddin çöküşü Memlûkluleri Osmanlılarla karşı karşıya getirmiştir¹⁸⁶. Osmanlı-Memlûkluler başlangıçta dostane münasebetler kurmuş olmalarına rağmen bölgede hâkimiyet kurma çabası iki devleti karşı karşıya getirmiştir. Gerginleşen münasebetler Yavuz döneminde doruk noktasına ulaşmıştır. 23 Ağustos 1514'de Çaldıran'da Safevilerin hezimetini ardından Dulkadiroğulları Alâ'ud-Devle Bey'i öldürerek topraklarını ilhak eden Yavuz, Bıyıklı Mehmet Paşa eliyle Güneydoğu Anadolu'yu Osmanlı topraklarına kattı¹⁸⁷. Ardından 20 Ağustos 1516'da Merc-i Dabık'da Memlûk Sultanı Kansuh el-Gur'yi ağır bir yenilgiye uğrattı. 22 Ocak 1517'de de Tumanbay yönetimindeki Memlûklu ordusunun er-Reydaniyye'de mağlup olmasıyla 267 yıl devam etmiş

182 Kazım Yaşar Koprıman, Memlûkler, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VI, İstanbul 1989, s. 458; Tamarra Green, s. 100.

183 Ramazan Şeşen, Harran, s. 28.

184 Ramazan Şeşen, s. 29; Abdullah Ekinci, XIV Yüzyıllarda Urfa ve Çevresinde Döğerler", Türk Dünyası Araştırmaları, Nisan/143, 155–165, İstanbul 2003.

185 Kâzım Yaşar Koprıman, "Osmanlı-Memlûk Münasebetleri" Türkler, 9, ed. Hasan Celal Güzel, vd., Ankara 2002, s. 470.

186 Memlûklulerin sınırlarıyla ilgili değerlendirme için bkz. Kâzım Yaşar Koprıman, "Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", s. 471.

187 Nejat Göyünc, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s. 25, 34.

olan Memlûk Devletinin toprakları Osmanlı topraklarına dâhil edildi¹⁸⁸. Böylece Urfa, Haran ve çevresindeki hâkimiyet mücadelesinin galibi Osmanlılar oldu. Osmanlı bölgeyi Memlûklerden aldığıında, 1518 tarihli tapu tahrir defterine göre Harran bir köydü. Urfa mirlivasının haslarından. 52 haneden meydana geliyordu. Nüfusu ise 250 ile 280 kişi arasındaydı. Bunlardan 17 tanesi bekârdı. Yıllık vergi tahsilâtının yekûku 25.006 akçeydi. Halkının hepsi müslümandı¹⁸⁹. Bu verilerden İbn Şeddad 1242’de geldiği mamur Harran’dan izler¹⁹⁰ bile kalmadığı görülmektedir.

188 Kâzım Yaşar Kopraran,“Osmanlı-Memlûk Münasebetleri”, s. 483–484.

189 Ahmet Nezih Turan, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Şanlıurfa 2005, s. 32–33; Şeşen, s. 29.

190 İbn Şeddad 1242’de Harran’a teftişe geldiğinde, Harran’da 14 hamam vardır. Bunlar Balat Hamamı, Kilise Hamamı, Şeyh Hamamı, Sebbâ Hamamı, Bâbü Fedan Hamamı, Zeki Hamamı, Veli Hamamı ile şehrin dışında Büyük Kapı önünde iki, Bâb-ı Yezîd önünde Hâcib Ali tarafından inşa ettirilen iki hamamdır. 640/1242 yılında teftişe gittiğim sırada şehrin merkezinin vergi 2.000.000 dirhemdi. El-Melik el-Eşref zamanında 3.000.000 dirhemmiş. Moğolların hücumları sonucunda şehirdeki vergiler inmiştir. Sulama 170.000 dirhem, etraf 150.000 dirhem, Büyük Kapı 130.000 dirhem, Dâr el-Vekâle 1250.000 dirhem, çeşitli gelirler 100.000 dirhem, pamuk 30.000, boya 30.000 dirhem, arsalar 40.000 dirhem, cizye 15.000 dirhem, hamamlar 10.000 dirhem, esvar (stıgırlar), 8.000 dirhem, hapishaneler 5.000 dirhem, cinayetler 40.000 dirhem, himâye 160.000 dirhem, tarlaların düzenlenmesi 100.000 dirhem vergi getirirlerdi. Harran Amilliğinin 800 köyü vardı. Bunlardan 500’ü mamurdur. Alınan vergilerle 1000 süvari beslenir, artanı hazineye devredilirdi. Bkz. İbn Şeddad, s. 63–67; ayrıca bkz. Şeşen, Harran, s. 26–27.

İKİNCİ BÖLÜM HARRAN MİTOLOJİSİ

Harran'da Mitolojik Unsurlar

Urfa, Harran ve çevresinin dinî yapısıyla ilgili kaynaklar, Süryani-Ermeni vekayinameleri, İslam kaynakları ve arkeolojik bulgu ve kalıntılarda ortaya çıkarılan sonuçlardan ibarettir. Özellikle yıldız-gezegen kültü ile pagan dönemiyle ilgili bilgiler arkeolojik bulgu ve kalıntılarla desteklenmiştir. Yapılan kazıların sonucunda Harran, Soğmatar ve Urfa merkezde dinî hayatla ilgili zengin bilgiler elde edilmiştir. Yıldız kültü olgusu yalnızca Harran kenti için geçerli değildir. Son dönemlerde ortaya çıkan Göbekli Tepe, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Çöplük Tepe, Soğmatar, Nevali Çori, Tell İdris ve Balıklı Göldeki buluntular bölgenin tümünün önemli bir dinî kült merkezi olduğunu ortaya koymaktadır. Başta Urfa, Harran ve Soğmatar olmak üzere önemli inanç merkezlerinin Urfa, Harran ve çevresinde şekillenmesi dikkat çekicidir. Bu nedenle bölgenin tümü birçok açıdan araştırılmaya değer bir yapı arz etmektedir. Bu bölgenin önemli bir merkezi olan Harran'ın tarihi geçmişi M.Ö. 7000'li yıllara kadar götürülmektedir. Kent MÖ.3500 yıllarından itibaren sahip olduğu şöhreti bir ticaret şehri olmasına ilaveten halkının temsil ettiği dinî geleneğe de borçlu olduğu şüphesizdir. Bilinen en eski tarihten MS. XIII. yüzyılda Moğollarca yerle bir edilmesine kadar Harran gezegensel varlıkların tanrılaştırılması esasına dayalı olan pagan kültürü ile Sabîî inancının temsil edildiği bir yerleşim merkezi olarak şöhret olmuştur. Harran halkı farklı kültürlere ve inançlara sahip yöneticiler tarafından yönetildikleri için, bazı dönemlerde inanç yapılarını gizli sürdürmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple Harran halkı tarihi süreçte farklı isimlerle adlandırılmıştır. Bu tavır içinde olan bir inanç grubu da hiç şüphesiz ki Harran ile özdeşleşen Harranîlerdir. Bir inanç grubu olarak Harranîleri, Abdülkadir el-Bağdadî, Şehristanî gibi ilim adamları Sabîîliğin bir kolu olarak görmüşlerdir. Bazende bu inanç yapısı Keldaniler¹⁹¹, Nebatlılar ve hatta dinî yapıları nedeniyle paganlar olarak da isimlendirilmiştir. Bölgedeki inanç grupları üç merkezde toplanmıştır. Bu merkezler Edessa, Harran ve Soğmatar'dır. Bu üç merkezde de önemli politeist ve monoteist unsurlar bulunmaktadır. Bu merkezlerle ilgili bilgiler yer yer mitolojik bilgiler içermektedir.

191 Keldaniler için bkz. Joseph Molitor, Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi, İstanbul 2004.

Fakat bölgedeki bazı buluntular bu mitolojik bilgilerin önemli bir kısmını destekler mahiyettedir. Bu bilgiler ışığında Edessa, Harran ve Soğmatar'ın birbirleriyle bağlantıları olduğu anlaşılmaktadır. Her üç kült merkezinde de Ay ve yıldızlar önemli bir konuma sahiptir. Bu nedenle bölgedeki mitolojik ve Pagan unsurlarla Monoteist yapıların ayrı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Erken dönemde ait çok sayıda fizikî deliller olmasına rağmen, Yukarı Mezopotamya ile birlikte anılan Harran'ı referans gösteren belgeler, M.Ö. 2000'de başlar ve bu belgeler Harran'ın tarihteki önemine işaret etmektedir. Orta Fırat'taki Merit şehriden, Kral'a ait mektuplarda MÖ 19. yüzyılda Harran'a yakın bölgede etkili yarı göçebe kavimlerden oluşan bir federasyonun Belih çayı çevresinde bir yerde yerleştiği anlaşılmaktadır. Harran, Uurlarca ticaret için ileri bir karakol olarak kullanılmıştır. Bu dönemde bölgeden geçen malların çokluğu kervan baskını ve yağmalarına neden olmaktaydı. Asur Kralı Şamşi-Adad I (MÖ.1813-1781) Harran'dan geçen ticaret yolunu kontrol etmek ve bölgeyi hâkimiyetine almak için bir sefer düzenlediğini kaynaklar belirtir. M.Ö. I. bin yılda Yukarı Mezopotamya, ticaret yolu boyunca Harran'ın ticaret şehri olarak sürdürdüğü rolün yanında, lüks eşyaların ticaretinin yapıldığı bir kent kimliği de vardır. Bu dönemde Harran ile birlikte ticarî kimliğiyle öne çıkan kentler Kanneh, Eden, Asur ve Chilmat'dır. Harran'ın klasik dönem boyunca Yukarı Mezopotamya'nın ekonomik hayatında önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Şehir aşağıya doğru deltayı ve Babil şehrini takip eden Dicle'nin olduğu Antioch (Antakya)'dan doğu yönüne doğru Nisibis (Nusaybin) ve Ninova'ya olan yolda uzandığından, Akdeniz ve Orta Dicle ovası arasında yer alan ticaret yolu boyunca ana güzergah idi. Daha kısa bir yol vardı; Antioch'den Babil şehrine, Fırat'ın altında Carchemis (Karkamış), Anah ve Hitit içinden geçiyordu. Harran'dan İran'a giden iki kral yolu vardı. Biri solda Adiabane içinden ve Dicle üzerinden; diğeri sağda Asur içinden Fırat boyunca Harran'ın önemi sadece birinci yol olan Asur yolu üzerinde bulunmasından değil, aynı zamanda ikinci yola veya Babil şehrine kolay bir geçişi olmasından kaynaklanmaktaydı. Harran aynı zamanda Fırat'a giden yolun kuzeyindeydi ve bu da Malatya ve Anadolu'ya kolay bir geçişi sağlamaktaydı¹⁹².

Harran'ın stratejik önemini bilen Asur krallarıyla Harran arasında özel politik ve askeri ilişkilerin mevcut olduğu görülmektedir. Asur Kralı Adad Nirari (M.Ö. 1307-1275) Khoroni kalesini fethettiği ve 192 G. Dossin "Benjamites dans les Textes de Mari" Melanges Syriens offerts a. M. Rene Dussuad, Paris 1939, s. 986; Tamara M. Green, s. 19.

eyalet olarak burayı istila ettiği anlaşılmaktadır. M.Ö 10. yüzyıla ait bir yazıtında da Harran'ın Asur ile mali muafiyetini belirli tiplerinde imtiyazı paylaştığı ve askeri kuralların bazılarında serbest olduğu anlaşılmaktadır. Bu hak bölgede avlanmak için bulunan fillerin bolluğundan iftihar eden Tiglatpilesar I (M.Ö 1115–1077)'nin anıtında da görülmektedir. Şehrin statüsünün kanıtı M.Ö 9. ve 8. yüzyılda Asur İmparatorunun önemli komutanlarından bir "Turtan" idi. Turtan kendi krallığı döneminde kavmine "Limmu" ismini verirdi¹⁹³. Asurlu yöneticiler Harran isyanlarını cezalandırmak amacıyla imtiyazlarını elinden aldı. Sargon II (M.Ö. 721–705)'de Harran'ın isyanda kaybetmiş olduğu imtiyazını geri vermiştir. Şehrin tekrar zaptedilmesi iki kral tarafından şöyle anlatılmıştır.

*"İşte hah! Asur Krallarının tüm topraklara neler yaptığını duydunuz, onları tam olarak tahrip ettiğini ve serbest bırakılacak mısınız? Tabiatın tanrıları onları serbest bırakır mı? Babalarımın tahrip ettiği toplumlar, Gazzan, Harran, Rozeph ve Telesar'daki Eda halkı"*¹⁹⁴

Asur döneminde Harran'ın politik şöhreti büyük ölçüde, koruyucu Tanrı Sin'e; Ay tanrısı ve ilhamların vericisi, her şeyi bilen ve gözü gören, anlaşmaların koruyucusuna ve bazen politik olarak Tanrı'ya karşı hürmet, bazen kişi bazında dine bağlılığın bir göstergesidir. M.Ö. 1 yüzyılda çeşitli defalar restore edilen Ay Tanrısının mabedi E-hulhul denilen (Sümerlerde sevinç mabedi) tapınağına bağlıydı. Kayıtlarda tapınağı ilk restore eden Salmanasser III (M.Ö. 855-824) olarak geçmiştir. Asurbanipal (M.Ö.669–627) Asurluların son büyük imparatoru, en genç kardeşini Sin'e en büyük rahip yapmış, tapınağın restoresi sonrasında Ay tanrısı eski görkemliğine kavuşmuştur. Asurbanipal Sin ve eşi Nigal'a şükranlarını sunmuşlardır. Kalplerindeki vefa duygusuyla muhteşem bir taç giydirmişlerdir ve son olarak Nabonid (M.Ö. 555–535) Babil'in son Kralı, gördüğü bir rüyadan sonra M.Ö. 553'de tapınağı tekrar inşa ettirmiştir.

*Gece yarısı bana bir rüya gördürdü ve rüyada dedi ki, çok çabuk Ehlhuliu, Harran'daki Sin tapınağını tekrar bina et ve ben de sana бүтүн үлкөй teslim edeceğim*¹⁹⁵.

Babillerin ve Medlerin, M.Ö. 610'da şehri kuşatmaları esnasında, Asur kralı Asur-Uballit II geriye kalan ordusuyla sığındığı tapınağın

193 S.Smith, Babylonian Texts, Londra 1924, s. 39–40; Tamara M. Green, s. 20–21.

194 Tamara M. Green, s. 21.

195 Ancient Near Eastern Texts, ed. J. Pritchard, Princeton 1969, s. 562–563; Tamara M. Green, The City of The Moon God, Leiden-New York-Köln 1992, s. 19–21.

tahrip olması neticesinde tapınağın restore ihtiyacı doğmuştur¹⁹⁶. Nabonid'un hareketi hem politik bir hırs olmuştur, hem de bir evlat saygısının sonucudur. Çünkü annesi Adad (Adda) Guppi, Ay tanrısının dinsel törenini yapan, Medliler tarafından Harran'ın talanına tanıklık etmiştir. Bu nedenle oğlundan tapınağın bakımını arzulamıştır.

*Sin, tüm tanrıların kralı, şehre ve tapınağına kızmış ve diğer dünyaya gitmiştir. Şehir ve tüm halk terkedilmiştir*¹⁹⁷.

Kehanetvari Nabonid'un rüyası gerçekleşmemiş, tapınak restore edilmesine ve tanrıların kralına, tanrıların ve tanrıçaların en büyüğüne Sin'e adanmasına rağmen, Nabonid'un imparatorluğundan son kalanlarda Kyros (Kirus)'un ordusuyla silinmiştir¹⁹⁸. Fakat Babil'in yıkılmasına kadar, Ay Tanrısının gücü uzun bir süre devam etmiştir. Mezopotamya sınırları içinde yer alan bölgemiz M.Ö. 539–331 tarihleri arasında Perslilerin egemenliği altında kalmıştır. Bu dönemde site devletlerine kısmî özerklik verilmiş, fakat adı geçen bölgede isyanların çıkması üzerine özerklik ortadan kaldırılmıştır. M.Ö. 478'lerde Babil Krallığı Perslilerce feshedildi. Bölgeye daha sonra Selevkos (Seleukos) Krallığı egemen oldu. Her iki dönemde de bölgenin şehirleri önemini korudular ve parlak dönemler yaşadılar. Ancak daha sonra bölgeye Partlar'ın (M.Ö. 141-M.S. 226) hâkim olmasıyla bölgedeki kentlerin parlak dönemi son bulmuştur¹⁹⁹. Bu süreçten bölgenin kültürel dokusu da etkilenmiştir.

Harranlıların Müslümanlığa geçiş sürecine kadar geçen sürede dini inançlarını incelerken, yakın doğuda hüküm süren inançların sentezinin yapılmasına rağmen kendi inançlarını ve tutuculuklarını bırakmadılar. İlahlık vasfının biçimlerini ve fonksiyonlarını sınıflandırılırken aynı zamanda tarihi, politik, sosyal ve hatta coğrafi durumunu da dikkate almak gerekir. Ahamenid zaferinden önceki döneme kadar, Harranlıların inançları için, sadece Ay Tanrısının ismi geçmekte ve M.S.3. yüzyıla kadar başka bir ilah veya inanış şekli anılmamıştır. Elde bulunan çok farklı çeşitteki kaynaklara rağmen, Mezopotamyalıların inançlarına 3 bin yıl önceden bakıp sağlam yıl inceleme yapmak nerdeyse imkânsızdır. Hatta belki, Mezopotamya kültüründe böyle bir dini inanış sistemi yoktur. Çünkü her kişi için tanrı ve kişisel ayınlar vardır. Bazı tasvir ve semboller evrensel olsalar bile, manaların yorumları

196 D. J. Wiseman, *Chronicles Chaldaean Kings*, London 1956, s. 60; ; Aynur Özfirat, *Eskiçağ'da Harran*, İstanbul 1994, s. 5–57.

197 *Ancient Near*, s. 560–562; Tamara Green, s. 21.

198 *Ancient Near*, s. 562–563.

199 Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara 2002, s. 68.

zaman ve mekânın ürünüdür. Dinî ayin ve öğretilere bölgesel inanışların ürünü olarak bakıldığında, Müslümanlığın gelişine kadar geçen dönemde Tanrı düşüncesinin Harran'da sürekli süre geldiği görülmektedir. Mezopotamya şehirlerinde bazı Tanrılar, diğer bütün Tanrıların üzerinde yüceltilirdi. Harran'a ait her kaynakta, M.Ö. 2 bin yılından önceki dönemlere ait, bu yüce pozisyonda olan Tanrılar Sin, Ay Tanrısı ve Şehrin Efendisi olarak görülmektedir. Harranlı tanrıların arasında Bel (Ba'al), Belit, Tammuz, Ay, Güneş (Şamaş), Bath Nikkal, Ba'alshemen, Bar Nemre, Tar'atha, Gadlat ve teşhisleri kapalı kalmış diğer Mezopotamyalı ve Suriyeli tanrılar yer almaktadır. Ayrıca aynı metinlerde bahsi geçen ve Harran çevresindeki bölgede tapılan Nebo ve Bel (Edessa) ve Uzzai (Beth Hur)'da Harran'ı etkileyen kültlerdir. Bu büyük tanrılar Harran'ın kuruluşundan 2500 yıl sonra bölgeye hâkim olan Müslümanlık ile eski yakın doğunun İslam'dan önceki dini kültürü arasındaki en büyük bağı oluşturur.

Tanrı ve Tanrıçalar

Enlil

Harran tanrılar panteounda yer alan Enlil Akad dilinde Ellil olarak ifade edilmektedir. Enlil Mezopotamya panteonundaki en önemli tanrılardan biridir. Enlil'in tanrıça çocukları arasında İnana, İşkur, Nanna Suen (Sîn), Nergal, Ninurta/Ningirsu, Pabilsag, Nusku, Utu (Şamaş), Uraš, Zababa ve Ennugi bulunmaktadır. Enlil genelde "Heybetli Dağ" ve Başka Toprakların Kralı" adlarıyla da anılmaktadır. Enlil ile heybetli, yüksek dağlar arasında bir bağlantı vardır. Onu ifade eden diğer imgeler kral, en yüksek rütbeli efendi, baba ve taratıcı; kızgın fırtına, vahşi boğa ve ilginç bir biçimde tüccar'dır. Astoroloji de Ellil, Boötes takımyıldızıyla ilişkilendirilir²⁰⁰.

Yedi Tanrı

Antik Mezopotamya'da en önemli sayı yediydi. Yedi (tanrı) adı verilen bir grup tanrı, yedi tane ile eşitlenmişlerdi. Büyüde, duaların yedi defa takrarlanması gerekirdi, yedi ifrit vücuttan dışarı çıkarılırdı, yedi tanrıya yakarılırdı, ayinler yedi kere ya da yetmiş yedi kere takrarlanırdı, yedi silindir hastanın boynuna asılırdı. Yeraltı dünyasına açılan yedi kapının varlığına inanılırdı²⁰¹. Harran'da yedi tanrı inanışı hem tanrılara yapılan şölenlerde hemde yedi gezegen

200 Joseph Campbell, Doğu Mitolojisi, Tanrıların Maskeleri, s. 137; Jeremy Black-Anthony Green, Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, İstanbul 2003, s.74.

201 Jeremy Black-Anthony Green, s. 186.

kültünde kendini göstermektedir. Harranlılar Nisan'ın 28'inde Sabta adı verilen bir köye giderlerdi. Burada Hermes'e bir boğa kurban ederlerdi ve yedi tanrı, şeytan ve saatlerin efendisi için toplam 9 kuzu kurban ederlerdi²⁰². Burada "Yedi Tanrıya" adanan kurbanlardan bahsedilmiştir. Fakat "yedi", özel gezegensel tanrılara referanslar ile birlikte kullanıldığından, bu yedi tanrının göksel cisimler olduğu sonucuna varmamız için daha fazla delil gerekmektedir. Örneğin, Nisan ayında, boğalar, "Satürn olan Tanrı Kronos'a; Kör Tanrı Mars olan Aris'e; Sin olan Aya kurban edilirdi. Bu törende 9 kuzuyu da kurban ederler: u dokuz kurbanın yedisi "yedi tanrı" için, biri cin tanrısı ve biri de Saatlerin Efendisine²⁰³ kurban edilirdi²⁰⁴.

Yedi tanrı anlayışı yıldız-gezegen kültüründe de önemli bir yer tutmaktadır. Gökyüzü cisimlerindeki güce inanışın en açık sebebi, onlarda gözlenen harekettir. Soğmatar'da kutsal tepe çevresinde yer alan yapıların sayılarının yedi oluşu, "yedi tanrı" anlayışına bir gönderme yapılmış olma ihtimali vardır. Alanda Satürn Tapınağı, Şamaş (Güneş) Tapınağı, Jüpiter tapınağı, Sin (Ay) Tapınağı, Venüs Tapınağı, Merkür Tapınağı ve Mars tapınağı olmak üzere yedi tane günümüze ulaşmış yapı yer almaktadır. Soğmatar yapıları erken geleneklerdeki çeşitlilik üzerinde Hermetik yorumlarının ilavesidir. Soğmatar'ın gezegensel mezhebinin tapınağı olması ihtimal dâhilindedir. Eski fonksiyonlarını hiç kaybetmeden zamanla yani manalar yükleyerek geometrik formlar alıp, devam etmiş olabilir. Gömüt mimarisi, gezegenlerin ibadetgâhı, astroloji ve son olarak Hermetik anlayışı ifade ediyor olabilir.

Yıldız Gezegen Kültü

Astronominin başlangıcı, güneşin ve ayın doğup, batmasıyla ve doğadaki mevsimsel değişikliklerle ilişkili olarak, zaman içerisinde gök cisimlerindeki değişikliklerin incelenmesidir. Güneşin gökyüzündeki diğer gök cisimlerinin aydınlatma gücünü gözleyerek gökte hâkimiyetini sağlamasına rağmen, akşam göğünün efendisi Ay, daha geniş bir gök topluluğuna hükmetmiştir. İnsanlık tarihinin bilinen dönemlerinden itibaren Mezopotamya yerleşikleri, güneşin hareketi yerine akşam göğünün değişimini incelemişlerdir. Gökyüzünde devamlı ve değişmez bir düzgünlükte olan gezegenlerin hareketi

202 Tamara Green, s. 40, 175 12.yüzyılda Urfa'da Samsat Meydanı civarında Saatler kulesi bulunduğunu Süryani Mihail ifade etmektedir...

203 İbnü'l Nedim, Fihrist, s. 756.

204 Tamara Green, s. 40, 175.

gökler üzerinde hükmeden kuvveti göstermektedir. Belki de gökyüzündeki dengeyi, yaşadıkları karada da bulmak ihtiyacından ve kendi doğalarının modelini inceleyerek, gök dünyasında bir yerde kendi ilişkilerini kurup, kendilerini oraya yerleştirmek istediklerinden, gök dünyasında meydana gelen olaylarda, kendi dünyaları ve gök dünyası arasında bir ilişkiyi keşfetmeye itilmişlerdir. Sümerler ve daha sonraları Asur ve Babiller, formları evrenin birliğinde bir inancı yansıtan Zıuratları inşa ettiler. Bununla birlikte, gezegenlerin ilahi gücünü ortaya çıkarmak ve eski Mezopotamya inancı arasında bir ilişki kurmak güçtür. Mezopotamya inancının temelinde gök cisimlerine ibadetin köklendirilmesi belki de fazla vurgulanmıştır. Her şeyden önce, şuna dikkat edilmeli ki, dinsel inanışların çoğu beklenmedik tarzda hayat sürecinde merkezlenmemiştir. Daha çok dünyanın üretkenliği ve hayvan dünyası üzerinde merkezlenmiştir. Ayrıca bu fonksiyonlarda olan tanrıların gök teknolojisi ile bir ilişkileri yoktur. Harran’da ibadet edilen çok sayıda tanrının belirlenmesi çeşitli gezegenlerle yapılsa da, bu tür bağlantılardan bazıları Mezopotamya’nın dinsel tarihinde görülmemiştir. Mesela Mezopotamya’nın en büyük Tanrılarından Enlil hiçbir gezegenle nitelendirilmemiştir. Buna ilaveten, tanrısal güçlerin gezegenlerle tanınması zaman içinde sürekli olmamıştır. Neugebauer ve diğerleri, Keldani inanç imajının kaynağı olan gök bilgi ve bilgeliğinin, Yakın Doğudaki, Helen ideolojisinin yayılmasının bir ürünü olduğunu iddia etmiştir. Selevkoslar döneminin başlangıcına kadar, Helenistik astrolojinin temelini oluşturan matematik astronomisi gelişmiştir. Astrolojinin bir ürünü olan “Zodiak”ın keşfide bu döneme nispeten geç bir dönemde olmuştur²⁰⁵.

Bu kültür başlangıçta M.Ö. 17.yy’da, Babil’de Ammisiduga döneminde Venüs gezegeninin doğuş ve batışına ilişkin gözlemlere rastlanmış olsa da, M.Ö. 8. yüzyıldan önce, “gezegen yıldızların” haritalarının çizilmesine ilişkin çalışmaların ay ve güneş üzerinde odaklanmasını başlangıç olarak almak²⁰⁶ daha doğru bir yaklaşımdır. Meteorolojik olayların yorumlanmasında ayın önemi, Mezopotamya’da erken çağlarda gelişmiştir. Ay evrelerinin doğasıyla yapılan hava tahminleri uzun vadeli olmamıştır. Babil ve Asur dönemlerinde falcılık

205 Tamara Green, s. 40–43, 175–176; Nabonid Heykeli ve bu heykelin Yıldız, Ay ve Güneş kabartmalar için bkz. ekler bölümü.

206 Harran’a 46 km. mesafedeki Soğmatar şehri ay, güneş ve gezegenlerin kutsal sayıldığı Papan dininin ve bu inancın baş Tanrısı “Mar Alahe” (Tanrıların Efendisi) merkezdedir. Mar Alahe’yi temsil eden “Kutsal Tepe” kutsal tepenin batısında, kuzeyinde ve kuzey batısında yedi adet yapı kalıntısı Güneş, Ay, Satürn, Jüpiter, Mars, Venüs ve Merkür tanrılarını temsil etmektedir.

daha popülerdi. O kadar ki, Ay Tanrısının krallık birincisi olan (M.Ö. 6 yy'da) Nabonid, rüyasında Harran'daki Ay Tanrısının tapınağının restoresi ile görevlendirilmiştir. Bu görüşe destek veren M.Ö.7.yy'a ait göksel kehanetlerin karışımının uzantıları Enuma Anu Enlil olarak bilinmektedir. Kehanetlerden sadece ¼'ü, kuraklıkla ilgiliydi. Kehanetler daha çok gezegenler ve yıldızlarla ilgiliydi²⁰⁷. M.Ö. 523'de çivi yazısı levhasında ay ve güneşin astronomik takvimlerinin, ayın diğer gezegenlerle birleşmelerinin ve ay/güneş tutulmalarının hesaplanabildiğini göstermektedir. Astronominin gelişimi için gerekli, güneş/ay takvimi için M.Ö.5. yy'dan önceye kadar bir zaman tespit edilmemiştir. Göklerle ilgili tanrılara ve kehanetlere ilginin artmasına, asıl dinlerinde göksel elemanların yer aldığı Perslerin Yakın Doğuyu bu çağda fethetmeleri sebep olarak gösterilmektedir. Ayrıca Hıristiyanların ateşli çabalarına ve Bizans otoritesinin sistematik olarak uyguladığı kısımlara rağmen, eski Suriye paganizmi, VI. asrın sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür. İslam fetihlerinin arefesinde Harran ve çevresinde, Suriye'nin kuzeyinde ve muhtemelen Heliopolis'te (Ba'albek) gruplar halinde paganlar bulunuyordu. Harran'da ise pagan kültürü folklorikte olsa uzun bir süre yaşamıştır²⁰⁸. Harranlıların temel cisimlere ve yıldızlara göre isimleri olan tapınakları vardı; Saturn tapınağı, altıgen; Jüpiter, üçgen, Merkür, uzun bir dörtgenin içinde bir üçgen ve ay sekizgen olarak tasvir edilmiştir. Bu tapınaklarda Sabiilerin muhafaza ettikleri gizemler ve semboller vardı²⁰⁹.

Müslüman halkın ay ve güneşin doğuşu ve batışında dualar okunması bu kültün günümüze kadar yansımaları olarak kabul etmek gerekir. Ayrıca bugün Urfa'da bazı adlar yıldız-gezegen isimlerinin ifade etmektedir. Bu adlardan Şemsi, Şemse, Sını, Sino gibi isimlerle "Yıldız Meydanı" gibi bazı yer isimleri yıldız-gezegen kültürünün izleri olarak kabul edilebilir.

Ninlil (Muslissu)

Tanrıça Ninlil tanrı Enlil'in karısıdır. Anne ve merhametli anne gibi sıfatlarla anılırdı. Asur'da tanrı olan Aşşur bazı açılardan Babillil Enlil ile bir tutulduğu için, Ninlil Aşşurun karısı olarak kabul edilirdi. Asur'da ona Mullissu adıyla tapılırdı. Asur'da Mulissu'nun sembol hayvanı aslandı²¹⁰. Tanrıça Ninlil Harran Tanrı panteonu içinde yer almaktadır.

207 O.R. Gurney "The Babylonians and Hittites", Oracles and Divinations, ed. M. Loewe and C. Blacker, Boulder 1981, s. 159; Tamara Green, s. 42-43.

208 Melhem Chokr, Zındıklık ve Zındıklar, İstanbul 2002, s. 45.

209 Tamara Green, s. 35-43.

210 Jeremy Black-Anthony Green, s. 161

Nebo ve Bel Kültleri

Nabû (Nabium: İncil'e göre Nebo) Mezopotamya'nın yazıcı tanrısıdır; kaderlerin ilahi yazıcısı olarak kabul edilir. Yazı aracılığıyla pek çok bilgi aktarıldığı için Nabû daha sonra bilgelik tanrısı olarak Ea (Enki) ve Marduk'a katılmıştır. Bazı geleneklerde Ninurta'nın da özelliklerini almıştır. Bu nedenle sulama ve tarımla da ilişkilendirilmiştir. Eşi tanrıça Taşmetu'dur. Merkür gezegeniyle özdeşleştirilmiştir. Nabû inancı göçebe Amoritlerle²¹¹ beraber M.Ö. ikinci bin yılın başlarında muhtemelen Babil'den günümüz güneydoğu Anadolu'suna kadar yayılmıştır. Babil yakınlarındaki Borsippa bu tanrının kült merkezlerinden biridir. Nabû Neo-Asur döneminde Asur'da da kabul edilmiştir. Nabû Esarhaddon (M.Ö.680-669) ve Asurbanipal'ın (M.Ö.668-627) hükümdarlıkları döneminde neredeyse Asur'lu bir tanrı haline gelmiştir. Nabû inancı uzun ömürlü olmuştur. M.Ö. 4. yüzyıl boyunca Mezopotamya'dan Mısır ve Anadolu'daki Aram dilini konuşan göçmen topluluklar arasında yayılmıştır. Augustus²¹² döneminde Nabû'yu da içeren bir Mezopotamya tanrı panteonuna merkez ve Kuzey Suriye'de Palmira, Dara Europos ve Edessa'da tapınılmıştır. Nabû kültü Yunanlılar tarafından apollon ile özdeşleştirilmiştir²¹³. Köklü bir tarihi ve muhtemelen 11 bin yıllık bir geçmişi olan Edessa (Urfa) MS 3. yüzyıla kadar yıldız ve gezegen kültürünün hâkim olduğu dinî ve politik bir merkez idi²¹⁴. Bu dönemde Harranlıların inancına dair bilgiler yetersiz olmakla birlikte, Edessa paralelinde olduğu ve Harran'da antik inancın yazınsal geleneğini ifade eden metinler, simgeler bulunmaktadır. Nabû, Bel (Harran'da Ba'al) ve Atargatis de olduğu gibi, tanrı ismi geniş bir alanda kendini gösterse bile, inanç uygulamalarının her bölge de aynı olması gerekliliği sonucuna varılmamalıdır. Eski çağların geleneksel popüler inançlarında tanrının gücü ve ifadesi gruba ve yere bağlıydı. Dördüncü yüzyıl anonimi *Doctrine of Addai*' ve Suruçlu Yakub'un çalışmalarında Bel ve Nebo tanrısalları olarak ön plana çıkmaktadır. Nitekim Addai çalışmasında Edessalılara sorar:

211 Amoritler veya Amurrular Hurilerle birlikte 2. bin yılın erken dönemlerinde bölgeye gelmiş bir topluluk. Joseph Campbell, *Doğu Mitolojisi, Tanrıların Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul 1998, s. 154-156; Kemalettin Köröğlu, s. 96.

212 M.Ö. 27 - M.S. 14 yılları arasında hüküm sürmüş Roma İmparatorudur.

213 Jeremy Black-Anthony Green, s.151-152.

214 Amir Harrak, "Pagan Traces in Syriac Christian Onomastica", s. 1-2; Şinasi Gündüz, s. 149; Şinasi Gündüz, "Ay Tanrısı Sin Şehri Harrani", *Yeni Harran Çevresi*, s. 88.

Nebo kimdir? Taptığınız bir tanrı mı? Ve şereflendirdiğiniz Bel mi? Görün aranızda Bath Nikal'a tapanlar vardır; Harran sakinleri komşularınız ve Tar'atha gibi, Mabbuğ halkı ve Eogle Araplar gibi, aynı zamanda güneş ve aya tapanlar vardır, sizin gibi olan Harran'ın diğer sakinleri gibi. Aydınlığın ve parlak yıldızın esirliğinden kaçamazsınız, cisimlere tapan herkes, önce tanrı tarafından lanetlenir²¹⁵

...Bu şehrin başrahipleri Şavida ve Ebednebo ile arkadaşları Piroz ve Danaku'ya ise; onlar, onun yaptığı işaretleri acele ettiler. Tanrıları Nebo ve Bel'e kurban sunulan altarları (yüksek kaideleri) şehrin ortasındaki atlar hariç diğerlerini parçadılar...

...Ay ve Güneşten, Bel ve Nebo'dan ve tanrı oldukları halde tanrı olarak adlandırılan diğerlerinden sakın...²¹⁶

Suruçlu Yakup ise, Edessa'ya diğerleri gibi Nebo ve Bel'i Şeytanın yerleştirdiğini ifade ederek, Edessa'daki pagan kültürünün ipuçlarını vermektedir. Temel kültür aynı olmakla birlikte, Harran'dan farklı olarak Urfa panteonunun başında gezegenlerden Jüpiter'i sembolize eden Bel (hâkim ve Rab tanrı olan Ba'al) ve Merkür'ü temsil eden Bel'in oğlu ilahi Nebo (Nabû) bulunmaktaydı. Bu aktarımlardan Nebo ve Bel'in Edessa tanrılar panteonunun başında yer alan bir ikili olduğu anlaşılmaktadır. Nebo'nun Helen kültüründe yer alan ilahi şarkıcı Orpheus ile de bağlatısı kurulmuş ve onunla temsil edilmiştir. Urfa'da bulunan Orpheus mozağindeki kanatlı melek tasvirleriyle tasvir edilen hayvanlar bu özdeşleştirmeyi tasvir etmektedir²¹⁷. Nitekim Urfa Krallığının Hristiyanlığı seçmesiyle Bel ve Nebo'ya kurban kesmeyi yasaklaması, Kral ve çevresinin Nebo ve Bel'e kurbanlar kestikleri sunakları devirmeleri bu kültün Urfa'da önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir²¹⁸. Nabû'nun simgelerinen biri kama'dır. Muhtemelen bir yazı aleti olan kama, dikey ya da yatay biçimde, bazen de bir kil tablete yaslanmış biçimde durur. Bazen bu

215 Addai, The Teaching of Addai, tr. G. Howard, Scholars Pres 1981, s. 23, 69, 86–89.

216 Addai, The Teaching of Addai, s. 69, 86–89.

217 Sümerlerde ölümden sonraki yaşamın kasvetli şartlarının müzik yoluyla hafifletebileceğine inanıyorlardı. Erken Ur Hanedanlığı döneminde “Kraliyet Mezarlığında” Lir çalınmakta ve hayvan müzisyenler eşliğinde dans eden hayvanlar tasvir edilmiştir. Bkz. Jeremy Black-Anthony Green, s. 21; Sümer örnekleriyle karşılaştırması yapıldığında, büyük ihtimalle Urfa'daki Orpheus mozağindeki kanatlı melekler olarak tasvir edilen hayvanlar da, Nebo'yla özdeşleştirilmiş olduğunu sonucunu çıkarabiliriz. Orpheus mozağı için bkz. Ekler bölümü.

218 E. R. Hayes, Urfa Akademisi, çev. Yaşar Güneç, İstanbul 2002, s. 33; Amir Harak, s. 2–3.

kama, bizzat tanrı bir yılan-eydere binmiş olarak gösterilmektedir²¹⁹. Nebo'ya Yeni Yıl²²⁰ törenlerinin beşinci gününde bir büyücü Nebo'nun Esagil içindeki boş tapınağına girer ve orayı temizler. Büyücü cesediyle Nebo'nun tapınağını arındıracak koyunun kafatasını kesmesi için bir kasap çağırır. Zamanı geldiğinde koyunun ölüsü tapınağın yanında kan nehre akıtılırdı. Aynı şekilde koyunun kafasında atılırdı²²¹. Kurbanın kanı duvarlara sürülerek dinsel anlamda arınılma gerçekleştirilirdi²²². Bu ayın yeni yıl törenlerinin merkezi olan Nebo taşınaklarında gerçekleşirdi.

Ayrıca Nebo kültürünün izleri hem tarihte hem de gümüzde bulmak mümkündür. Bu izleri Orpheus mozağında ölümden sonraki kasveti müzik yoluyla hafifletmek için Lir çalan ve kanatlı melek tasvirli hayvanlar mozağında görmek mümkündür. Aynı zamanda Nabonassar, Nabonid, Nabopolassar, Naburimanni, Nebukednezzar gibi tarihi şahsiyetlerin isimleri Nabu (Nebo) Kültünün izlerini taşımaktadır. Balıklı göl ve çevresi antik çağdan itibaren kutsal mekânların yer aldığı bir alan olabilir. Nitekim bu alanın çevresinde yer alan Balıklı Göl-Haşimiye arasındaki alanların tarih boyunca kutsal mekân olarak kullanılmış olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Atargatis (Tar'atha/ İştâr/Venüs)

Yöredeki bir başka önemli kült de Atartagis kültüdür. Verimlilik Tanrıçası Atargatis (Tar'atha) kültü Edessa'daki Tanrısal varlıklar arasında çok önemli bir yer işgal etmekteydi. Tanrıça adına şehir içerisinde bu kültün sembolü olan kutsal balıklarla dolu havuz bulunmaktadır. Bu dönemde Edessa'da Harran'ın pagan kültürüne karşı ciddi herhangi bir tehdit söz konusu değildi. Zira her ne kadar panteonun zirvesinde Sin'den başka tanrılar olsa da Urfa'daki kült, yörede Harran'ın baş temsilciliğini yaptığı paganist yıldız ve gezegen kültüründen farklı bir yapıda değildi²²³. Tar'atha kültünün bir gereği olarak Suriye'de olduğu gibi Urfa'da da ibadet amacıyla hadım olma inanın var olduğunu Abgar'ın Hıristiyan olduktan sonra

219 Jeremy Black-Anthony Green, s. 152.

220 Her yıl aynı tarihte, tanrının heykeli büyük bir kalabalıklı Esagil'den dışarı, kırlarda Akitu'ya götürülür ve cemaate emanet edilirdi. Sonra kutsal Fırat kıyılarından dönen tanrının Esagil'e geri gelemesiyle beraber on gün süren bu tören, tanrının, ölümünü, dirilişini ve evlenmesini temsil ederdi. Buna benzer kutlamalar Anu, İştâr ve Nannar içinde yapılırdı.

221 Jeremy Black-Anthony Green, s.34.

222 Samuel Henry Hooke, Ortadoğu Mitolojisi, s. 171.

223 Drijvers, Cults and Beliefs at Edessa, s. 43, 74-75.

kendisini hadım eden erkeklerin elinin kesileceğini emretmesinden anlamaktayız²²⁴.

Bath Nikkal veya İştar Mezopotamya paganizminde en eski tanrılarıdır. İştar ve Venüs Roma-Yunan mitolojisinde de yer almaktadır²²⁵. Tar'atha veya Atargatis geç antik çağda yerel geleneklerin karmaşası altında gizlenmiştir. Arap tanrıçalarının (Lat, Menat, Uzza) 3'ünden biri olan *Uzza*, daha sonra *Venüs* ve *Astarte* olarak tanınmıştır. Edessalıların da Atargatis (Tar'atha)'ya taptıklarını Addai öğretisiyle Bar Daysan'dan öğrenmekteyiz. Addai Edessa'ya komşu olan Mabbug (Menbic-Hierapolis) kentindeki Tar'atha kültüne bağlamaktadır²²⁶. Drijvers Suruc'lu Yakup'un hitabesinde Harran'ın kız kardeşi olarak adlandırılan, Hierapolis (Mabbug)'deki tanrıça detayla anlattığını ifade etmektedir. Suruc'lu Yakup'un "her ikisi de (Harran ve Mabbug) ilkbaharı severler" vurgusuyla, Harran'daki tanrılar şerefine yapılan törenlere gönderme yapmıştır. Her yerde tanrıların ortaklığıyla suyun hayat verici gücüne vurgu yapılmıştır. Edessa ve Hierapolis'de kutsal balıkların olduğu göller gibi, Harran'da böyle bir bilgiye rastlanmasa da Harran'ın kutsal pınarları tanrıların kutsal koruması altındaydı²²⁷.

Sonuç olarak tanrıçaların hiçbirisi, erkek tanrılarda olduğu gibi Roma ve Yunan benzerleri ile tanımlanmamıştır. Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı gibi Edessa'da Bath Nikkal veya Ningal Ay Tanrısı Sin'in eşidir. Sin ve Nikkal'in kızı ise İştar (Venüs) veya Atargatis olarak kabul edilmektedir. Urfa'da Şamaş olarak ifade edilen güneşin tanrısal varlığına da inanılmakta idi. Şehrin kapılarından

224 Bardaisan, *The Book of the Laws of Countries*, tr. H. J. W. Drijvers, Assen 1964 s. 59; Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, s. 80–82; Origenes (d.185 - ö.253)'in fikirlerinden etkilenen Stephanos bar Şuda Urfa'da varlık birliğine dayanan bir mezhep kurmuştur. Origenes'in öğretilerine göre; sonsuz ve aşkın olan Tanrı'nın Logos vasıtasıyla yarattığı ruhlar, kendi iradeleriyle O'na yaklaşabilirler veya O'ndan uzaklaşabilirler. Hıristiyanlık ile Yeni Eflâtunculuğun bir sentezi olarak değerlendirilen bu anlayış, ruhların yeryüzünde doğumlarından önce de var olduklarını ve yükselmek, gelişmek, arınmak üzere doğum yoluyla öte-âlemden yeryüzüne bedenlendiklerini, İsa'nın Tanrı'nın ancak evlatlık olarak oğlu olabileceğini, cehennem azabının ebediyen sürmeyeceğini savunmuştur. Ayrıca Origenes "günaha düşmemek için" kendini hadim etmiştir. Bkz. Henry Wace, *Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century A.D.*, with an Account of the Principal Sects and Heresies, 1926.

225 Pierre Grimal, *Mitoloji sözlüğü Yunan ve Roma*, s. 817–818.

226 Addai, *The Teaching*, s. 49; Drijvers, 41; Tamara Green, s. 59–60.

227 Tamarra Green, s. 59–62.

birinin adı Beth Şamaş olması da bunun bir göstergesidir²²⁸. Bu dönemde Harranlıların inancına dair bilgiler az olmakla birlikte, Edessa paralelinde olduğu gibi, Harran'da antik inancın somut yedinsal geleneği yoktur. Nebo veya Atargatiz de olduğu gibi, tanrı ismi geniş bir alanda kendini gösterse bile, mezheb uygulamalarının her bölge de aynı olması gerekliliği olması sonucuna varılamaz. Çünkü eski çağların geleneksel popüler inançlarında tanrının gücü ve ifadesi gruba ve yere bağlıdır. Addai belagatlı bir şekilde Edessalılara sorduğu sorular arasında bölgedeki tanrı ve tanrıçalar hakkında kayda değer bilgiler vermektedir. Addai Edessalılara sorar:

Nebo kimdir? Tapıtığınız bir tanrı mı? Ve şereflendirdiğiniz Bel mi? Görün aranızda Bath Nikal'a tapanlar vardır, Harran sakinleri komşularınız ve Tar'atha gibi, Mabbuğ halkı ve Eogle Arapları gibi, aynı zamanda güneş ve aya tapanlar vardır, sizin gibi olan Harran'ın diğer sakinleri gibi aydınlığın ve parlak yıldızın esirliğinden kaçamazsınız, cisimlere tapan herkes, önce tanrı tarafından lanetlenir²²⁹. Edessa'da Nebo ve Bel'i diğerleriyle yerleştirdi. Harran'ı Sin, Ba'alshamen ve Ber Mevre ile yönetti. Efendi ve köpekleri (Nergal), tanrıçalar Tar'atha ve Gadlat ile Mabbuğ'u Tanrı(ça)ların papazların şehri yaptı. Son olarak Harran tarafından kurulan bir şehir olan Beth hur ile ilgili Antakyalı Izaach'ın kitabesi vardır. Bu kitabe de anne şehrin inançlarından da bahis vardır; şehrin kurucuları (Harran), güneş için şehrin ismini tanrı olarak değiştirmek için cesaretlendirildi.... güneşe bak, kurtarıcın, Harran'dan ileri gelen şehir... Persliler onun canını bağışlamadılar, güneş'e hizmet ettiği için bedeviler onu terk etmediler, Uzzaiye kurban ettikleri için... güneş ve aya tapanlar, güneşin gözleri için korunmasız bırakıldılar²³⁰. Bölgede tapılan tanrılar erkek ve dişi olarak tasvir edilmiştir. Tar'atha'da dişi tanrılar arasındadır. Bununla birlikte, tanrıların sistematüğinde, Harran'da tapıldığı söylenen erkek tanrılar; Ay ve Güneş, köpekleriyle Efendi, Ba'alshamen, Ber Mevre; dişi tanrılar Bath Nikkal, Tar'atha ve Gadlat ve belki Uzzai veya Uzza. Ayrıca Doktrina Addai gezegensel ve yıldızsal tanrıları gösteriyor. Anne tanrıçanın çeşitli formlarda ve isimlerde bilinen türbeleri, festivalleri ve hayranları vardır, birçok yerel Ba'al'ler yapıldığı gibi, bu geleneklerinin çoğunun açıklanması Harranlıların astroloji ve sihir sanatlarını içeren belli bir kısma hitap eden çeşitli geleneklerin eklenmesiyle oluşmuştur. Apollo hariç, Yunan tanrı isimleri pek azdır, bu da gösteriyor ki Hellenopolisin

228 Steven K. Ross, Roman Edessa, London New York 2001, s. 88.

229 Addai, The Teaching, s. 49.

230 H. J.W Drijvers, Cults and Creeds at Edessa, Leiden 1980, s. 158.

lakabına rağmen, geleneksel Harran inancı Yunan Selevkoslardan çok az etkilenmiştir.²³¹

Haddad (Baal ile Sular Mitosu)

Genelde “Boğa El” olarak geçen, ırmakların çıktığı kaynakların başında bulunan El tarlasında oturan, tanrıların babası baştanrı El; onun “ bulutların binicisi” diye anılan ve şimşek ile gökgürültüsü tanrısı olarak, bazen de Haddad adıyla geçen bereket tanrısı Baal olarak ifade edilmektedir. Bu tanrı, sonradan denizlerin ve ırmakların tanrısı olarak Yam-Nahar isimlendirilmiştir²³². Edessa’daki tanrı ve tanrıça arasında Haddad’ın varlığından ilk bahseden Drijvers’dir. Haddad Suriye şehirlerindeki Atargatis ikonlarında, birkaç erkek eşle birleştirilmiştir. Suriye hava tanrısıyla Hiepoliste evlenmiştir, fakat Harran’da böyle bir işlevi üstlenen erkek bir tanrının olup olmadığı bilinmemektedir²³³. Bununla birlikte Harran’daki tanrıçaları anlama ve ikonlara daha geniş bir paralelde bakmak konusunda tahmin yapmak mümkün görünse de, sadece tanrıların burayla bağlantısına değil, aynı zamanda Greko-Romen döneminde tanrıların çeşitli gösterimleri ile bu devirdeki gösterimler arasındaki benzerliğe de dikkat edilmesi gerekmektedir. Edessa’nın sembolü, Suriye fırtına tanrısı *Haddad*’ın eşi, *Nergal*’ın eşi (Hatra) veya iki aslan (Hierapolis) arasında Kibela²³⁴ oturmaktadır. Suruclu Yakup, Tar’atha ve Gadlat’ı dâhil etmek istese de Harran’da bulunan madeni paralar, Edessa’da olduğu gibi Harran’da da bu tanrıçaya şehrin sembolü olarak tapıldığına işaret edilmektedir. Edessa’da Atargatis’in, Hierapolis’teki kültten etkilenmiş olasa da, şehrin inanç geleneklerine de uygundur²³⁵. Aynı durum Harranlıların

231 Pierre Grimal, Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma, çev. Sevgi Tamgüç, redaksiyon, Cenap Karakay, İstanbul 1997, s. 79–83; Tamara Green, s. 152; Cahit Beğenç, Anadolu Mitolojisi, İstanbul 1967, s. 38.

232 Samuel Henry Hooke, Ortadoğu Mitolojisi, çev. Alâeddin Şenel, İstanbul 2002, s. 114.

233 Drijvers, s. 90.

234 Kiibela Ana tanrıça kültüdür. Anadolu’da yapılan kazılar, ana tanrıça figürünün M.Ö. 7000-6500’lere kadar dayandığını ortaya çıkartmıştır. Analığı, üremeyi, dişilği, hayatın sürmesini ve dolayısıyla bereketi simgeleyen tanrıça, ayakta, oturmuş ya da uzanmış olarak betimlenir. Heykellerin bir bölümünde doğum yaparken görülür. Otururken ya da doğum anındaki bazı heykellerde yanında iki leopar bulunur. Ana tanrıçanın kutsal hayvanı olan leopar, hayvanların kraliçesi olduğunu ve doğa üzerindeki sınırsız egemenliğini simgeler. Bazen kollarında, çeşitli efsanelere göre tanrıçanın hem çocuğu, hem de sevgilisi olan Attis’i taşır.

235 Drijvers, s. 121.

inancıları için de geçerlidir. Arap tanrıçası Uzza ile Atargatris'in hangi işlevde farklı olduklarını bu dönem için söylemek zordur. Palmira'da Beltis Bel'in eşidir. Harran'da hangi işlev için tapıldığı ve hangi tanrı ile birleştirildiğinin belirlenmesi şimdilik imkânsız görünmektedir. Beth Hur (Uzza)'un Harran tarafından kurulması gerçeğiyle birlikte, Harran'da el-Uzza hayranları olması ihtimalini vermesine karşılık, İslamdan önceki Araplarda değeri kapalı kalmıştır²³⁶.

Nusku

Sümerlerde Nusku elçilik görevi dışında, ateş ve ışıkla ilgili bir tanrı olarak bağımsız bir karakteri vardır. Büyülü dualarda, büyücülerin ve cadıların yakılmasına yardım eden tanrılar arasında yer alır. Neo-Asur döneminde Harran'da tapılan tanrılar arasında Nusku'da bulunmaktadır. Bu dönemde kendisine göre daha küçük olan öncüllerine karşı her açıdan önem kazanmıştır. Harran'da yörenin baş ilahı olan Sîn (Nanna Suen)'in oğlu olarak kabul edilirdi. Bu ilahlara geniş bir Arami-Sami topluluk da tapmaktaydı. Nusku Neo-Asur dönemindeki adlarda bulunan "Nasuh" ve Antik Aram yazıtlarında bulunan tanrı "Nsk" ile aynı tanrı olabilir. Bu kültler M.S. ilk yüzyıllarda hatta daha sonrasına dek varlıklarını sürdürmüştür. Bölgede görülen lamba figürü kudurrular'da²³⁷ Nusku'nun simgesi olarak belirtilmiştir²³⁸.

Ningal

Tanrıça Ningal tanrı Sîn'in (Nanna Suen) karısı ve güneş tanrısı Utu/Şamaş'ın annesiydi. Ningal'e Sîn'le birlikte hem Ur'da hem de Harran'da bulunan Sîn'in tapınağında tapılmıştır. Bu kült, M.Ö. ikinci bin yıl gibi erken bir dönemde diğer yerlerden ayrı olarak Suriye'de gelişti. Burada adı bazen Babil'de kullanılan bir biçim olan Nikkal'e dönüştürüldü. Bölgede Nikkal kültü M.S. birinci bin yılın ortalarına dek devam etmiş gibi görünmektedir²³⁹.

236 İbnü'l-Kelbi, s. 17.

237 Eski Mezopotamya sanatı ürünü olan, üzerinde hükümdar buyrukları yazılı olan genellikle kabartmalarla süslü dikilitaşlara "Kudurru" denir. Kudurrular üzerlerinde toprak bağışlarının veya hükümdarlığı ilgilendiren, toprak bağışlarının yazılı olduğu gemiş parlatılmış taşlardır. Bunlar çoğunlukla siyah bazalt içeren sert taşlardır. Daha küçük olan ama bunlara benzeyen ve pişirilmiş kilden yapılan nadir anıt örnekleri de vardır.

238 Jeremy Black-Anthony Green, s.166.

239 Jeremy Black-Anthony Green, s. 157.

Nergal

Nergal veya Erra farklı tanrılar olmasına rağmen daha sonraları birbirleriyle özdeşleşmiştir. Nergal'e Babil'deki Kutu şehrinde bulunan E-meslam (Meslam Evi) tapınağında tapınılmakta idi. Nergal yeraltı dünyası ile ilişkilendiriliyordu. Genelde yeraltı dünyasının kraliçesi olan Ereşkigal'in kocası olarak kabul ediliyordu. Nergal Enlil ve Ninlil'in ya da Belet-ili'nin oğlu olarak kabul edilirdi. Ayrıca Nergal orman yangınlarıyla, ateşle ve vebayla da ilişkilendirilmiştir. Nergal'in en önemli imgelerinden biri de savaşçı özellikleriyle temsil edilmiş olmasıdır. Nergal (Erra) özel olarak veba salgınlarından sorumlu olan, şiddetli bir savaş tanrısıydı. Ona da Kutu'daki E-meslam'da karısı Mami, (ana tanrıçalar ve doğum tanrıçaları arasında sayılmaktadır) birlikte tapınılmıştır. Babil sanatında, Nergal önu açık bırakılmış halde uzunca bir kumaşa asılmış, genellikle bir bacağı açıkta ve öne çıkmış, ayağı ise yükselmiş bir desteğin üzerinde ya da bir adamı çiğnerken gösterilir. Genellikle tanrıyı simgeleyen bağımsız motifler olarak bir pala ve bir ya da iki başlı bir aslan-asa taşırdı²⁴⁰.

Nergal, ölümün idarecisi, aynı zamanda Enlil'in oğlu ve bu yüzden Sin'in kardeşi ve belki de ikizi²⁴¹ bu ikisi arasındaki sıkı ilişkinin delilleri Mezopotamyalıların hesaplarında da yer almaktadır. Mezopotamya'da yerleşen Ay Tanrısının başkahramanı olduğu evrenin dualistik görüşünün temelleri şunlardır; aydınlık ve karanlık, ölüm ve tekrar doğum, dişi ve erkek. Nergal ve Sin arasındaki savaş eski Mezopotamya inancında, kendisinden olan dualizmin bir delilidir. Bu savaş daha sonraları Mandaenler ve diğer firkalara da girmiştir. Nergal'in zarar verme gücü verme inancı, mantıksız, manasız ve

240 Eski Babil döneminden Ahamenid dönemine kadar ki zaman aralığında koçbaşlı değnekli Kassit ve Asur heykellerindeki yazıtlara göre, Tanrı Ea'nın (Enki) simgesi olarak kabul edilir. Neo-Asur mühürlerinde, Ea, belki de koç-başlı asanın küçük bir biçimi olan bir değnek taşır. Kartal-başlı bir asa yalnızca Kassitlerin kudurrularında temsil edilmiştir. Tanrı Zababa'nın simgesi olarak benimsenmiştir. Akad Döneminden Neo-Babil Dönemine kadar bir motif olarak, aslan başlı (eşek kulaklı bir aslan-iffrit) bir asa/topuz ya da kılıç yeraltı dünyası tanrısı Nergal'in simgesi olarak görülmüştür. Ayrıca Ninurta'nın tünemiş kuş'u ile Nuku'nun lambası da Nergal ile özdeştiler. Ea'nın iki ayrı simgesi olarak Keçi-balık ve kaplumbağa kabul edilir. Jeremy Black-Anthony Green, s. 207-208.

241 Jakobsen'e bak, Harps 169 ve H.Lexy "Zoroastrianism ve Harranın Ay kültürü arasındaki karşılaştırmanın Bölümleri" A Locut's leg, ed. W. B. Hennig (Londra 162),148

rastgele hasar veren davranışları olan ve hayatın her bölümünü tesiri altına alan kötü ruhlar inancıydı. İnsandaki hastalıklara sebebiyet veren çok çeşitli kötü ruhlar vardı²⁴².

“Üç köpeğiyle Efendi” yeraltının idarecisi ve Sin’in kardeşi olan Nergal’in yerel formu olmakla birlikte, başka örnekler de bulunmaktadır. Aynı zamanda ikonografilerde, Hatra’da üç köpeğiyle Nergal resmedilmiştir²⁴³. Köpeklerin muhafızlık görevi Cerberus’da olduğu gibi; köpeklerle birleştirilmesi, tanrının yaptığı bir muhafızlık görevini göstermek için olasıdır. Bu yorumun bir delili Harran’da da bulunmuştur. Kalenin güneydoğu kapısında yer alan duvardaki payandaların yanında köpek kabartmaları şeytan ruhlarına karşı muhafızlık fonksiyonu görmesine yönelik bir düşüncenin ürünüdür²⁴⁴. Bu dönemde Harran’da Nergal’in tanrılığının Mezopotamya panteonlarındaki geleneklerin yaşayışı olduğu, Sin ile birlikte Nergal’in Harran’daki öneminin eski Mezopotamya’da mevcut olan ikiliğin bir göstergesi olduğunun düşünüldüğü, aynı zamanda Mithra²⁴⁵ Ahriman ve Zerdüştilik ile tanrıya yapılan referansın ve hatta gnostizm’e etkisinin olduğu düşünülmektedir.

Nemrut (Nimrod)

Nimrod 10. Tekvin’de “Efendinin önündeki güçlü avcı olduğu”, krallığının başlangıçta Shinar topraklarındaki Babil Erekh (Uruk), Akad ve Kalneh olduğu belirtilmektedir. Nemrud Babil halkını temsil ettiği anlatılmaktadır. Nemrud İslam geleneğinde de bir figür olarak yaşamıştır. Adı Kalhu (Nemrut) kalıntılarında ve günümüzde de anılmaktadır²⁴⁶. Bugün Urfa’da Deyr Yakup denilen pagan tapınağı üstündeki manastır Nemrut’un Tahtı olarak halk arasında isimlendirilmektedir²⁴⁷.

242 Tamara Green, s. 29–30, 30–32.

243 Drijvers “Hatra’da Mitra?”, Acta Iranica, Textes et Memories vol. IV. Etudes Mithraïques (London, 1979).165.

244 D.S. Rice “A Muslim Shrine at Harran” BSOAS, V XVII/3, 1955, s. 66; Bkz. Tanrıça Gula bölümü.

245 Mircea Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Taş Devrinden Eleusis Mysteria’larına, I, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2007, s. 395.

246 Jeremy Black-Anthony Green, s.156.

247 Deyr Yakup’ta yapılacak bir arkeolojik çalışmada, manastırın altındaki tapınağın tarihine orataya çıkaracağı gibi, bölgenin dini yapısıyla ilgili olarak, birçok bilinmeyen de bilinir kılacaktır. Ayrıca halka arsında Nemrut’un tahtı olarak isimlendirilmesinin gerçek nedeni de aydınlanabilir.

Tarıça Gula (Ninisina)

Tarıça Gula'nın kutsal hayvanı köpektir. Oturan köpek ilahi simge olarak ilkönce Eski Babil Döneminde ortaya çıktı. Bu durum Neo-Babil dönemine kadar devam etti. Kudurrular üzerindeki yazılar oturan köpeğin iyileştirme tanrıçası'nın bir simgesi olduğu anlatılır. Girsu (Tello)²⁴⁸ da bulunan Eski Babillilere ait küçük bir köpek figürü Ninisina'ya Gula'ya adanmıştır. Ayrıca Isin'deki Gula tapınağında bulunan pek çok küçük köpek figürü bu ilişkinin tarihinin o döneme dayandığını kanıtlar. Kral II. Nabukednezzar'ın (M.Ö. 604–562) kayıtlarında Babil'de Gula tapınağının kapılarına altından köpek heykelticikleri bırakıldığı belirtilmektedir. Bu dönemin mühür tasarımlarında köpek çoğunlukla bazen tahta çıkmış bir tarıçanın, muhtemelen Gula'nın yanında otururken, bazen de yanında tarıça olmaksızın ve kanca simgesini taşıırken görülür. Neo-Asur ve Neo-Babil dönemlerinde oturan veya ayakta duran köpek, herhangi bir tanrıyla bağlantılandırılmaksızın büyümlü bir koruyucu figür olarak kullanılmıştır. Küçük köpek figürlerin kapının iki yanına konması veya kapının iki yanına köpek figürün yapılması büyümlü bir koruyuculuğu ve şeytan ruhunun içeri girilmesini mani olmayı ifade etmektedir²⁴⁹.

Tarıça Gula'nın izleri bugün Harran kalesinin güneydoğu kapısında duvardaki payandaların yanında yer alan köpek kabartmalarıyla bugüne kadar gelmiştir. Bu izler 11. yüzyıla dayanmaktadır. Bu figürler muhafızlık fonksiyonu görülmesinin bir göstergesidir²⁵⁰. Daha önceki dönemlerde bu inanış, Asurlular köpek şekillerini kapı eşliğinde saklıyorlardı²⁵¹. Ta ki köpek ruhları, eve girmek isteyen şeytan ruhlarının ataklarına karşılık versin²⁵² diye kapı eşiklerine veya kapının her iki yanına konulmaktaydı. Cerberus'da olduğu gibi; kültün köpeklerle birleştirilmesi, tanrının yaptığı bir muhafızlık görevini göstermektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi kalenin güneydoğu kapısındaki payandalardaki köpekler tanrının yaptığı bir muhafızlık görevini göstermekte veya şeytani ruhaları uzak tutan sembol olarak düşünülmüştür. Harran'da köpek tasviri "Üç köpeği ile Efendi" yeraltının idarecisi ve Sin'in kardeşi olan Nergal'in yerel formu olarak da kendini göstermiştir. Aslında bu, evrensel bir

248 Güney Irak'ta, Sümer ülkesinin en güneyindeki Lagaş eyaletinin merkezi eski Girsu'da (bugün Tello).

249 Jeremy Black-Anthony Green, s. 130, 204.

250 D.S. Rice, "A Muslim Shrine at Harran", s. 66.

251 Şanlıurfa müzesinde köpek idollerini bulunmaktadır. Bkz. Ekler.

252 D.S. Rice, s. 66.

tanımlamadır. Bu tanımlama ikonografyayla da desteklenmektedir. Hatra'da, akrebi, yılanı ve üç köpeğiyle Nergal resmedilmiştir²⁵³. Köpek kültüyle bağlantılı olarak Mezopotamya toplumlari için, kuduz hastalığı önemli bir sorun idi. M.Ö. ikinci bin yılın başından itibaren Mezopotamya'da kuduz hastalığı görülmektedir. M.Ö. birinci bin yılda daha da yayıldığı öne sürülmüştür. Mezopotamya toplumlari için köpek ailesi sadece kurtları, sırtlanları, çakalları ve köpekleri değil aynı zamanda aslanları da kapsamaktaydı²⁵⁴. Bu nedenle bölgemizde Aslan figürlü buluntular yapılar çoğunluktadır. Bu figürlerin kullanıldığı mekânları, kötü ruhlardan korumak ve muhafızlık sağlama amacıyla dönüktür. Nitekim başta Aslanlı Han ve Urfa kalesi olmak üzere Urfa, Harran ve çevresinde birçok yapıda hatta tarlada kayalara ve siyah bazalt taşlara oyulmuş aslan figürleri mevcuttur.

Ay/Sin Tanrısı

Ortaçağ kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre Harran'daki ay kültürünü yaşayan Sabiiler, bu kültürü MS. XI yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir. Nitekim İbni Cübeyr, İbn Şeddad, el-Biruni, Dimeşkî, Yakut, İbn Mes'udî, Şehrîstânî ve İbn Nedim ile Bar Hebraeus gibi birçok tarihçi aya tapan Sabiî adında bir topluluktan ve onların Harran'daki Ay tapınaklarından söz etmektedirler²⁵⁵. Zaten Harran'ın şöhreti de yöredeki ay tapınaklarına bağlıdır. Harran antik dönemdeki şöhretini ne ticari yönden yörede oynadığı röle ne de sahip olduğu kültürel zenginliğe borçludur. Özellikle antik dönemde Harran'ın şöhreti Sin'e bağlıdır. Harran'a altın çağını yaşatan en önemli faktör, antik dönemde, adeta Harran ile özdeşleşmiş olan Harran'ın ay tanrısı Sin'dir. Sahip olduğu Sin kültürü en erken dönemlerinden itibaren Harran'a yörede ayrıcalık kazandırmıştır. Başta ünlü E-hul-hul olmak üzere Harran'da bulunan görkemli Sin tapınakları Asur, Babil ve sonraları Roma'lı kral ve imparatorların ziyaretgâhi haline gelmiş, hatta zaman zaman devletlerarası yapılan bazı önemli barış antlaşmalarının imzalandığı bir yer olmuştur²⁵⁶. Sin Tapınağının yanında Harran'a şöhretini temin eden Ay Tanrısı'na yönelen çeşitli makamlar da yörede bulunmaktadır. En eski devirlerden İslam

253 H. J. W., Drijvers, "Mithra at Hatra", Some Remarks on the Problem of Irano-Mesopotamian Syncretism", Acta Iranica, Textes et Memories vol. IV. London 1979, s. 165.

254 Jeremy Black-Anthony Green, s.131.

255 İbn Nedim, el-Fihrist, s. 326-327; ayrıca bkz. Aynur Özfirat, s. 76-77.

256 Şinasi Gündüz, s. 81

devrinin başlarına kadar, Harran'ın şöhretini bilhassa temin eden cihet burasının Ay Tanrısı Sin ile zevcesi Ningal'in makamı addedilmiş olmasıdır. Bölgenin en eski Tanrılarında biri olan Sin sonradan Asurîler tarafından da kabul edilmiş ve bütün eski çağ boyunca Mezopotamya'nın dinî hayatında mühim bir yer işgal etmiştir.

Antik Mezopotamya'da hem güneş hem de ay erkek ilahlardır. Sümer'de ay erkek ilahdır. Sümer'de ay tanrısına, Suen ya da Nanna (Nannar) adı verilir. Akkad dilinde Suen, daha sonraları Sîn olarak telaffuz edilmiştir. Diğer adları arasında Asimbabbar, Namraşit (dışarıya doğru parlayan kişi) ve Inbu (ayın doğal genişlemesine ve küçülmesine gönderne yapılmaktadır) bulunmaktadır. Ayrıca adı, ay takvimine göre bir aydaki gün sayısına olan 30 ile de yazılırdı. Nanna (Sîn), Enlil ve Ninlil'in oğludur. Nanna'nın en önemli tapınakları Ur şehrindeki E-kis-nu-gal tapınağıdır. Neo-Babil döneminde başka bir kült merkezi Harran'daki tapınak büyük önem kazanmıştır. Bu tapınakta ona Sîn adıyla ve oğlu kabul edilen Nusku'yla birlikte tapılıyordu. Harran'daki tapınak büyük özellikle Babil kralı Nabonid döneminde rağbet kazanmıştır. Nabonid'in annesi bu tapınakta rahibeydi. Nabonid kızını da Ur şehrinde Sîn'in yüksek rahibesi yapmıştır. Sîn'in simgesi yan yatmış hilaldir. Hayvanı ise bir boğa ya da bir aslan-ejderha'dır²⁵⁷. Bu nedenle tapınakta boğa kurban edilirdi.

Tamara Green Sîn için kullanılan farklı isimlerin ayın evrelerine işaret ettiğini belirtmektedir. Akşam vakti Mezopotamya'nın gökyüzünün gücünü ve güzelliğini gören hiç kimse orayı bırakamaz, gezegenler ve sayısız yıldızlar dünya üzerinde döner ve insan dünyasının üzerinde bir baştan bir başa koruyucu bir dünya oluşturur. Akşamın çevreyi aydınlatmasındaki mükemmelliğe göre, herhangi bir insan karmaşık yıldızlar içersinde emniyette olduğunu ve gecenin çok güçlü azametinin olduğunu anlar. Ve bu gökyüzü üzerinde hilal şeklindeki botuyla gezen ve akşam ışığının kaynağı, zamanı ölçen, Tanrıların gözü rolünü oynayan ve ilahi kararların yazıldığı kitap görevini üstüne alan ve muhafızlık eden aydır. Ayın ışığıyla Güneşin ışığı karşılaştırdığımızda güneş ışığı serttir, gücü yıkıcı, insafsızdır ve hatta hayatı tehdit edici olabilir. Güneş her zaman aynıdır; gündüz ışığını verir ve gücünde hiç azalma olmaz ve sadece kaybolduğunda bunalıtcı havasından kurtulunur. Bundan dolayı Mezopotamya kozmolojisinde önemli bir yer olsa da, Aydan sonra gelir. Enûma

257 Jeremy Black-Anthony Green, s. 154.

Elish (Enûma Eliş)²⁵⁸ inancında ay güneşten önce yaratılmıştır ve Sümerlilerin inancında Akşam Yıldızı ve Utu/Şamaş, Güneş Tanrısı Nona ve Ay'ın çocuklarıdır²⁵⁹.

Sin Tapınağı ve Tarihçesi

Harran şehrinin merkezinde bulunan E-hul-hul adını taşıyan Sin Tanrısı mabedi ilk defa Asur Kralı Salmanasar II. tarafından inşa edilmiştir (MÖ.1020). Sonraları zamanın tahribatına uğramış olan mabed MÖ.668'de Asurbanipal tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Fakat Med'lerin Harran'ı işgali sırasında (MÖ.610) İranlılar tarafından bu mabed tahrip edilmiştir. Bundan 54 yıl sonra, yani 556 da Babil hükümdarı Nabonid Sin mabedini yeniden yaptırmış ve tapınak bu son şekliyle İslam devrine intikal etmiştir²⁶⁰.

Harran'daki Sin tapınağı'nın yeri ve biçimi gibi sorulara, bugüne dek olumlu bir çözüm getirilememiştir. Yörede yapılacak geniş çaplı arkeolojik kazılar Sin Tapınağı hakkında daha sağlıklı bilgi edinmemizi sağlayacaktır. Mevcut bilgilere dayanarak tapınağın yeri hakkında tahminlerde bulunabilir. Bu belgelerden biri olan Asurbanipal'a yazılmış mektupta²⁶¹ ".....Harran kentinin dışında,....." şeklindeki ifade, Sin tapınağının Harran'ın dışında olma ihtimalini ortaya koymaktadır. İkinci ihtimal: Sin tapınağının yerinin Ulu Cami'nin altında olduğu yolundadır. Nitekim Harran kentinde bulunan Nabonid dönemine ait üç stel ve üç çivi yazılı parça bu camide bulunmuştur. Bunların yanı sıra caminin avlusundaki kuyulardan birinde ortaya çıkarılmış, tepesi ay sembolü, kırık bir sunak ve aynı alandan, MS.5. yüzyıla tarihlenen sütun parçaları bu düşünceye destek sağlamaktadır. Nitekim Roma İmparatoru Septimius Severus (193–211) dönemine ait bir Harran sikkesinde, sütunlu ve alınlıklı bir tapınağın betimlendiği görülmektedir. Ayrıca

258 Sümer-Babil mitolojisinde yaratılış destanı olan enûma eliş, şu anda Irak'ın musul kenti yakınlarında bulunan ninova antik kentinin kütüphane kalıntıları arasında bulunmuştur. Yaklaşık 1000 satırdan oluşur ve Akad dilinde 7 kil tablet üzerine yazılmıştır. Babil insanlarının dünyaya bakış ve yaşayış tarzları hakkında birinci elden kaynaktır. Tanrı Marduk'un diğer tanrılar üzerine üstün oluşunun vurgulandığı destan. Bkz. Samuel Noah Kramer, Sümerler İstanbul 2002; Beatrice Andre-Salvini, Babil, Ankara 2006; Kemalettin Köröğlu, s. 59–68, 197–211.

259 Kremer, Sümer Mitolojisi, s. 41.

260 Fikret Işıltan, s. 10.

261 Aynur Özfırat, s. 77–78.

İbn Şeddad, tufan'dan sonra kurulan ilk kent olarak tanımladığı Harran ve kentdeki Ulu caminin XII. yüzyılda Zengiler'den Nureddin Zengi tarafından yeniden yaptırıldığını burasının eskiden Sabiiler'in bir tapınağı (Haykal) olarak kullanıldığını belirtmektedir. İbn Şeddad'a göre Sabiiler'den tapınağı 639'da İyad b. Ganem almış ve onlara kutsal alan yapmaları için yeni bir yer göstermiştir. Bu mabed ise Sabiiler'in elinde Şeref üd-Devle'nin Harran valisi Yahya bin eş-Şatır tarafından yıkılana değin kalmıştır²⁶². Harran şehrinin adına, şimdiye kadar ilk olarak MÖ. II binin başlarına kadar vesikalarda tesadüf edilmiştir. Anıt vesikalar Kültepe tabletleri ile son zamanlarda meydana çıkan Mari vesikalarıdır. Bu Mari vesikaları Harran'daki Ay tanrısı mabedinde bir antlaşmanın imza edildiğine dair bir kayıt ihtiva etmektedir. MÖ.II. binin ikinci yarısında ise Harran'da Hitit vesikalarında müteaddid defalar bahsedilmektedir. Mesela, Hitit kralı Suppiluliuma ile Mitanni kralı Mattiwaza ahdetmiş oldukları mukaveleye Harran'ın ay ve güneş tanrıları şahid olarak çağırılmışlar²⁶³. MÖ. II. Bin yılda Kral Zimrilim döneminde (MÖ.177-174) Harran, yerel yönetici Astidahim'in kraliyet merkezi idi. Bu döneme ait olan bir vesikada işgalci bir Amori kavmi olan Banu İamina kabilesinin bölgedeki diğer küçük krallıklarla Harran'ın Sin tapınağında yapmış olduğu bir andlaşmadan bahsedilir. Burada söz konusu edilen tapınak ünlü E-hul-hul'dur. İsmi "sevinç evi, neşe mekânı" anlamına gelen E-hul-hul'un (Akatça, Şubat Hidati) ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı bilinmemekle birlikte genellikle yapılışının eski Babil dönemine kadar uzanabileceği kabul edilmektedir²⁶⁴.

Sin kültürü ile ilgili ilk bilgiler MÖ.1776 yıllarına kadar tarihlenen, Mari'den bir mektupta karşımıza çıkar. Buna göre "Asdilakim ve Zalmagum Kralları, Sugagular ve Beneimina'nın yaşlıları Harran'daki Sin tapınağında bir barış yapmaya karar verdiler. ..." Bu belge Harran Sin'inin daha MÖ. II bin yılın ilk yarısı içinde oldukça önem taşıdığını ve kentin yöredeki ünü daha çok Sin kültürüne borçlu olduğunu göstermektedir. Ayrıca İngiliz bilim adamlarınca yapılmış olan Harran'daki sondajda taş temelsiz kerpiçten büyük bir yapıya ait kalıntılar MÖ. II. bin yıl tapınağının platformu olabileceği düşünülmüşse de bu erken döneme ilişkin yazılı belgelerde Sin'in adı hiç geçmemektedir²⁶⁵. Huri-Mitanni krallığı (MÖ.1500-1360) gücünün zirvesine ulaştığında, krallığı Fırat havzasındaki bütün

262 İbn Şeddad, s. 226.

263 Fikret Işıltan, s. 5; Ramazan Şeşen, s. 4.

264 Şinasi Gündüz, s. 83

265 Aynur Özfirat, s. 73.

verimli bölgeleri kendi egemenlik altına aldı. Böylelikle Kuzey Mezopotamya'nın diğer yerleşim bölgeleriyle birlikte Harran'da Hurri-Mitanni krallığı topraklarına katılmış oldu. MÖ. 14. yüzyıl ortalarında kral I. Suppiluliuma döneminde (MÖ.1385-1345) Hititler, Mitanni krallığının bölgedeki hâkimiyetine son verdiler ve Mitanni krallığı Hititlere bağlı bir devlet haline geldi. I. Suppiluliuma'nın bu vesileyle Mitanni kralı Mattiwaza ile yaptığı antlaşmada Harran halkından da bahsedilmektedir. Antlaşma metninde Harran halkı da dâhil bölgedeki çeşitli şehirlerin halkının Suppiluliuma'nın babasına isyan ettikleri ve Suppiluliuma krallığın başlangıcında onlara saldırdığında onların Mitanni kralı Tuşrata'ya (kral Mattiwaza'nın babası) sığındıkları belirtilir. Ayrıca bunların Hitit Kralı desteğindeki Nattiwaza'nın Sutatarna'ya karşı taht mücadelesinde Harran halkı da Nattiwaza'yı destekledi. Nattiwaza ile Suppiluliuma arasındaki antlaşma da Harran tanrıları Sin ve Şamas'ın isimleri yer alır²⁶⁶.

Asurlularla ilişkili olarak Harran'da ilk kez I. Adad Nirari dönemiyle ilgili tarihi metinlerde bahsedilir. Tarihi vesikalara göre Asur kralı I. Adad-Nirari'nin başarıları kendisini kısa zamanda Suriye bölgesine kadar götürdü. Böylelikle o, yaklaşık olarak MÖ.1310-1280 yılları arasında Harran'dan Karkamış'a kadar olan bölgeyi topraklarına kattı. Bu şekilde Harran'ın Asurlular'ın egemenliğine girerek yerel bir yönetici (Turtan) tarafından idare edilen bir eyalet haline geldi. Aynur Özfirat J. N. Postgate gibi bazı araştırmacıların, I. Adad-Nirari'nin Harran'dan Karkamış'a kadar olan bölgeyi fethettiği iddiasını şüpheyle karşıladığını ve Postgate göre Harran MÖ. II. bin yılında hiçbir zaman Asur toprakları içinde yer almadığını iddia ettiğini belirttiğini ifade eder. Harran I. Adad-Nirari döneminde henüz Asur toprakları arasına katılmamış olsa bile o döneme ait metinlerde "Harran Diyarı" ya da "bölgesi" ifadesinin kullanılması Harran'ın o zamanda yörenin politik ve dini merkezi olduğuna işaret etmektedir. I. Adad-Nirari'nin bölgeyi fethi sonrası bir Hurri olan Hani (Hanigalbat) kralı Sattura kuzeyde Asurlular'a karşı harekete geçer. Tur Abdin'den batıya doğru Asurluların kuzey sınırlarında yaşayanlar bu vesileyle Asurlular'a karşı ayaklanırlar. Böylelikle I. Adad-Nirari'nin yöredeki zaferleri iptal edilmiş olur. Ancak kral I. Salmaneser (MÖ. 1280-1250) Taidi, İrridi, Tur Abdin, Eluhat, Sudi ve Harran'dan Karkamış'a kadar olan bölgeyi yeniden fethederek yöredeki Asur hâkimiyetini tekrar geliştirdi. Asurlular döneminden daha sonraları Harran'dan I. Tiglat-Pileser'in yaklaşık olarak MÖ.

266 Aynur Özfirat, s. 73; Şinasi Gündüz, s. 84.

1100 yılında av seyahatiyle ilişkili metinlerde bahsedilir²⁶⁷.

MÖ.8. yüzyıl Arami devletlerinin Suriye’de ortaya çıkışı ve çöküşüne şahit olmuştur. Salmaneser III’ün torunu Adad-Nirani III. 805 yılından itibaren Suriye’de yeniden istiklallerine kavuşmuş olan yerel hanedanlara karşı harekete geçerek bu bölgedeki yerleşimleri itaat altına almıştır. Daha sonra Asur-Nirani V (MÖ.754–745) devrinde bu hükümdarın Arpad Arami kralı Natliel’i imzalamaya mecbur ettiği bu ittifak antlaşmasına Harran şehrinin patronu Sin tanrısı da şahid tutulmuştur²⁶⁸. II. Tiglat-Pileser’in saltanatı sonrası dönemde Asurlular’ın güç kaybetmesiyle Harran’ın zaman zaman Asur yönetiminden çıktığı ve çeşitli Asur krallarının burayı tekrar ele geçirmek amacıyla seferler düzenledikleri görülmektedir. Muhtemelen Harran, Kral III. Salmaneser döneminde (MÖ.859–824) Tilbarsig’in ele geçişi döneminde tekrar Asur imparatorluğu’na dâhil edildi ve uzun süre Asurlular’ın egemenliği altında kaldı. Kral III. Salmaneser, Harran’ın Ay Tanrısı Sin’i kendi tanrıları arasına dâhil etti. Ayrıca tapınak E-hul-hul’u restore etti. Ayrıca Harran yörenin başkenti haline getirildi ve bir yönetici atandı²⁶⁹.

Kral III. Tiglat-Pileser zamanında (MÖ.745–727) gerçekleşen Asur eyalet sisteminin yeniden organize edilmesi döneminde de Harran hala kuzeyin en önemli merkeziydi. Yeni düzenlemeye göre kuzeye yeni yönetici (Sağın Turtan’ı ve solun Turtan’ı) atandı. Bunlardan “sağın yöneticisi” baş yöneticiydi ve Harran eyaletinin sorumlusuydu. Sargon hanedanı döneminde de Harran bölgede hem dinî, hemde stratejik önemini devam ettirdi. Kral II. Sargon zamanında (MÖ.721–705) Babil dışında iki önemli kent daha vardı. Bunlar kuzeydeki önemli kervan şehri Harran ve Harran’ın güneyinde yer alan ülkenin ilk başkenti Asur’du²⁷⁰. Kral Esarhaddon zamanında Harran tahta hak iddia eden Sasia’yı destekleyen isyancıların kaynağı olmasına rağmen, ancak Esarhaddon, Ay Tanrısı Sin’e samimi olarak tapan bir kraldı. Asur devlet adamlarının Asur krallarına yazdıkları mektuplar arasında yer alan bir tarihi vesikada, Esarhaddon’un batıya doğru yaptığı seferleri sırasında Ay Tanrısı Sin’e bağlılığını sergilemek üzere zaman zaman Harran’daki Sin tapınaklarına uğradığı belirtilir. Marduk-Şum-usur’un, Esarhaddon’un Mısır seferiyle ilgili olarak Kral Asurbanipal’a yazdığı mektupta, Esarhaddon’un Harran civarında sedir ağacından ve içerisinde ay

267 Şinasi Gündüz, s. 84.

268 Fikret Işıltan s. 10.

269 Aynur Özfirat, s.73; Şinasi Gündüz, s. 84; Ramazan Şeşen, s. 4.

270 Ekrem Memiş, s. 206–209; Ramazan Şeşen, s. 5; Şinasi Gündüz, s. 84–85.

tanrısı Sin'i tasvir eden bir büstü bulunduran bir tapınağı ziyaret ettiği ifade edilir. Esarhaddon'un ziyaret ettiği Harran civarındaki bu tapınak ünlü E-hul-hul olamaz. Zira çeşitli kaynaklardan bildiğimiz kadarıyla (Örneğin babil Kralı Nabonid'un bir ifadesine göre) E-hul-hul, Harran'ın içerisinde olan bir tapınaktı. Bunun ise Harran'ın dışında olduğu açıktır. Bu tapınak, Esarhaddon'dan sonra kral olan Asurbanipal tarafından güzelleştirildiği anlatılan Harran'ın bir Akitu tapınağı olabilir. Asurlular ve Babil'lerde içerisinde Akitu, yani yeni yıl festivalinde yapılan Akitu tapınakları şehrin dışında olurdu ve bu tapınaklar tanrılar panteonunun zirvesinde bulunan tanrı için inşa edilirdi. Genellikle Nisan ayında kutlanan Akitu festivalinde kendisi için festival düzenlenen yüce tanrının timsali (Büstü) şehirdeki ana tapınaktan alınır ve nehir yoluyla bit Akitu'ya getirilirdi. Bu tören tanrının "Ölümler Nehri"ni geçerek öbür dünyaya gidişini sembolize ederdi²⁷¹. Bu yöre halkının ahiret inancının olduğuna da delalet eder. Ayrıca hem Esarhaddon hem de Asurbanipal hükümdarlıklarının başlangıcında "Harran'da ikamet eden Tanrı Sin'den kraliyet tacını almak üzere Harran'a gittiler. Asurbanipal tahta geçmez geçmez Harran'ın Sin tapınağı E-hul-hul'da geniş çaplı restorasyon faaliyetlerinde bulundu ve en küçük kardeşi Asur-etil-şame-irsit-imballitsu'yu baş rahip olarak tanrı Sin'in hizmetine adadı. Ayrıca Asurbanipal, Akitu festivalinin yapıldığı tapınağı, yani Bit Akitu'yu (Kral Esarhaddon'un Harran'a gelişinde hemen dışında görmüş olduğu söylenen tapınak) güzelleştirdi ve Harran'da iki yeni tapınak daha inşa ettirdi. Asurbanipal'in yaptırdığı bu tapınaklar Ay Tanrısı Sin için yaptırılan Uzümü ile Ateş Tanrısı Nusku için yaptırılan E-melam-anna tapınaklarıydı²⁷². Asur kralı Asurbanipal'in (MÖ.668–626) Nimve'de bulunmuş bir yıllığından öğrendiğimiz bu restorasyon hakkında doğrudan doğruya hiç bir bilgi yoktur. Yeni Asur dönemi boyunca halkına dini ayrıcalıklar kazandırarak önemini sürdürmüş bulunan Sin ve Sin Tapınağı Esarhaddon (MÖ.680–669) döneminde daha dikkat çekici bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Kralın 671'de sonuçlanan Mısır seferine giderken tapınağa uğradığını Asurbanipal'e yazılmış bir mektuptan öğrenmekteyiz. Ayrıca Esarhaddon'un zaferle sonuçlanan bu seferden dönüşünde tanrıyı ödüllendirmek amacıyla kimi restorasyonlar gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte, E-hul-hul'un yeni baştan inşası ise Asurbanipal döneminde gerçekleştirilmiştir²⁷³.

Asurlular Kral Asurbanipal sonrası güç kaybetmeye

271 Şinasi Gündüz, s. 84–85.

272 Şinasi Gündüz, s. 85.

273 Aynur Özfirat, s. 73–74.

başladılar. Bunun üzerine Asur hâkimiyeti altında olan bölgeler birer birer Medler'in ve Yeni-Babiller'in eline geçti. Yeni Babil İmparatorluğunun kurucusu olan Nabopolassar (MÖ.626–604) MÖ.616'da Kabilnu'yu işgal ettikten sonra, muhtemelen Harran'a doğru kaçmakta olan Asurlular'ı izlemek üzere nehir boyunca kuzeye doğru bir ordu gönderdi. Bu ordu kuzeyde Belih bölgesinde bulunan üç şehri yağmaladı. Bunlar arasında bulunan Belih, Harran eyaletinin önemli bir kentiydi. Ancak ordu bizzat Harran'a saldırmadan geri döndü ve Nabopolassar'a katıldı. MÖ.612 Ağustos'unda kanlı bir savaş sonrası Asurlular'ın metropolit şehri Ninova Babilliler'in eline geçti ve şehirde taş üstünde taş bırakmadılar. Asur ordusundaki bir general olan II. Asur-Uballit (MÖ.611–606) Harran'a kaçtı ve orada kendini Asur kralı ilan etti. Ayrıca II Asur-Uballit Mısırlıların desteğini kazanmak için bazı faaliyetlerde de bulundu²⁷⁴. MÖ.610'da Babiller ve İskitler'den oluşan müttefik ordu Harran üzerine yürüdü. Mısırlılarda almış olduğu yardıma rağmen II. Asur-Uballit şehri savunmayı düşünmedi ve Fırat nehrini geçerek kendisini destekleyen Mısırlıların hâkimiyeti altında bulunan bölgelere doğru kaçtı. Birleşik Babil-İskit ordusu Harran'a ulaştığında şehrin kapıları savaşmaksızın onlara açıldı, ancak yine de Harran yağmalanmaktan ve tahrip olmaktan kurtulamadı. Şehirle birlikte ünlü Sin tapınağı E-hul-hul da yıkılıp yağmalandı. Nabopolassar şehirde bir savunma garnizonu bırakarak Babil'e döndü. II. Asur-Uballit MÖ.609'da Harran'ı Babil-İskit egemenliğinden kurtarmak için bir girişimde bulundu²⁷⁵. Kuşatma iki ay sürdü. Ancak herhangi bir sonuç alamadı. Asurluların bu şekilde yıkılışından sonra imparatorluk toprakları başlıca iki güç arasında paylaşılmış oldu. Kuzeyde Medler, Asur bölgesiyle Kuzey Mezopotamya'yı istila ettiler. Nabopolassar sonrası dönemde Kuzey Mezopotamya ve Asur'a hâkim olan Medler büyük ihtimalle Harran'ın da hâkimi oldular. Nitekim MÖ.556 dolaylarında Medler'in Harran'ı kontrolleri altına alırlar²⁷⁶.

Nabonid'un Harran'da bulunmuş steli üzerindeki “..... *Babil kralı Nabuapal-usur'un 16. yılında tanrılar kralı Sin, kentte ve evlerine darılıp göğe gitti. Kent ve içindekiler perişan oldular...*” ifadesinden de anlaşılacağı gibi, bu büyük tapınak MÖ.610 yılında Harran'ı ele geçiren istilacılarca tümüyle yakılıp, kullanılmaz bir duruma girdikten sonra Babil kralı Nabonid'un tarafından bir kez daha ele alınmış ve büyük çapta yenilenmiştir. Nitekim bu olayla biri Harran'da öteki üçü

274 Şinasi Gündüz, s. 85.

275 Altan Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, Bornova 1994, s. 102.

276 Şinasi Gündüz, s. 85.

de Harran Ulu Camii’de bulunan toplam dört stelde anlatılmaktadır. Stellerin ikisi Nabonid’in annesi Adda Guppi’ye; diğer ikisi ise Nabonid’e aittir. Birbirinin kopyası durumundaki steller üzerinde iki ayrı yazıta yer verilmiştir. Adda-Guppi’yle ve bu restorasyonla ilgili Sin’in görüşü ve sözleri şöyledir:

“.....*Ben oğlun Nabu-na'id'in ellerinden tutacağım, tanrıların dönüşü ve Harran halkı E-hul-hul'u inşa edecek. Onun inşaatını kusursuz yapacak, onun Harran'daki yerini eskisinden daha iyi duruma getirecek. Sin, Ningal, Nusku ve Sadamunna'nın ellerini benim Suma'dan tunum, zevkle ve memnuniyetle onların ebedi kutsal alanlarına girmelerini ve oturmalarını sağladım. Huzurlarında çeşitli adaklar yaptım ve armağanlara boğdum.....* “ sözleriyle tapınağın yeniden inşasını açık bir biçimde belirtmiştir.

Kralın tapınağın restorasyonuna ne zaman başladığı konusu, çok açık olmamakla beraber, rüya gördüğü hükümdarlığın ilk yılında kısmi hazırlıklara başladığı kabul edilir. Ancak daha önceden de belirtmiş olduğumuz gibi Babildeki ayaklanma, Tarima’ya gidışı ve kentteki Med egemenliği nedeniyle inşaata tam anlamıyla hükümdarlığının 6. yılından (MÖ.550) sonra başlayabildiği açıktır. Restorasyon kralın Tarima’dan dönüşünden sonra 1. yılında (MÖ.546–545) bitirilebilmiştir. Bununla birlikte Adda-Guppi kralın 9. yılında öldüğü halde, tapınağın inşasıyla ilgili olarak tanrıya verilmiş sözün yerine getirilişini gördüğünü söyler. Ancak bununla Adda-Guppi’nin yapımı bir hayli ilerlemiş bir tapınağı kastetmiş olması da olasıdır. Nabonid’un yaptırdığı bu son tapınağın ne kadar süreyle kullanıldığı konusunda hiç bir bilgiye sahip değiliz²⁷⁷. 555’te Harran’da Nabonid Babil kralı olarak tahta geçti. Nabonid yaklaşık yirmi yıl süren hükümdarlık dönemi (MÖ.555–538) barış içerisinde geçen ve özellikle eski tapınakların restorasyon işlerine ağırlık verilen bir dönem oldu. 1906’da Eski Harran’da yapılan kazılar sırasında bulunan bazı kitabelere göre, kral Nabonid’un annesi Harran’ın Ay tanrısı Sin’e tapınan bir kabile idi ve bu kitabeler onun tarafından yazılmış yada yazdırılmıştı.

“*Ben Babil kralı Nabonaid'in annesi ve ilahlarım olan tanrılar Sin, Ningal, Nusku ve Sadamunna'nın rahibesi bayan Adda-guppi'yim.*”
278

Kitabelere göre Şumna-Damga ya da Adda Guppi 104 yıllık uzun yaşamı içerisinde kral Asurbanipal döneminden Nabonid’in hükümdarlığının dokuzuncu yılına kadar devam eden süre zarfında Ay Tanrısı Sin’in rahibelik etmiştir. Kral Nabonid krallığın üçüncü yılında (MÖ.553–552) Harran’ın ünlü tapınağı E-hul-hul’u yeniden

277 Aynur Özfirat, s. 75–76.

278 Şinasi Gündüz, s. 86.

tamir etme işine koyuldu. Yukarıda ifade edildiği üzere Nabopolassar döneminde müttefik Babil-İskit ordusunun Harran'ı Asurlular'dan alınması esnasında şehirle birlikte bu ünlü tapınak da tahrip edilmişti. Harran kitabelerinde yer alan ifadelere göre Nabonid tapınağı tamir işine gördüğü rüya üzerine karar verir, Nabonid şöyle der:

“Geceleyn Tanrı Sin bana bir rüya gösterdi ve şöyle dedi; Harran'da bulunan Sin tapınağı E-hul-hul'u hemen inşa et. Böylelikle ülkenin hepsi senin ellerine sunulacak.”

Bu rüya üzerine Nabonid E-hul-hul'u yeniden inşa eder ve mabed içerisine başta Sin olmak üzere Harran'ın diğer tanrılarının suretlerini yerleştirir.

“Sin tapınağı E-hul-hul'u yeniden İnşa ettim. Onun İşini bitirdim. Kraliyet şehrim Suanna'dan Sin, Ningal, Nusku ve Sadan-unna'nın ellerini tuttum ve onların sevinç ve neşeyle sürekli kendilerine tapılacak olan yere koyup yerleştirdim. Önlerine cömertçe içecekler akıttım ve hediyeler verdim.”

Kitabelere göre bu restorasyonlar sırasında Nabonid Asurbanipal'ın Sin sureti önüne yerleştirmiş olduğu kitabeleri de görme fırsatı oldu. Nabonid, sadece tapınaktan yeniden inşa etmeye yetinmemiş, Harran şehri baştanbaşa inşa etmiş ve buna tanrı Sin'e hizmet eden annesi (Şumna-Damga) Adda Guppi da bizzat tanık olmuştur. Kitabelerde kral Nabonid'un Ay Tanrısı Sin'e çok bağlı bir kişi olduğu vurgulanmaktadır. Kralın annesinin diliyle belirtilen ifadelerde de Nabonid'in da bizzat tanrı Sin'in çağırıldığı vurgulanır. Nabonid'un annesi Şumna-damga bir kitabede şöyle demektedir.

“Tanrıların kralı olan Sin bana baktı ve rahminden doğan biricik oğlum Nabonaid'i krallığa çağırdı. Mısır sınırlarından itibaren Sümer ve Akat krallığını yukarı denizde ve hatta aşağı denizde de bütün topraktan burada onun (Nabonid'un) ellerine teslim etti.”

Nabonid'un Harran panteonunda yer alan tanrı Sin'e bu kadar bağlı olması Babil krallığının diğer bölgelerinde panteonun başında bulunan tanrı Marduk'a²⁷⁹ tercih etmekteydi. Özellikle Babil'in yeni yıl bayramından yüce tanrı Marduk için düzenlenen Akitu festivalini düzenlemeyi ihmal etmesi bardağı taşıran son damla oldu ve Babil krallığında yaşayan halkı yönetme işini oğlu Bel Sazzar'a bırakarak Arabistan çölünde bulunan Teyma'ya dinlenmeye çekildi. Nabonid

279 Marduk Akadça'daki Sümerce yazılış Amar.Utu (güneşsel dana), Tevrat'da Merodach, antik Mezopotamya'daki geç dönem tanrılarındandır. Babil şehrinin baş tanrısıydı; Hammurabi zamanında Babil, Fırat vadisinin politik merkezi olduğunda, Babil panteonunun başı olarak Marduk'a tapılmaya başlanmıştır. Babil yaratılış destanı olan Enüma Eliş'te tanrıların en büyüğü ilan edilmiştir. Lakabı “Büyük Efendi, dünyanın ve cennetin efendisi” idi.

sonrası dönemde kuzeyde ve batı Irak'ta yeni güç olarak Persler ortaya çıktı. Pers kralı Kyrus (MÖ.539–530) Medli Astiag'ı tahtından indirerek Medler'in hâkim olduğu bütün bölgelerde hükümrân oldu. Asur ve Kuzey Mezopotamya bölgesiyle birlikte Harran şehri de Perslerin hâkimiyeti altına girdi. MÖ.4. yüzyılda Makedonya kralı Büyük İskender (MÖ.331–323) Yunan şehir devletleri ve Pers imparatorluğunu fethederek Anadolu ve Mısır'dan Hindistan'a kadar olan bölgeye sahip olduğunda Harran şehride Yunan egemenliğine girmiş oldu. Bu tarihten itibaren Harran'a kültürel açıdan güçlü bir Helen etkisi yerleşti. Bu dönemde Harran'da halk dil olarak Süryanice konuşuyor olsa da pek çok yönden Helen kültürü ve etkisi altındaydı. Harran'ın bu özelliği ileriki zamanlarda İslami dönemde Helenizmle yerel kültürler arasında iletişim kurma açısından Harran'lı bilim adamlarının aracılık yapmalarına imkân sağlamıştır. Büyük İskender sonrası dönemde İran-Babil ve Suriye bölgesinde Selevkos Hanedanı (MÖ.312–64) hâkim oldu. Dolayısıyla bu dönemde Harran şehri de Selevkos yönetimine girdi²⁸⁰. MÖ. I. yüzyılın ortalarından itibaren Filistin ve Suriye bölgelerinde Roma hâkimiyeti söz konusu oldu. Harran şehri de Romalıların etkinlik alanına girdi. Harran ve çevresinde bulunan Roma dönemine ait paralar Harran'ın oldukça erken dönemlerden itibaren bir Roma kolonisi olduğunu göstermektedir. Harran yöresinde bulunan bu paralar dönem itibarıyla Roma imparatoru Marcus Aureilus Antonius (MS. 161–180) zamanında II Gordion (MS. 238–243) dönemine kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Harran batıya hâkim olan Roma ve sonraları onun halefi olan Bizans ile doğuya hâkim olan İran (Arkahidler ve Sasaniler) arasında bir sınır kenti konumunda idi. Bu nedenle sık sık bu iki güç arasında cereyan eden savaşlara sahne oldu ve zaman zaman bunlar arasında el değiştirdi. Bu el değiştirmelere rağmen Harran'ın dinî yapısında hiçbir şey değişmemiştir. Bu sebeple Hıristiyan yazarlar onu “putperest şehir” anlamına gelen Hellenopolis olarak adlandırmışlardır. Harran'a 4. veya 5. yüzyıllarda gelen Hıristiyan kadın rahibe Egeria'nın ifadesi de bu düşüncüyü doğrular mahiyettedir.

“Şehrin kendisinde şehir surlarının dışında ikamet eden birkaç rahip ve keşiş dışında bir tek Hıristiyan bulamadım. Hepsisi de putperesttiler.”

Romalıların Harran'a hâkim oldukları dönemde Roma imparatorları, Harran yöresine uğradıklarında, tıpkı Asur ve Babil dönemlerinde olduğu gibi buradaki meşhur Ay Tanrısı Sin'i ta'zim etmeden

280 Şinasi Gündüz, s. 86–87.

gitmezlerdi²⁸¹. Nitekim MS. 217'de imparator Caracalla'nın aralarında kısa bir uzaklık olan ay Tanrıçası Selene tapınağından Harran'daki Saraya giderken öldürüldüğü belirtilmektedir²⁸². Buna karşılık Cassius Dio ve Spanthian suikastın Edessa ile Harran arasındaki yolda gerçekleştirildiğini belirtmektedirler²⁸³. Caracalla'dan yaklaşık bir buçuk yüzyıl sonra Harran şehrini o zaman daha önemli bir konumda olan Edessa'ya tercih ederek Harran'ı ziyaret eden İmparator Julian'de tıpkı Caracalla gibi Harran'da meşhur Ay tapınağına giderek ay tanrısı Sin'e ibadet edip saygılar sunmuştur²⁸⁴.

Romalılarla İranlılar arasında sık sık el değiştiren Harran MS. 241'de Sasani kralı I. Şapur (Ö. 272) tarafından alındı. Ancak bir yıl sonra İranlılar geri çekilmeye zorlandı. Şehir tekrar Roma hâkimiyetine girdi. MS, 359 da Kral II. Şapur (ö. 379) zamanında Sasaniler Kuzey Mezopotamya'ya doğru yeni bir taarruzda bulundu. MS. 4 yüzyılda yaşayan Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus (MS. 350–395) bu olay vesilesiyle Harran surlarının zayıf durumuna işaret eder. MS. 363'te imparator Julianus, MÖ.4 yüzyılda Büyük İskender'in yaptığı gibi ordularını İran ve Hindistan üzerine sevk etmek amacıyla bölgeye geldiğinde Harran'a uğrar ve ay tanrısı Sin'e şükranlarını sunar. Julianus'un orduları Harran'da iki kola ayrılarak iki ayrı yöne doğru sefere çıktılar²⁸⁵. Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere Harran'daki Ay kültürü Roma çağında da önemini korumaktaydı. Ancak bu dönemde tapınılan tanrının bir erkek mi, yoksa bir dişi mi olduğu konusu açık değildir. Bu bilgilere göre Harranlılar Sin'i bu dönemde biseksüel kabul ettikleri düşünülebilir²⁸⁶.

MS. 502–503 yılına gelindiğinde ise Sasani ordusu savaşmak üzere Harran üzerine yürüdü. Harran halkı belirli bir mukavemetten sonra Sasanilerle anlaşmak zorunda kaldı. MS. 6 yüzyılda imparator Justinian (MS. 527–565) Harran surlarını tekrar tamir ettirerek güçlendirdi²⁸⁷. II Halife Ömer devrinde İyad b. Ganem komutasındaki İslam orduları 639'da Urfa, Nusaybin ve Harran'da dâhil olmak üzere bütün Mezopotamya'yı fethetti. İyad b. Ganem, Urfa gibi Harran'ı da savaşmaksızın İslam topraklarına katarak Harran halkından belirli bir

281 Şinasi Gündüz, s. 89

282 Ramazan Şeşen, s. 6; Aynur Özfirat, s. 76

283 Aktaran Aynur Özfirat, s. 76

284 Aynur Özfirat, s. 76; Şinasi Gündüz, s. 89–90

285 J. B. Segal, Edessa and Harran, s. 16.

286 Aynur Özfirat, s. 76.

287 Şinasi Gündüz, s. 76.

cizye olarak bir anlaşmaya vardı²⁸⁸. Harran İyad b. Ganem tarafından Urfa'dan sonra 19/639–640 yılında emanla sulhen fethedilmiştir. İyad şehirdeki putperestlere ait Sin (ay) mabedini camiye çevirmiş, onların mabedlerini yeniden inşa etmeleri için başka bir yer vermiştir. Bu ikinci mabed M. XI. yılının ortalarına kadar kalmıştır²⁸⁹. Dört Halife dönemi sonrası Harran, politik ve askeri yönden Emevi hanedanın koyu bir destekçisi oldu. Nitekim Hz. Ali ile Muaviye arasındaki çekişmede Harranlılar'da Kays kabilesi gibi Muaviye'yi desteklemişlerdir²⁹⁰. Harran halkının kendilerine karşı olan bu yakınlığı nedeniyle Emeviler Harran'a karşı özel bir ilgi gösterdiler. Örneğin II. Ömer ismiyle meşhur olan halife Ömer İbn Abdülaziz (682–720) Harran'da bir tıp okulu kurdu. Ayrıca son Emevi halifesi II Mervan'ın hilafeti döneminin (744–750) sonlarında Emeviler devletine başkentlik yaptı. Halife II. Mervan, Şam'da artan baskılar karşısında ikametgâhını ve devlet merkezini kendisine çok yakın bulduğu Harran'a taşıdı. Ayrıca Harran'ı yeni baştan imar etmek ve geliştirmek için elinden geleni yapmaktan kaçınmadı. Bir rivayete göre Harran'da ikametgâh olarak inşa ettirdiği saray için yaklaşık on milyon dirhem harcadı. Bu dönemde de Harran'ın Sin tanrısı önemini sürdürmüştür. Abbasi ihtilalinin olgunlaşmaya başlaması üzerine II. Mervan 12, 000 kişilik bir orduyla Harran'dan hareket eder. Ancak 750'de Abbasiler karşısında yenilmekten kurtulamaz. Bu yenilgi sonrası Abbasi ordusu Harran'a girecek hilafet sarayını yağmalatarak yakıp yıkmıştır.

Abbasiler döneminde Harran, Harun Reşid dönemine (769–809) kadar fazla bir önem arzetmedi²⁹¹. Harun Reşid'in oğullarından Halife Me'mun dönemi sonrası Harran ve Harran'lı paganların dinsel kimlik ve yapıları bir anda dikkatleri üzerlerine çekmeye başladı. Halife Me'mun MS. 830'da hayatının son seferi olan Bizans seferine çıktığında, yolu üzerinde bulunan Harran'a uğrar²⁹². Sabîilerle ilgili tartışmaları başlatan görüşmede bu şekilde başlar. Abbasiler'in bu ilgisinden sonra Harran ve çevresi mahalli emirler tarafından yönetilmeye başlanır. Mahalli emirlerden Nümeyriler 456/1063 yılında Fatımîlerin yüksek hâkimiyetini tanıdılar. Harran üzerindeki Nümeyrilerin hâkimiyeti 474/1081 yılına kadar devam etti. Bu sırada Nümeyriler adına şehrin valisi olan Yahya b. eş-Şatır, Sabîiler'e ait şehirde bulunan son mabedi

288 Belazuri, Futuhu'l-Buldan, s. 172–175.

289 Ramazan Şeşen, s. 9.

290 J.B.Segal, s. 20.

291 Ahmet Ağırakça, s. 99; Şinasi Gündüz, s. 90; Ramazan Şeşen, s. 12.

292 İbnu'n Nedim, el-Fihrist, s. 326–327.

de yıktırır. Yıkımdan sonra Harran'da putperest kalmadı²⁹³. Sin kültü ile ilgili bütün unsurlar XIII. yüzyılda Moğol istilasıyla tamamen silindi. Harran'ın düşüşü ve yıkılışını kapsayan son dönemde Harran'ın gerilemesi yönünde Harranlılar'ca temsil edilen Ay Tanrısı Sin liderliğindeki gezegen kültürüne dayalı inançlar Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dininin bölgede yaygınlaşmasıyla birlikte, Ay kültürünün izleri yer yer sürdürüldüğü görülmektedir²⁹⁴. Bu dönemde Harran ve çevresi eğitim ve kültürel açıdan ön plana çıkmasıyla bölgeye komşu olan devletlerin yöneticileri hâkimiyet mücadelesi verirken, farklı inanç gruplarının mensupları olan bölge sakinleri arasında hoşgörü ön planda olduğunu görmek bölgenin kültürel seviyesini göstermesi açısından ilgi çekicidir. Dinlerin bölgede hâkim duruma gelmesi siyasi çabalardan ziyade, kültürel faaliyetlerin sonucunda olması bir başka ilgi çekici husustur. Buna en güzel örnek Urfa ve Harran'ın statüleridir.

Bölgede taraftar bulan dinler antik zamanlarda Harran'ın gezegen kültürünü destekleyen Nusaybin'de önemli bir Yahudi kalenin kurulması ve Harran'ın yanı başında bir garnizon şehri olarak kurulan Edessa'da MS. 2 yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın hâkim din haline gelmesiyle Harran'ın yöredeki hâkimiyeti sona ermiş oldu. Sin kültü'nün yöredeki bu gerilemesine paralel olarak Harran şehri de inisiyatif komşularına kaptırıp zamanla bölgenin sıradan bir şehri haline geldi. Bu süreçte Harran'ın bu boşluğunu, Edessa doldurmuştur.

Ay'ın Bereket Tanrısı Oluşu

Ay Tanrısının başka şekillerde bilinmesinin bir örneği de şöyledir; gece gökyüzünde seyir ederken hayvan sürüsü gibi olan yıldızların çobanıdır veya göksel bir koyundur. Mezopotamya'da çobanlık kültürü ile yıldız tanrıları arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Nana: Ay, Utu: Güneş, İnanna: Gündüz ve akşam yıldızı, An: Gökyüzü. Gökteki bu cisimlerin aldığı bu isimler çobanlar için manidardır²⁹⁵. Sümerlerin aşağı Fırat civarındaki şehirlerinde çobanlık ekonomik hayatta önemli bir yer alıyordu, Nanna'ya bağlılık çok aşikârdı. Nanna'nın Nipur'a seyahatinde²⁹⁶, Enlil'in tapınağındaki kapıcıya, Tanrı, çobanları ve sürüleri besleyip onları çoğaltmaya geldiğini hikâyeye tarzında söylemiştir. Enlil, dönüşünde, hediyelerle oğlunu neşelendirmiş

293 Süryani Patriği Mihail, Süryani Mihail Vekayinamesi, çev. Hrand D. Andrasyan (T.T.K. Kütüphanesinde Yayınlanmamış Nüsha), İstanbul 1944, s. 169

294 Bölgede Ay ve Güneşin batışı ve doğuşunda göğe dönülerek dua edilmesi bu kültürel dokunun günümüzdeki uzantıları olabilir.

295 Tamarra Green, s. 25.

296 Nana'nın Nipur'a seyahati için bkz. Samuel Noah Kramer, Sümer Mitolojisi, çev. Hamide Koyukan, İstanbul 2001, s. 95.

ve tekrar Ur'a vermek üzere balık, buğday, kamış ve ağaç hediye etmiştir. Mezopotamya kültüründe ay, erkek olarak biliniyordu. Bu da erkeğin siyasi gücünü arttırmıştır. Adeta doğa ve insan arasında bir köprü olmuştur. Ayın hilal şekli ile boğanın boynuzları arasındaki benzerlikten dolayı, aynı zamanda boğanın güç sembolü olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle Ay Tanrısına en çok kurban edilen hayvan boğaydı. Sümerlerdeki Ensu ise "Vahşi Boğa" olarakta sembolize edilirdi.

*Baba Nanna, parlayan hükümdarlığın Efendisi, tanrıların kahramanı Baba Nanna, krallığı tekâmül etmiş, tanrıların kahramanı Baba Nanna, krallığı heybetli elbiseleri ile desteklemiş, tanrıların kahramanı boynuzu kalın, ayakları mükemmel, taştan sakallı, lüks ve bolluk içinde olan vahşi boğa.*²⁹⁷

Boğanın öfkeli gücü, erkeğin fiziksel gücü ile birleşir ve bu da kendini politikada gösterir. Hilal şekli krallığın tacı olur. Palmiradaki Hellenistik tapınaklarda bu düşüncenin imgeleri vardır. Kuralları koyan tanrı Güneşle (Yarhibol) ve ayla (Aglibol) ve bir hale (bir ışık halkası) ve boğanın boynuzları ile anılmaktadır²⁹⁸. Asur astrologlarının raporlarında; gök cisimleri içinde ay kehanetlerin çıkarıldığı kaynak olarak gösterilmiştir. Ayrıca hilal şeklinde iken benzetilen boynuz şekli ve bu şeklin diğer gök cisimlerine olan ilişkisi politik kehanetlerin diğer bir kaynağıdır. Ayın görünüşünde, boynuzlar birbirinden uzak düşerse, bir kale tahrip edilecek ve garnizon düşecek, itaat olacak ve ferahlık bölgeye gelecektir. Efsanede her ne kadar ay tanrısının erkeklik karakteri görülse de, dolunay olduğu zaman, Mezopotamya'da ayın dişilik yönü de açıkça görülmektedir. Ayın dişi olduğu inanışında olan kültürler, ayın evreleri ile dişinin doğurganlığı arasında ilişki kurmuşlardır: Ayın tüm şeklini alana kadar geçen evreleri, kadının doğurganlığının açıkça göstergesidir. Ayın hilal şekli erkeği ve cinsel gücü sembolize eder. Ayın dolunay şekli de kadının gebeliğini ve doğumunu sembolize etmektedir. Böylece, ayın her periyodik şeklinde dişilik, erkeklik evreleri geçişi vardır. Ayın ölümü ve doğumu erkek formundadır, fakat tam şekli kadınlık formundadır.

297 Tamarra Green, s. 26.

298 H.J.W. Drijvers, The Religion of Palmyra, Iconography of Religions XV., Leiden 1976, s. 10.

Belki de Mısırlı Hathor, İsis²⁹⁹ ve Yunan Io'daki tanrıçaların boynuzlu heykelleri, doğadaki cinsiyetin ikiliğindedir. Bununla birlikte, Mezopotamya Ponteo'nunda Sin'in eşi Ningal (Akkadça; Büyük Hanım) ayın dişi yönü olarak bilinir. Mitoloji ise onun politik yönden rolüne bakar. Ve onu Ay Tanrısının eşi olarak kabul eder. Ur-Nammu (M.Ö.2112–2095)'nin anıtında eşinin yanında oturmakta ve eşi kral tacının gücünü vermektedir. Sin'in politik gücü en çok ayın eşi olarak bilindiği Harran'dadır. Nabonid'un annesi olan Adad Guppi'nin Harran anıtında, Sin, Ningal, Nusku ve Sadarnunna'ya bir münacatı³⁰⁰; Sin ve Ningal'den yardım için yapılan duanın Sargon dönemine ait mektupları; Harran'ın Sin'inin ve Ningal'ın tanıklık yaptıkları, Asur'dan V.Asurnirari (M.Ö.753–746) ile Arpad'dan Matuli'nin arasındaki anlaşmalarda kayıtlıdır. Fakat Harran'dan başka şehirlerde, Ningal, Ay Tanrısıyla hiç münasebeti olmayan kamış bataklıklarının Tanrıçası olarak bilinmektedir. Arap kaynakları, Yunan ve Romalı yazarlar referanslarında yer alan Harran'daki Ay kültürüne bakarak bir dişiye tanrılık vermişlerse de bu tür referanslar Harranlıların dişi tanrıların gerçekliğinde büyük bir ihtimal kültürel bir kör nokta gibidir. Hercodion, Caracalla'nin Selene'nin tapınağında eve dönüşünde öldürüldüğünü bildirmiştir³⁰¹. En az üç ayrı tapınağının bulunduğu bunlardan ikisinin şehir dışında olduğu bu ikisinden birinin de dişi tanrıya tahsis edildiği savunulmaktadır. Harran'ın 4 km kuzeyinde, Aşağı Yarımcı köyünde, 1945'de Ay Tanrısının hilal şekilli amblemi ve dairesel bir cisim ile çivi yazılı bir yazıt bulundu. Lloyd, buranın Selen'in tapınağının yeri olduğunu iddia etmiştir³⁰². 4.yüzyıl yazarlarından Historia Augustanın Caracalla'nin Harran'ın dışındaki mabedden evine giderken geçirmiş olduğu suikasti anlatan hikâyesi Harran Tanrısı Lunus kısmı dışında daha açıktır.

Bütün âlimler, özellikle de Carrhae'de yerleşmiş olanlar, kadın

299 Hathor, Mısır mitolojisinin en önemli tanrıçasıdır. Samanyolu galaksisinin kişileştirilmesini temsil eder. Hathor bazı figürlerinde memelerinden süt akan ilahi bir inek olarak çizilir. İsis ise Osiris'in aynı zamanda kocasıdır. Bir çift boynuzun arasında güneş diski bulunan akbaba şeklinde bir şapka giymiş kadın olarak gösterilir. Çok seyrek olarak, bir çift koçboynuzu ya da Ma'at tüyü ile beraber Güney ve Kuzey çift tacını giyer. İsis bir tanrıça olarak değil ama kadın olarak ise sıradan saç biçimiyle gösterilir, ancak her zaman alnında bir yılan figürü bulunurdu. (Samuel Henry Hooke, Ortadoğu Mitolojisi, s. 79–83.) Io ise Yunan Mitolojisinde nehir tanrısıdır. Zeus'un karısıdır. Bkz. Cahit Beğenç, Anadolu Mitolojisi, s. 53–54.

300 Tamarra Green, s. 26.

301 Tamarra Green, s. 27–28.

302 S. Lloyd and W. Brice, "Harran", Anatolian Studies I, 1951, s. 80.

*ismide olan Luna'ya inananların sürekli kadınların kölesi olduğuna, ilahın erkek olduğuna inananların ise asla kadınların tuzaklarına tutulmadıklarına inanıyorlardı. Yunanlılardan ve mısırlılardan bu yana, Luna Tanrı ismi olarak kullanılmasına rağmen, efsanelerinde Lunus ismini kullanmamışlardır*³⁰³.

Historia Augusta'nın bu yorumu ayın iki cinsiyetli yapısını Harranlılar tarafından kabulünün yansımasıdır. Böyle bir yorum, bununla birlikte, farklı bir hassasiyeti de yansıtabilir. Şunu da hatırlamalıyız ki; aradan geçen bin yıllar Nanna ile ilgili ilahilerde eski çağ yazarları ile geç antik çağ yorumcularını ayırmıştır. Mesela; Plutarch, Mısırlıların Ay'ı Dünya'nın annesi olarak gördüklerini ve ona iki cinslilik verdiklerini, bunun nedeni ise, güneş tarafından gebe bırakıldığını ve havaya madde gönderildiğine ve her tarafa yayıldığına inandıklarını söylerken, Yunanlıların dinî ve felsefî meyillerini dikkate aldıklarına bir gönderme yapmıştır. Aynı şekilde Hıristiyan Aziz Efraim'in M.S 2. yüzyıl filozoflarından Bar Daysan'ın astrolojik değerlendirmelerini yorumlarken "Bar Daysan, Güneş'e ve Ay'a baktı; güneşle babayı, ay ile de anneyi karşılaştırdı"³⁰⁴ ifadesinden Edessalıların Güneşi erkek; Ay'ı da dişi olarak tasavvur ettiklerini anlıyoruz.

Verimlilik (Doğurganlık) ve Öbür Dünya

Mezopotamya panteonunda kadınsı Ay Tanrısı rolü ne ise, Ay Tanrısının ayda kayboluşu ve diğer dünyadan dönüşü, sürekli verimliliğin evreleri olarak algılanmıştır. Her tanrının öbür dünyaya gidişinin ardından tekrar dünyaya dönüşü yenilenmiş verimlilikle eşleşmiştir. Mezopotamyalıların ayınlarında ve efsanelerinde ayın evreleri, doğurganlık ve cinsiyet arasındaki ilişki, insan ve doğa önemli bir rol oynamaktadır. Babillerde dolunay olduğu gün dinî tatildir. O gün dualarla Tanrılar topluluğu tatmin edilmek istenir, çünkü Ay kaybolmuştur ve ejdarhanın gücü altında birkaç gün saklı kalacaktır. Yeraltı Dünyası Tanrısının ve Işık tanrısının yaşamdan ölüme ve sonra tekrar yaşama geçer şeklinde sürekli bir evresi vardır. Sümerliler ve Babiller sürekli Ay Tanrısı ile öbür dünya (yeraltı dünyası) ve ölümün evi arasında bağlantı kururlar. Nergal, ölümün idarecisi, aynı zamanda Enlil'in oğlu ve bu yüzden Sin'in kardeşi ve belki de ikizi bu ikisi arasındaki sıkı ilişkinin delilleri Mezopotamyalıların hesaplarında da yer almaktadır. Asur döneminde, Nergal, Satürn gezegeni ile ilişkilendirilmişti. Özel ayı Kislev (Kasım-Aralık) idi. Sivan ayı (Mayıs-Haziran) Ay Tanrısına tahsis edilmişti. Mezopotamyaainancında

303 Tamarra Green, s. 27–28.

304 Tamara Green, s. 27–28.

en önemli festivallerden biri akitu festivali idi. Bu festival yeni yıl festivali idi. Her kentin yeni yıl festivali farklı dönemlerde yapılırdı. Babil’de festival yılın ilk ayında Nisan-Mayıs ayında Marduk şerefine yapılırdı. Asurbanipal’in kütüphanesindeki kayıtlara göre, Harran’da yaz gündönümünde Sivan ayının (Mayıs-Haziran) 17’sinde Sin’in şerefine akitu festivali düzenlendiği belirtilmektedir. Harran’da ise Sin’in şerefine düzenlenen akitu festivali ise tapınma amaçlı törenler idi. Babil’in festivali ziraat döneminde yapılmaktaydı. Bu tören utunulmadı Ay için yapılan festivalde, aynı amaçla şekillendi. Muhtemelen Marduk’u örten kozmik kaosun çabasına paralel olarak, aydınlık ve karanlık güçleri olarak iki kardeş arasındaki mücadeleyi canlandırmak için Sivan ayında festival yapıldı. Böylece biri kış gündönümü ile diğeri yaz gündönümü ile düşünölmüştür³⁰⁵.

Ay Tanrısı ve Şeytan Dünyası

Ayın karanlığı ile şeytanı ilişkilendiren ve insanın içine düştüğü sıkıntıyı anlatan birçok efsane vardır. Ay ve güneş tutulmaları şeytan kehanetleri olarak yorumlanmıştır. Özel dualar ayın yanında yapılmıştır. Çünkü Sin’in şeytanlar tarafından zorla yenildiğinin işaretleri vardır. Bir defasında Sin “göğün ve yerin aydınlaticısı” göklerden kaybolmuş şeytan ve kaos yalnız kalma şansını yakalamıştır. Daha da ötesi Mezopotamya inancının merkezinde ayın sürekli karanlığın güçlerine karşı savaşı yer almaktadır. Ay tanrısının hilali etrafında kızgınca bir araya toplanıyorlar. Bu inanış yayıldı ve çeşitli dinsel törenler ve muskalar bu gücü bertaraf etmek için düzenlendi³⁰⁶. Harranlılar Sin’i Şeytan ile savaşında yalnız bırakmamak için, küçük köpek figürlerini evlerinde bulundurmak, yanlarında taşımak ayrıca evlerinin kapısına köpek koymak veya figürlerin yaparak şeytanın ruhunun uzaklaşacağına³⁰⁷ inanıyorlardı.

Gökyüzünün Lambası ve Kehanet

Sin’in aydınlatma gücünün yorumu çeşitli sıfatlarla açıklanmıştır. Gökyüzünün ve yeryüzünün lambası, gökyüzünün ve yeryüzünün

305 Tamarra Green, s. 30.

306 Tamarra Green, s.31–33.

307 D.S. Rice “Harran’da Bir Müslümanın Işığı” BSOAS, VXXVII/3, 1955, s. 66.

aydınlaticısı geceyi aydınlatan Marduk³⁰⁸. Bu sıfatlar bize karanlık ve aydınlığın savaşına dair başka bir perspektif sunmaktadır. Aydınlatma ayın sadece fiziki ışığı değildir, ayrıca özellikle kâhinler arasında, tanrıların isteklerinin aydınlanması da, aydınlatmadır. Bir güneş (ay) tutulmasında, Sin'e tanrıların vahyinin verilmesi için yalvarılmıştı. Böylece Sin bilginin Tanrısı olmuştur, tanrıların kâtibi Nabu (Nebo) "Kaderin gemileri hiçbir nehri geçemez" ilahi kararını tablete yazdırmıştır³⁰⁹.

İlhamların vericisi görevinden dolayı, Nebo, Sin ile ilişkilendirilmiştir. Nebo'nun ismi birçok Neo-Babil krallarında (Nabonid, Nabopolassar, Nebukednezzar) bir element olarak geçmektedir; Nabu'nun bu dönemde Ay Tanrısı ile ilişkisi, Nabodin'in ve annesinin dua ettikleri ateşin tanrısı Nusku ile hüviyetinin bir tutulmasında görülebilir. Nabonid'in anıtında; kral asasının tepesindeki takozuyla resmedilmiştir ki, bu Nabu'nun sembolüyle ilişkilendirilir. H.J.Drijvers³¹⁰ ve C.J.Gadd³¹¹ Harranda iki tanrının aynı kişi olduğunu savunmuştur. Daha genel olarak, Nebo, Borsippanın şehir tanrısı, zekâ aktiviteleri ile bilinir. O, yazının, ilahi yazıların keşşafı ve rasyonel sanatın patronudur. O, insanlara tanrıların kararlarını ileten, insanın ömrünü belirleyen kader levhalarının sahibi, varlığın evrensel düzenini gösteren ilhamların vericisidir. Böylece Tanrılarla ilahlar arasında bir bağ sağlar. Akitu festivalinde gelecek ayın tanrısını kaydeden yazıcıydı. "Eğer bu

308 Marduk antik Mezopotamya'daki geç dönem tanrılarından. Lakabı "Büyük Efendi, dünyanın ve cennetin efendisi" idi. Gücünün, her zaman fakir insanlara yardım etme ve kötülerini cezalandırmada kullandığına inanılırdı. Mezopotamya dininde Babil'in büyük koruyucu tanrısıdır. Bu özelliğiyle Bel'le özdeşleştirilmiştir. İlk tanrı tanrısıydı, sonra İ.Ö.XX. yüzyılda kral Hamurabi tarafından en yüce tanrı derecesine yükseltildi. Daha sonra İ.Ö.XVI. yüzyılda kral Buhtunnasr (Nabuhodonosor) tarafından tektanrı sayıldı. Tarım tanrısı olduğundan ötürüde marru (bel küreği)'yla simgelenmiştir. Sümerler Amoritlere yenilince Marduk tanrı Enlil'in de yerini almış ve bütün tanrıların en büyüğü sayılmıştır. Marduk'un yıldızı Jüpiter, kutsal hayvanları ise at, köpek ve özellikle çatal dilli canavardı. Marduk en eski anıtlarda, elinde üçgen bir kürek çapayla betimlenir; bunun bereketi ve birlikteliği simgelediği düşünülür. Yürürken ya da savaş arabasına binmiş durumda da betimlenir. Giysisi yıldızlarla süslüdür. Elinde bir asa vardır; ayrıca yay, mızrak, ağ ya da yıldırım taşır. Asur ve Pers kralları da yazıtlarda Marduk ve Zarpanit'i saygıyla anmışlar ve bu ikisinin birçok tapınağını yeniden yaptırmışlardır. Bkz. Orhan Hançerlioğlu, Dünya İnanç Sözlüğü.

309 Tamarra Green, s. 33.

310 H.J.Drijvers, *Cults and Creeds at Edessa*, Leiden 1980, s. 67.

311 C.J.Gadd, "The Inscriptions of Nabodinus", *Anatolian Studies* VIII, 1958, s. 35-92.

anlaşmaya uymazsan, Tanrıların kader levhasını elinde tutan Nabu, ismini çizer ve neslini bu dünyadan siler.” Nabu’ya ait deliller M.Ö. ilk binyıldan gelmesinden dolayı, bilim ve edebiyat kültürünün bir sonucu olarak şöreti artmıştır³¹². Nebo’nun bu şöreti ilhamların vericisi görevinden dolayı, Sin ile ilişkilendirilmesinin büyük bir etkisi olduğu kuşkusuzdur.

İktidarın Kaynağı ve Koruyucu Tanrısı Ay

Tanrı ailesinde, Nanna veya Sin mükemmel bir çocuktur, Tanrıların 3. kuşağında büyük kardeşlerdir. Havanın Tanrısı olan babası Enlil’in yanında oturmuş şekliyle tasvir edilir. Bazen babasının hediyelerinin aktığı kanal olarak anlatılır. Bazen de güç vericisinin sağ ve ilahi yargıç olarak anlatılır. Harran’dan alınan M.Ö. 8. yüzyıl mahkeme metninde şu ibareler geçmektedir; en büyük kızı Venüs’ü, Bekt-Seri’nin minberinde Venüs’de yakmak zorundadır³¹³.

Tabiat olaylarında ve sosyal yapıdaki görevlerine ilaveten, Sümerlilerin çoğu tanrıları ve Asur-Babililerin panteonları bazı şehirlerde siyasi kontrollük yapmışlar, hatta o şehrin sahibi olmuşlardır. Nanna Ur’un mutluluğunu istediği sırada, tanrıların babasının kutsamasını emniyet altına almak için, Enlil’e teklifler yapmak üzere, botuna aldığı hediyelerle Nippur’a gitti ve dönüşünde kendi şehrinde diğer tanrısal güçlerle bir araya geldi³¹⁴. İlahlık fonksiyonu, anlamı ve ay kültürünün önemi Harran ve Ur’da üst noktalarda olduğundan, diğer tanrılara göre Ay tanrısının yerel siyasi işlevi daha geniştir. An ve Enlil’in krallığını bıraktıkları Sümerli Nanna, Ur’un koruyucusu olmuştur ve Ur’dan ticaret’in gelişmesine sebep olan bu Tanrının gücü Harran’a Ay tanrısının gücünü tanıtmıştır. Sin sadece Ay Tanrısı ve siyasi düzenin koruyucusu değildi. Tanrıların koruyucusu Ur’un kutsal koruyucusu, sonraları Harran’ın efendisi ve şehirlerin başvurduğu ve önemli papazların dualarının edildiği Tanrı idi. Harran’ın siyasi ve dinsel şöreti, Ay Tanrısı, ilhamların vericisi, her şeyi bilen³¹⁵ ve gözleri gören, inançların muhafızı idi. Sin’in şehri koruduğuna yerleşik halk geniş büyük ölçüde inanıyordu. Aynı zamanda erken dönemde Kuzey Mezopotamya’da Ay Tanrısının kralın politik gücünün de bir delili sayılmakta idi. Hükümlerine saygısızlık yapanları lanetlemek için çağrılan çeşitli tanrılar vardır, Hammurabi konumnamesinde şöyle yalvarır;

312 Tamarra Green, s.33.

313 Tamarra Green, s. 34–35.

314 Samuel Noah Kramer, Sümer Mitolojisi, 95.

315 S. Lloyd and W. Brice, “Harran” *Anatolian Studies*, I, 1951, s. 77–111

*Sin, gökyüzünün efendisi, benim ilahi yaratıcım, cezalandırması diğer tanrılara nazaran daha göze çarpan, onu hükümdarlıktan ve egemenliğin hâkimiyetinden mahrum bırak*³¹⁶.

Sin'in ve Harran'ın Şamaş'ın şahit oldukları, M.Ö. 14. yüzyılda Hatti kralları ile Mitanni arasında Sin tapınağında imzalanan anlaşma Mari'de krallık arşivlerinde bulunduğu³¹⁷ yukarıda ifade etmiştik. Bu metinden Harranda ikamet eden büyük tanrı Sin'in güçleri, Asurnirari V ve Arpad'lı Mati'ili arasında M.Ö 8. yy'da yapılan anlaşmayı garanti altına almak için çağrılmış olduğunu anlamaktayız.

(Eğer Asur ordusu) Asurnirari safında savaşa giderse, Asur kralı ve Mati'ili memurlarıyla, askerleriyle ve savaş arabalarıyla seferdeyken bağlılıklarını terk etmeyeceklerdir. Harran'da oturan büyük Efendi Sin, Mati'iluyu, çocuklarını, memurlarını pelerinler içinde cüzzam hastası olan halkını giydirerek, böyle açık (serbest bir) ülkeyi dolaşmaları gerekecek ve onlar üzerinde hiç merhametli olmayacaktır.

Hammurabi kararnamesinde; kral, Sin'in yarattığı krallığın tohumu olarak adlandırılır. M.Ö. 675 yılında Harrandaki Sin tapınağını ziyarete giden gelecek kralın babası Esarhaddon ile ilgili olarak, Asurbanipal'a yazılan mektupta, Tanrının politik gücü ve zaferleri verme kabiliyetinden bahsedilir.

Kralın Babası Lordum (Esarhaddon) Mısır'a gittiğinde, sedir ağacından yapılmış tapınağı Harran bölgesinde görmüştür. Tanrı, Sin, dinge dayanmış başında iki tacı vardır. Tanrı Nusku önünde oturuyordu. Benim Lordum, kralların babası içeri girdi ve o (örneğin Nuska) başına bir taç koydu ve dedi "Gideceksin ve birçok ülkede zafer kazanacaksın" oradan ayrıldı ve Mısır'ı fethetti. Kral Ahur ve Kralların lordu Sin'e boyun eğmeyen diğer ülkeleri de fethedecektir.

Esarhaddon ve Asurbanipal Harran'da krallık nişanını aldılar, bu nişan belki de krallıklarının tanınmaları için ay tanrısının ilahi bir hediyesiydi. Son olarak Harran'da M.Ö. 6.yüzyılda bir anıtta, "Yukarı Deniz'den Aşağı Deniz'e kadar, Mısır'ın sınırlarında olan tüm ülkeleri Sümer ve Akad imparatorluğunu sana emnet ettim"³¹⁸ diyen Nabonid'in annesi, Babil'in son kralı olan ve oğlunu krallığa çağırın Sin'i tüm tanrıların kralı olarak Adad Guppi onu selamlamıştır. Dahası Nabonid'in anıtında annesinin sözleri yankılamıştır; "Benim

316 Tamarra Green, s.35.

317 Smith, s. 39.

318 Tamarra Green, s. 33, 36

için, Nabonid, krallık fikri kalbinde olmayan, kimsesi olmayan yalnız biridir. Tanrılar ve Tanrıçalar Sin'e yalvardı. Ve Sin beni krallığa çağırdı"³¹⁹

Gadd ve Javrer Teixidor Nabonid'in Harran anıtı ile Kuzey Arabistan Taima çölünde bulunan anıtı karşılaştırmış ve Nabonid'in bu anıtta "...on yıllık bir dönemde Babilde zaman harcadığını ve politik devamlılığını sağlayamadığını, ahalsinin, Ay Tanrısını "Tanrıların Kralını, tanrı ve tanrıçaların Lordları'nın Lord'unu isyanla gücendirdiğini ve ceza olarak, sıcaklık ve kıtlıkla cezalandırıldıklarını belirttiğini..." ifade etmektedirler. Ahamenid döneminde Mezopotamya şehirleri arasındaki rekabetten her bir şehirdeki tanrının özel işlevi vardı. Böylece önce Ur'da, sonrada Harran'da ve daha sonra diğer şehirlerde Ay tanrısı mezhebi ve diğer tanrılar içinde gücünün onayını gösterir ve tanrılar içinde kendi durumunu yükseltmeyi amaçlamaktaydı. Bu yüzden, Harran'daki Ay Tanrısı mezhebini düşünürken, Tanrılık hiyerarşisinde Tanrıların genel politik önemlerini hesaba katılmalıdır. Ve sonra bu şehre neden bu Tanrı gücünün verildiğini birbirinden ayırmak gerekir. Bu tercih bazen özel tarihsel nedenlerden ve bazen normal olarak ay tanrısının erkek olmasından kaynaklanır. Mesela, Nabonid'e Harran'da Ay Tanrısı tapınağının tekrar inşasının emredilmesinde, Sin'in "Dünyanın ve gökyüzünün lambası" olarak adlandırılmıştır. Bu Ay Tanrısı için mükemmel ve açık bir sıfattır, fakat "tüm tanrıların kralı, aşağı dünya ve gökyüzünün tanrılarının lefendisi" tanımlaması, Nabonid tarafında politik bir propaganda olarak algılanabilir. Nabonid'in annesinin teklifi benzer bir anlayıştır:

"Ben Adad-Guppi, Nabonid'un annesi, Babil'in kralı, Sin, Ningal, Nusku ve Sadarnunna'nın hayranı.... Ben Sin'in büyük mabedini, sığınak alın, tüm tanrıların kralı, aşağı dünya ve gökyüzü tanrılarının efendisi"

Nabonid'u krallığa çağırın ve ona egemenliği veren Sin idi. Nabonid'un Harran'da Sin kültürünü yüceltmesi, tanrı adına politik taleplerinin olduğunu gösterir. Büyük tapınak 2 kere restore edilmekle birlikte, Nabonid zamanında, tekrardan tapınağın inşası hem Sin'in büyüklüğünü, hem de tehlikeli olan Babil İmparatorluğunun büyüklüğünü yenilemiştir. Bu tarzda, tanrıların fonksiyonları ve ülkeleri çoğalır gibi görünür. Harran'da Ay Tanrısı adına edinilen yeminler, politikliğin ve fonksiyonelliğin bir sonucudur. Böylece göz herşeyi gördüğü için, yeminler şahittir, fakat aynı zamanda

319 Smith, s. 87.

kuralları koyandır ve şehrin koruyucusudur. Bu son anlatılanlardan dolayı, politik faydadan dolayı, Harran çevresindeki Araplar, M.S. 2. ve 3. Yüzyıllarda Sin'e ithafen yazıtlar yazmışlardır³²⁰. Krallığına sahip çıkan Yakın Doğu şehirlerinin Perslilerin fethiyle, politik düşüşle birlikte Ay Tanrısı'nın şehirle ilgili görevleri de büyük ölçüde düşmüşse de, İbnü'l Nedim'in bildirildiğine göre Ortaçağda Harranlılar tanrılarında "İmparatorluklarının ve hâkimiyetlerinin yenilenmesini" talep etmişler, bu da şehrin politik statüsünün düşmesine rağmen, şehrin ilahi koruyuculuğunun devam ettiğini göstermektedir³²¹.

Sonuç olarak, bağlı olduğu şehir ve topluluğun politik şanslarının düşmesi ile bir ilahın yaşayabilmesi için, yapısında politikanın olmaması çok önemlidir veya geçmiş politik rolünü geçecek yeni fonksiyonlar alması gerekmektedir. Kyrus'un Nabonid'u yenmesiyle ve Babil-Asur İmparatorluklarının yıkımıyla Harran Ay Tanrısı bu duruma düşmüştür, Ay'ın rolü sadece eski çağdan geldiğinden dolayı güçlenmemiş ayrıca, özellikle Helenistik Yunan ve Persliler gibi çok sayıda evrensel sembollerle kültürel bir birlikteliğin sunucu "Gökyüzünün lambası" 'ın fonksiyonları ve yeni perspektifleri gelişmiştir. Ay'ın bu yeni şekliyle yorumunun yapılabilmesi, ancak sürekli varlığının korunmasına etken olan, Sümer ve sonraki Mezopotamya dönemlerinde siyasi olmayan işlevlerin bilinmesiyle mümkündür.

Harran'da Astroloji ve Astrolojik İnanışlar

Gökyüzü cisimlerindeki güce inanışın an açık sebebi, onlarda gözlenen harekettir. Astronomi ile astrolojinin birbirinden ayıran yön de budur. Astronominin başlangıcı, güneşin ve ayın doğup, batmasıyla ve doğadaki mevsimsel değişikliklerle ilişkili olarak, zaman içerisinde gök cisimlerindeki farklılıkların incelenmesidir. Güneşin gökyüzündeki diğer gök cisimlerinin aydınlatma gücünü gizleyerek gökte hâkimiyetini sağlamasına rağmen, akşam göğünün Lordu Ay, daha geniş bir gök topluluğuna hükmetmiştir ve çok önceki zamanlardan, Mezopotamya yerleşikleri, güneşin hareketleri yerine akşam göğünün değişimini incelemişlerdir. Gökyüzünde devamlı ve değişmez bir düzgünlükte olan gezegenlerin hareketi göklerde hükmeden kuvveti göstermektedir. Belki de gökyüzündeki dengeyi, yaşadıkları karada da bulmak ihtiyacından ve kendi doğalarının

320 H.J. Drijvers, *Cults and Creeds at Edessa*, s. 127,137, 141.

321 Tamarra Green, s. 38-40.

modelini inceleyerek, gök dünyasında bir yerde kendi ilişkilerini kurup, kendilerini oraya yerleştirmek istediklerinden, gök dünyasında meydana gelen olaylarda, kendi dünyaları ve gök dünyası arasında bir ilişkiyi keşfetmeye itilmişlerdir³²². Bununla birlikte, gezegenlerin ilahi gücü ortaya çıkarmaları ve eski Mezopotamya inancı arasında genelde bir ilişki kurmak zordur. Mezopotamya inancının temelinde gök cisimlerine ibadetin köklendirilmesi belki de fazla vurgulanmıştır. Her şeyden önce, şuna dikkat edilmeli ki, dinsel inançların çoğu beklenmedik tarzda hayat sürecinde merkezlenmemiştir, daha çok dünyanın üretkenliği ve hayvan dünyası üzerinde merkezlenmiştir İkinci olarak, yukarıda belirtildiği gibi, Mezopotamya inancında, göklerde hükmeden tanrılardan daha aşikâr, çok sayıda şeytanlar vardır. Bu tür gök tanrıları ile Mezopotamya ile birlikte anılan kehanet astrolojisinin gelişimi arasında açık bir ayırım yapılmalıdır³²³.

Babilliler ayın, yıldızların ve gezegenlerin hareket ve görünüşlerinden, başta siyasi ve askeri olanlar olmak üzere gelecekte gerçekleşecek olayların önceden tahmin edilebileceğine inanmaktaydılar. Gökyüzündeki sinyaller tıpkı yeryüzündeki işaretler gibi bize sinyaller verirler. Babillilere göre işaretler tanrıların niyetleri hakkındaki ipuçları nı ifade etmektedirler. Babilli astrologlar M.Ö. 5. yüzyıldan sonra sıradan bireylerin kaderlerini önceden bildirmek için, yıldız fallarına başladılar. Astronominin gelişmesinde bu düşünceler etkili olmuş ise de asıl gelişimdeki etken takvimi kontrol edebilme isteğidir³²⁴. Harran'ın ön-Helenistik ve Helenistik inançları ile bu inançların yıldızlarla ilgili değerlendirmeleri, halen doğruluğunu korumaktadır. Harran'da ibadet edilen çok sayıda tanrının belirlenmesi çeşitli gezegenlerle yapılırsa da, bu tür bağlantılardan bazıları Mezopotamya'nın dinsel tarihinde görülmemiştir. Mezopotamya'nın en büyük Tanrılarından Enlil hiçbir gezegenle nitelendirilmemiştir. Buna ilaveten, tanrısal güçlerin gezegenlerle tanınması zaman içinde sürekli olmamış bu nedenle Mezopotamya tanrılarını göksel bir odakta sınıflandırmak yanlış olacaktır. Neugebauer ve diğerleri, Keldani inanç imajının kaynağı olan gök bilgi ve bilgeliğinin, yakın Doğu'daki, Yunan ideolojisinin etkisi olmuştur. Selevkos döneminin başlangıcına kadar, Helenistik astrolojisinin temelini oluşturan karmaşık horoskopların (yıldız haritası)³²⁵ hesabına yapabilen yeterli

322 Tamara Green, s. 39, 175–176.

323 Tamara Green, s. 40–41.

324 Jeremy Black-Anthony Green, s. 39–40.

325 Horoskop (yıldız haritası); doğum günü, ay, yıl, saat ve doğum yerine göre çıkarılan haritadır.

bilgilerin olduğu matematik astronomisi gelişmiştir. Astrolojinin bir ürünü olan “Zodiak” ta aynı kültürün bir devamıdır³²⁶.

M.Ö. 17.yüzyılda, Babil’de Venüs gezegeninin doğuş ve batışına ilişkin gözlemlerin kayıtlarına rastlansa da, M.Ö. 8.yüzyılda önce, “gezegen yıldızların” haritalarının çizilmesine ilişkin tek açık çalışmanın ay ve güneş üzerinde odaklanmıştır. (M.Ö. 747) Nabonassar ile güneş/ay tutulmalarının kesin kayıtları ve saray astronomların raporlarının düzgün kayıtları tutulmuştur. Ay evrelerinin doğası ile yapılan hava tahminleri uzun vadeli olamıyordu. Herhangi bir olayda, göksel bir olağanüstü yorum yapmak, kehanetin bir yönü idi; Babil ve Asur dönemlerinde tasarlama (kuluçkaya yatma) ve falcılık daha popülerdi. O kadar ki, Ay Tanrısının krallık birincisi olan (M.Ö. 6 yüzyılda) Nabonid, bir rüyasında Harran’daki Ay Tanrısının tapınağının restoresine görevlendirilmiş ve bunu yapmıştır. Bu görüşe destek veren M.Ö.7.yüzyıla ait göksel kehanetlerin karışımının kopyaları *Enuma Anu Enlil* olarak biliniyor, M.Ö. 1000 yılları civarında ilk bilgiler bulunmuştur, belki de daha önceki materyalleri içermektedir. İçeriğin çoğu analitik değil, tanımlayıcıdır. Kehanetlerden sadece ¼’ü astrolojikti, daha çok gezegenler ve yıldızlarla ilgilidir³²⁷. Nabonassar ile başlayan 200 yılda, bir merak oluşmuştur ve M.Ö. 523’de çivi yazısı levhasında ay ve güneşin astronomik takvimlerinin, ayın diğer gezegenlerle birleşmelerinin ve ay/güneş tutulmalarının hesaplanabildiğini göstermektedir. Bu hızlı ilerlemelere rağmen, Neugebauer, astronominin gelişimi için gerekli, güneş/ay takvimi için M.Ö.5. yüzyıldan önceye kadar bir zaman tespit edememiştir. Ay Tanrısının rahip soyundan gelen Naburimanni, ay tutulmasının zamanı tahmin edebilmek için, dolunay’ın tam gününü belirlemek üzere, o yüzyılın başlarında ölçüm levhaları planlamıştır. Göklerle ilgili tanrılara ve kehanetlere ilginin artmasına, asıl dinlerinde göksel elemanların yer aldığı Perslerin Yakın Doğuyu bu çağda fethetmeleri sebep olarak gösterilmektedir.

Şamaş/Güneş

Doktrina Addai ve Antyalıİsaakhitabesinde, Beth Hur’un zaferinde Harran’ı güneş inancıyla ilişkilendirmiştir. Bununla birlikte, bu referansların değişik kaynaklardan alınmış olması muhtemeldir. Doktrina Addai, Bath Nikkal ve İştar’dan Harran’ın *Güneş ve Ay Tanrısı* olarak bahsetmesinden dolayı anonim yazarların başlangıç noktalarını, üç tanrı ile bağlanan geleneksel Mezopotamya mezhebi

326 Tamarra Green, s. 41.

327 O.R. Gurney “The Babylonians and Hittites,” *Oracles and Divinations*, ed. M. Loewe and C. Blacker, Boulder 1981, s. 159.

olarak algılanmışlardır. Diğer taraftan, Antakya'lı İsaak'ın tanrı Beth Hur'u "Güneş, kurtarıcın, Harran'dan ileri gelen şehir" olarak ifadesi, bu şekilde bir inancın temel kaynağına işaret edebilir. Güneş ve ay hitabede geçmesine karşın, -Güneş'e ve ay'a tapanlar, Güneşin gözleri için açığa vuruldular"- Beth Hur'da Güneş daha önemliydi. Üzerinde durulan önemdeki bu değişiklik, başka bir inanç geleneği olan Arapların etkisi olabileceğini İsaak kaydetmiştir. J. Teixidor, Greco-Roma döneminde, Yakın Doğu'da güneş mezhebinin yayılmasında Arapların sorumlu olduğuna işaret etmiştir³²⁸.

Erken Babil-Asur geleneğinde, Şamaş (güneş) siyasi panteonda nispeten az bir rol üstlenmiştir. Ay tanrısının üç çocuğundan biri, ışığında doğal gücü vardır ve bundan dolayı karanlığın düşmanıdır; sosyal kürede, adalet ve dürüstlüğün gücü olmuştur. Akşam, yeraltında, ölümler arasındaki uyumsuzlukları çözer, diğerleri başarısızlara başvururken, o haksızlığa tanık olmaya çağırılır. Bununla birlikte, her şeyi gören göz olan Şamaş, adaletin muhafızı olsa da, kuvveti sınırlı idi; elimizdeki metinler güneşin ayın üstünlüğüne göre ikinci derecede olduğunu bildirmektedirler. Sadece Helenistik dönemde, güneş, Mezopotamya'da birinci derecede önemlidir. Soğmatar'daki kutsal tepedeki Şamaş figürleri bu döneme ışık tutmaktadır. Bununla birlikte, Arapların Suriye ve Mezopotamya gelenekleriyle temasından önce, güneşe tapmanın herhangi bir formunu uygulamadıkları sorusu zor bir sorudur. Karışık tanrı isimleri haricinde, İslamdan önce Arapların inanışları hakkında bilinenler yetersizdir. Fakat İbnü'l-Kelbi, Kitabü'l Esman adlı eserinde, Kuzey Mezopotamya'ya yerleşimlerinden önce, aralarında ay ve Venüs'ün de olduğu kutsal nesnelere panteonlarında önemli yerler verdiklerine işaret etmiştir. Bazı müslüman ilim adamlarına göre, Arap tanrılarının gezegenlerle ilişkileri, daha sonra bağlılık düzeyini gelmiştir. Bu gelişimde bazı faktörler etkili olmuştur. Birincisi, Mithra, Malakbel ve Emesa'nın (Hims) Ba'al'ını da içeren Güneş Tanrısı kültürünün geç antik de yükselen popülaritesi. III. yüzyılda en azından Roma emperyalizminin bir ürünüydü ve Suriyeli Julia Maesa'nın ve büyük oğlu imparator Elgabalus'un gücüydü. Aslında Beth Hur'daki güneş inancı bedevilerden ziyade Perslilerle düşünenler bulunmasına rağmen "Persliler onu bağışlamadı, güneşe hizmet ettiği için, Bedeviler onu bırakmadı, Uzza'ya kurban edildiği için..." yazıt bunu desteklememektedir. İkincisi, güneş tanrısına daha önceleri hiç sahip olmadığı önemi veren astrolojiye olan ilginin artmış olmasıdır. Son olarak, filozofların artan ilgisi, özellikle Yeni Eflatunculuğun da Harran'daki tanrının cisim haline gelen güneşin inançlar üzerindeki etkisi olmalıdır³²⁹.

328 Tamarra Green, s. 46.

329 Tamarra Green, s. 64-65.

Bölgedeki Ay Tanrısına bağıllık düşüncesinin güçlü şekilde devamlılığı, yerli Mezopotamyalılardan ziyade, göçlere borçludur. Edessa'nın yöneticileri arasında Arapların ve Nabatilerin isimleri yaygındır. Bu dönemde ayın önemine katkıda bulunan, yüzyıllar önce şehre giren Bedevî ve Nabatilerin siyasi ve dinsel inanışların etkileri vardır. Belli tanrılar, el-Uzza gibi teşhis edilebilir ve Ay Tanrısı inanışına izafe edilen bazı hususları ayırmak zor olmakla birlikte, Bedevi ve Nabati Arap mezhebinde ay önemli bir rol oynamıştır. Doktrina Addai, Bath Nikkal ve İştâr'dan Harran'ın Güneş ve Ay Tanrısı olarak bahsetmiş olması ve Soğmatardaki kutsal tepedeki güneş motifleri Urfa'da merkez ve ilçelerindeki başta evlerde olmak üzere mezarlık³³⁰ ve birçok yerleşimde yüzlerce güneş motifi bölgedeki güneş kültürün izlerini göstermesi açısından önemlidir.

Eden Mitosu

Tarih boyunca Harran'a hayat veren Belih akarsuyudur. Belih'i besleyen kaynak ise Cülap akarsuyudur. Cülap suyu Edene köyü ile Diphisar köyünden çıkmakta idi. Eden yerleşimden çıkan suyun tarih boyunca Cülap ve Belih nehrini beslemiş olması ve bu bölgede yaşayanların hayatlarını yaşanabilir kılması, Edene suyu ve çevresinde oluşan yeşil alan ile Cülap-Belih akarsuların çevresinde oluşan kültürler Eden mitosun oluşmasına katkı sunmuş olabilir.

Eden ile ilgili hem kutsal kitaplarda hemde mitoloji kitaplarında Urfa Edene'deki coğrafi ve kültürel yapıya gönderme yapılabilecek bilgiler mevcuttur. Kitabı Mukaddes'in "Hezekiel" kitabı 27:23'te "Harran, Kanne ve Eden" tacirlerinden söz edilir. "İkinci Krallar" kitabı 19:2'de "Edenoğulları"ndan söz konusu edilmiştir. Kur'an'da ise "Nahl Süresi" 31'de "Adin Cenneti" "Saf Süresi" 12'de "Aden Cennetleri" denmektedir³³¹. "Eden" ismiyle birçok yerleşimin var olduğu şüphesizdir. Kutsal kitaplar ve mitoloji kitaplarında geçen Eden'in Urfa'daki Edene olmasını güçlendiren deliller vardır. Bunlardan biri Harran ve Harran'a hayat veren Belih çevresinde oluşan kültürlerdir. İkincisi Tevrat'ta Harran, Kanne ve Eden aynı cümlede geçmekte, ifadeden bu yerleşimlerin aynı coğrafya'da yer aldığı anlaşılmaktadır. Üçüncü yakınlık "Eden" kelimesinin sözlük anlamıyla "Edene" nin coğrafi özelliklerinin benzer oluşudur.

Mitostaki Eden, herhangi bir coğrafi bölge olmaktan çok güneşin doğusundaki ayın batısındaki ülke'dir. Akadca'daki "edinu", sözcüğü "ova" ya da "bozkır" anlamına gelir. "Eden" ve "bahçesi" susuz kırm,

330 Sadece Şanlıurfa Bediüzzaman mezarlığında tarafımızdan tespit edilen ona yakın güneş motifli mezar taşı mevcuttur.

331 Samuel Henry Hooke, Ortadoğu Mitolojisi, s. 155, dipnot b.

kumlu, bomboş topraklarından sihirselsel bir güçle fıskıran bir yeşil bir alan olarak düşünölmüştür. Sümer araştırmacıları, bir tanrı bahçesi kavramı ile hastalığın ölümlün bulunmadığı, yabani hayvanların birbirini avlamadıkları düzenin, Sümer mitolojisinde bulunabileceğini ifade etmişlerdir. Issız, bomboş topraklarda bir Eden'in bitmesi veya yeryüzü cennetinin bitmesi, tanrısal bir gücün ifadesi olarak kabul edilmiştir³³². Kuzey Suriye'deki bozkırlara hayat veren Belih ve Cülab'ı beslediği için söz konusu düzeni sağlayan, Hz. Adem'in Adn Cenneti'ndeki bahçenin bir örneğinin burada inşa ettiği mitosu da Edene suyu, yerleşimi ve bahçesiyle ilgilidir.

Zafer Tanrıçası Nike

Nike, zaferin kişileştirilmiş şeklidir. Kanatlı ve çok hızlı uçan bir genç kız olarak temsil edilir³³³. Urfa, Harran ve çevresinde Zafer Tanrıçası Nike ile ilgili çeşitli buluntular bulunmaktadır. Bunlardan biri Şanlıurfa arkeoloji müzesinde bulunan Zafer Tanrıçası Nike heykelidir. Viranşehir ilçesinden getirilmiştir. Heykel çok sert bir taş olan bazalttan yapılmıştır. Heykel üzerinde dekolte bir tül elbise var. Ayrıca Zafer Tanrıçası Nike'nin Harran içkalesinin doğu duvarında bir rölyefi bulunmaktadır. Kırkmağara mevkiindeki kaya mezarlarından sökülerek Urfa müzesine getirilen Nike kabartmaları da bölgemizdeki Zafer Tanrıçası'nın etkilerini göstermesi açısından kayda değerdir.

Teşup /Fırtına Tanrısı

Fırtına tanrısı Hitit pantheonunun baş tanrısıdır. Fırtına Tanrısı'nın Hattice adı Taru, Hurrice adı ise Teşup'tur. Şanlıurfa müzesinde yer alan Fırtına Tanrısının heykeli dikdörtgen biçimli, üst kısmı kırılmış bir bazalt taş üzerine işlenmiş bir kabartmadır. Kabartmada Hititlerde Fırtına Tanrısı olarak bilinen Teşup ve sembolü olan boğa figürü işlenmiştir³³⁴. Boğa hâkimiyetin ve gücün sembolize etmektedir. Genelde fırtına tanrısı bir elinde balta diğer elinde şimşek demetiyle tasvir edilir. Fırtına tanrısının bir simgesi de şimşektir³³⁵.

Kırların Koruyucu Tanrısı/ Dingir Lama

Şanlıurfa arkeoloji müzesinde yer alan Kırların Koruyucu Tanrısı heykeli bazalt bir taş üzerine işlenmiş bir kabartmadır. Kabartmada

332 Samuel Henry Hooke, s. 159-160.

333 Pierre Grimal, Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma, s. 542.

334 Bkz. Ekler bölümü.

335 Jeremy Black, Antony Green s. 49.

Hititlerin Kırkların Koruyucu tanrısı olarak bilinen Dingir Lama'nın tasviri işlenmiştir. Kabartmada Dingir Lama sembolü olan geeyik üzerinde, ayakta durur vaziyette, gövdesi cepheden, başı kırık olmasına rağmen profilden verildiği görülmektedir. Sol elinde yay, sağ elinde ise iki yay bulunmaktadır. Yüzün görülen bölümünden düz sakallı olduğu anlaşılmaktadır. Giysili olup belini saran kuşak ve kuşağın içinden geçirilmiş hançeri görülmektedir. Üzerinde durduğu geeyik figürünü Dingir Lama'nın işlendiği tüm sahnelerde görmek mümkündür.

Akantüs Mitosu

Akantüs yaprakları dikenli olması nedeniyle binaları kötülüklerden ve uğursuzluklardan koruması için bolca kullanılan bir bitkidir. Eski Yunan ve Mısır medeniyetlerinde özellikle korint sütun başlıklarında akantüs yapraklarının rölyefleri kullanılmıştır. Günümüzde ise estetik bakımından kendine has bir güzelliği olduğundan, özellikle mobilyacılıkta akantüs yaprağı modeli ağaç oyma ve kabartmalarında sıkça kullanılır. Urfa, Haran ve çevresinde bazı yapılarda, hemen hemen bütün sütun başlıkları ve mezarlar akantüs yapraklarıyla süslenmiştir. Nitekim Urfa müzesinde sergilenmekte olan birçok buluntu başta sütunlar olmak üzere akantüs yapraklarıyla süslenmiştir.

Soğmatar ve Mar-Alaha Kültü

Harran'ın 45 km. kuzeydoğusunda ve Urfa'nın 35 mil güneydoğusunda, Tek Tek dağlarında yer alan Soğmatar harabeleri Hıristiyan döneminin ilk yüzyıllarına ait yöresel Ay Tanrı inancının şaşırtıcı kitabe ve arkeolojik delillerini sunmaktadır. Alan ortada bir tepeyi çevrelemiştir, batıya ve kuzeye doğru yıkılmış 9 binadan oluşmuş bir grup dağdan yaklaşık bir çeyreğe yarım millik bir ark oluşturmaktadır. Çeşitli geometrik şekillerden oluşan yapıtlardan altısı mağaralar üzerinde inşa edilmiştir. Drijvers, bunların kesilmiş kaya gömütlerine benzerliğine işaret etmiştir. Buranın bölgenin yöneticileri için defin olarak kullanıldığını iddia etmiştir³³⁶. Bu yüzyılda ilk incelemeyi yapan, hangi amaçla kullanıldığı halen bilinmeyen bir mağara yakınında çeşitli kitabe ve kabartmalar bulunduğunu kaydeden H. Pognun'dur³³⁷. Kalıntılar daha çok J.B. Segal ve H. J. V. Drijvers tarafından incelenmiştir. 1952'de Segal,

336 Drijvers, s. 138.

337 H. Pognon, *Inscription Semitiques de la Syrie, de la Mezopotamie et de la reGreen de Mossoul*, Paris, 1907, s. 23-28.

alanın merkezi noktası olan yaklaşık 150 feet yüksekliğindeki “Kutsal Tepe” veya “Merkezi dağın” tepesinde bir kayada bir sıra Süryani kitabeleri ve ithaf kabilinden yazılı kabartmaları bulunmuştur³³⁸. Kutsal Tepe’de toplam yedi adet yapı kalıntısı Güneş, Ay, Satürn, Jüpiter, Mars, Venüs ve Merkür tanrılarını temsil etmektedir. Ayrıca bu bölgede rölyef ve kitabeler tespit edilmiştir. Daha yakın geçmişe, M.S. 2. yüzyılın 2. dönemine ait bu kitabelerin metinleri, Drijvers tarafından toplanarak ve tercüme edilmiştir³³⁹. Urfa’ya bağlı bu yerleşim bölgesinde bulunan rölyef ve kitabeler ilk bakışta Mar-Alahe ve Sin gibi kültür varlıklarını ihtiva eden bir panteona sahip bir kültür varlığını ortaya koymaktadır³⁴⁰. Sin ve Mar Alahe Tanrıların efendisi veya rabbi olarak adlandırılmıştır. Soğmatar’daki kitabelerde tanrı Mar Alahe’den bahsedilmesinin yanı sıra bu kitabeler yöreye ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle kitabelerden Soğmatar’daki merkezi tepenin kutsal bir mekân, bir kült yeri olarak kullanıldığını ve orada tanrı Mar Alahe adına anıtlar dikildiğini anlıyoruz. Tepenin doğu ve batı cephesindeki kitabelere bu kültür yerinin Selevkos tarihiyle 476 yılı Şubat ayında (M. S. 165) yörenin yöneticisi Tirdat tarafından yapıldığını ifade etmektedir. Tirdat büyük ihtimalle o dönemlerde yörede büyük etkinliği bulunan Osrhoene Krallığı’na bağlı bir yöneticidir. Bu kitabelerden MS. ikinci yüzyılın ikinci yarısında yöreye Adona ailesinin hakim olduğu da anlaşılmaktadır. Adona’nın oğlu Tirdat’ın yönetici olmasından başka onun diğer oğlu Absmaya yörenin ordu komutanıdır³⁴¹. Ayrıca yönetici Tirdat’ın Buda olarak görev yapmakta olduğunu, Tirdat’ın hem yöneticilik hemde Buda’lık görevini kendisinden sonra oğluna bırakacağı kitabelerden anlaşılmaktadır. Budalık görevinin yöredeki kültüre, özellikle tanrı Mar Alahe kültürüyle yakından ilgili olduğu açıktır. Bu terim Soğmatar’dan başka yöredeki diğer merkezlerdeki kitabelerde de yer almaktadır. MS. 73 tarihinden kalma Serrin’deki (Sırrın) bir Süryanice mezar kitabesinde “Nhy’nin Budar’ı rahip Ma nü” ifadesi yer almaktadır. Özel isimlerdeki çeşitli terkiplerden anlaşıldığı kadarıyla Nhy büyük ihtimalle yöre panteonuna ait bir

338 J. B. Segal, “Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa” *Anatolian Studies* III, 1953, s. 97–120; H. J. Drijvers, *Old Syriac Edessean Inscriptions*, Leiden 1972, s. 5–19; D. S. Rice, *Summary Report on archaeological work carried out in the Harran Tek area (Province of Urfa) SE Turkey in the summer of 1956*, s. 2.

339 Drijvers, *Cults and Beliefs*, s. 122; Tamarra Green, s. 65.

340 Drijvers, *Old Syriac Edessean*, s. 5-19; Şinasi Gündüz, “Arkeolojik Bulgular Işığında 2. Yüzyıl Soğmatar Mar Alahe Kültürü”, 19 Mayıs Ün., İlahiyat Fak. Dergisi, s. 6, Samsun 1992, s. 149–152–156.

341 Segal, *Some Syriac Inscriptions of The 2nd-3rd Century A.D.*, s. 14-22; Segal *New “Syriac Inscriptions From Edessa”*, s. 26-39.

tanrıdır. Dolayısıyla Serrin'deki bu kitabe Rahip Ma nu'nun tanrı Nhy ile ilgili dinî bir görevi yürütmekte olduğunu göstermektedir³⁴². Soğmatar kitabelerindeki Mar Alahe yöredeki başka merkezlerde bulunan kitabelerde de geçmektedir. Örneğin muhtemelen 2 yada 3. yüzyıldan kalma olan Urfa merkezde yer alan Kırk Mağara'daki Süryanice bir mezar kitabesinde şu ifade yer almaktadır.

*“Her kim kemiklerimi buradan kaldırsa, onun için ahiret (mutluluğu) olmasın ve Mar Alahe tarafından lanetlensin”*³⁴³

Kitabelerle aynı yerde, duvarlarda kurulmuş iki kabartma tepenin kuzey bölümünde bulunmuştur. Şekillerden biri gerisinde omuzları hilal şeklinde görülen erkek büstü; duvardaki oyuğun solundaki kitabenin kopyası çıkarılmış ve Drijvers tarafından tercüme edilmiştir;

Silanın oğlu(?)

Sila izlenimi (hayali) yaptı.

Tanrı Sin'e hayat için

Adona'nın oğlu Triadates ve hayatı için

Onun oğlu

Bu şeklin sağındaki kitabede ise;

KWZ'yi yasakla,

Belki ZKY ve çocukları hatırlanır

Tanrıdan önce.

Hilal şeklinin tanrıyı gösterir gibi görülebilir. Tabi ki, bu tarz bir yorum ikonografik ve numizmatik delillerle desteklenebilir. Hilal motifi, yaklaşık aynı dönemde, Pagnon'un mağarasının duvarında Soğmatar harabesinde, kabartma olarak oyulmuştur. Drijvers, mağara kabartmasını “oval şekilde boynuzlu direk, başının üstüne boynuz takmış şeklinde bir insana benzetiyor”³⁴⁴ ve boynuzların, hilalleri temsil ettiğini iddia etmiştir. Birinci merkezi dağın sağına, kabartmada, tam boy portreli bir adam, belki de tavuş kuşu tüyünden yapılmış başlıklı ve sol elinde bir nesneyi tutmaktadır. Bu şeklin ne ifade ettiği tam olarak anlaşılmamıştır. Tam boylu figürün sağına doğru olan kitabede kurbanın tanrı tarafından Ma'na'ya emredildiği yazılmıştır (M.S. 165). Soğmatar harabesindeki Ay Tanrısı işlevinin daha büyük önemi, Drijvers tarafından “Mar-alahe” olarak belirlenmiş, örneğin,

342 Drijvers, Old Syriac Edesseean s. 5-19; Şinasi Gündüz, s. 152-153.

343 Drijvers, s. 5-19.

344 Drijvers, Old Syriac Edesseean, s. 5-19; amlf., Drijvers, Cults and Beliefs, s. 130.

tanrıların efendisi, 10 kitabeden 3'ü, merkezi dağın yüzeyinde "Mrlh" olarak yazılan kitabeden anlaşılmaktadır. Kullanılan sıfat Harran'da Nabonid'un kitabelerinde Sin'e verilmiştir ve Sin'in eş değeri Bel-ilani'dir. Drijvers buradan Soğmatar'daki Mar-alaha isminin Harran'ın Ay Tanrısı fikrine varmıştır. Bu sıfat sadece bir tanrı için spesifik değil gibi görünür, fakat çeşitli yerel panteonların en önemli tanrısını göstermek için kullanılır. Mar-alaha'nın bu şekilde anlaşılması, yerel Ay tanrısı inancının yaşadığının açık bir göstergesidir ve tepedeki yarım ay ikonları ile Pagnon'un mağarasında dağdaki isimle anılan tek tanrı Sin'dir. Segal'in aynı metninde Mar-Alaha'nın efendisi ve babam Adona'nın ve kendimin ve kardeşlerimin ve çocuklarının hayatı için tanrıya mimber yapan, Arapların yöneticisi, Adona'nın oğlu Tirdat'e ithaf edilmiştir, ikincisi Adona'nın oğlu askeri kumandan Absanyaca ithaf edilmiştir, üçüncüsü Arapların yöneticisi, Mar-alaha'nın *Bwdr*'si ve tabure'nin sahibi olan Adonan'nın oğulları ve Tirdat'ın kardeşleri tarafından ithaf edilmiştir, M.S. 165'te yapılmıştır, *Mysh, Mana, Blbn ve Ikwd*'yi göstermektedir. *Bwdr*'nin manası bilinmiyor, dinsel bir sıfat olabilir, tabure görevi rozetini sembolize edebilir. M.S. 73 tarihli, Serrin'de gömüt tepesindeki Süryani kitabe, tanrı "Nahai"nin bir *Bwdr*'sinin gömüt yeri olarak göstermiştir. M.S. 2.yy'da Soğmatar'daki Arap toplulukları, Edessa üzerinde siyasi olarak bağımlı olabilirler. Bundan dolayı, "benim efendim kral" Edessa'nın yöneticisi olabilir. Bu dönemde Arapların yöneticisi net bir şekilde belirlenemiyor. Bununla birlikte Mar Alaha'ye ithaf edilen Soğmatar Harabelerindeki kitabeler, Ay Tanrısının siyasi gücünü ifade eden kitabeler olarak değerlendirilmektedir. Nabonid Sin'e taht borcunun olduğunu düşünüyordu, Soğmatar'dan gelen bu delil tanrının siyasi fonksiyonunun devamına işaret etmektedir. Kitabelerde anlatılan Arap yöneticilerinin gömütleri işlevini yapan, alanı çevreleyen binalar böyle bir yorumu kuvvetlendirmektedir. Soğmatar harabesinde anılan *Bwdr*'nin dini inanç açısından fonksiyonu bilinmese de, islam dönemine kadar izleri gelmektedir. İbn Nedim, "Bughadharis'in evinde" (*Bayi el-Bughadhariyin*)

345 Segal, Edessa, 59; Segal, Some Syriac, s. 14–22.

düzenlenen gizemli metinleri vermiştir³⁴⁶. *Bughadhariyin*, Süryanice Bwrd'nin Arapça kopyası olabilir ve rahip sınıfına işaret etmiş olabilir³⁴⁷. Drijvers'in Tirdat'ın dualarını ettiği Edessa'nın yöneticisi "Efendi Kral" iddiasını kabul etmek dahi, bu tür bir yazısal eşitliğin kabulü, Harran'da İslami döneme kadar süren Ay Tanrı inancının delili olur. O zaman, Pagnon'un "Bughadharis'in Evi", tanrılarının işlevlerinin kabul edildiği yer olur. Kimliği tam olarak saptanmasa da, "Parlayan oğlu" manasında anlaşılan Bar Nemre, Ay Tanrısının gücü ile ilişkilendirilebilir. Şamaş olması muhtemel olan lakabın, Mezopotamya efsanesinde Sin'in oğlu olduğunu varsayılmaktadır³⁴⁸. Palmira'daki Bel, Aglibol ve Malakbel üçlü tanrısına bakıldığında benzer bir tanrı grubu Harran'da da varlığına işaret edilmemektedir. Sin, Ba'alshamen ve Bar-Nemre olarak güneş; diğer taraftan, Drijvers, "Parlayan adamı" Sin olarak, Babilli Nusku'yu Bar Nemre olarak ki Babilli Nusku ateşi yeni ayın şekillendirdiği için, oğlu gibi Harran'da tapılan ateş tanrısı olarak belirlemiştir³⁴⁹.

Nabonid'un annesinin duacı, Nusku'nun, Ay Tanrısı ve Esarhaddon'un iki tanrı ile Harran dışındaki tapınakta karşılaşması, Harran'da iki tanrının bağlantısının devamı görülmektedir. Nebo ve Nutku her yerde yakın olarak birleştirildiğinden ve ortak işlevleri az olduğu ihtimalinden, Tanrı Nebo'yu Bar Nemre'de kabul etmek mümkündür³⁵⁰. *Doktrina Addai* ve Suruçlu Yakup, Edessa'da Nebo'nun baş sırayı tuttuğunda hem fikirlerdir, bu düşünce Harran Panteonunda da aynı pozisyona sahip olma iddiasını ortaya kaymaktadır. Nebo ve Sin'in yakın birlikteliği söz konusudur. Fakat Harran'da Nebo Ay Tanrısına göre 2. sıradadır. Nebo ile Harran arasında daha ileri bir ilişki, şehirde daha sonraları görünen çeşitli entelektüel aktivitelerde bulunabilir. Nebo'nun Ay Tanrısı ile olan yakın bağı ve M.Ö. 1. bin yılda artan önemi görülmüştür. Soğmatar harebesinde Sin'in tanrısal varlığında, Sin'in siyasi fonksiyonunun hiç bitmediği görülsede, ilahlıkta akseden siyasi hiyerarşi ihtiyacını ölemeye dikkat edilirken, yeni-paganizmin bitimine kadar, Edessa'da siyasi koruyucu ve Marduk Bel'in oğlu olarak eski işlevlerini elinde bulundurmıştır. Aynı zamanda, diğer inanç sistemlerinde yer alan temel işlevleri ihsan etmek olan tanrılarla birleştirilmiştir. Yunanlı Hermes, Mısırlı Thoth, Persli Hashang, Helenistik ve erken Hristiyanlık dönemlerinde

346 İbn Nedim, s. 326–327.

347 Drijvers, *Cults and Beliefs*, s. 140.

348 Tamara Green, s. 69.

349 Drijvers, *Cults and Beliefs*, s. 144.

350 Gadd, "The Harran Inscriptions of Nabonid," s. 40; Tamara Green, s. 70.

Apollo ve Apleus, İslam döneminde Enach ve İdris Mandaenler içinde Nebo, bilginlerin ve Tanrılığın efendisi olarak bilinirdi. Bu rol onun ay Tanrısının karşısına getirmiştir. Ayrıca Mezopotamyalıların astroloji ve gezegenel inanışlarında Merkür ile anılması, Hermetik geleneğinde önemli bir yer olan Nebo'ya verilmiştir. Soğmatar'da bulunan yapıtlar, aynı yorumlara açıktır. Ayakta duran binalarda 4 form dikkati çekiyor; silindir, kare, dörtgen tabanlı silindir ve dikdörtgen. Alanda türbe (gömüt) mimarisi vardır. İki şekil bunları farklı kılıyor; 1) Bir yere sınırlandırılmış farklı geometrik şekillerin çeşitliliği 2) "Kutsal Doğa" yönelme tasvir edilmektedir³⁵¹.

Bölgedeki bir başka önemli merkezde Siverektir. Nitekim Harran ve Urfa çevresinde yıldız-gezegen kültürüne dayalı inançlar mevcut iken Siverek bölgesinde putperestlik izleri taşıyan örneklerin bulunmuş olması ilgi çekicidir. Yörede iki stel bulunmuştur. I. Stel, Siverek kazasına bağlı Taşlıköy'de bulunmuştur. İstanbul Arkeoloji Müzesine 10 temuz 1942'de gelmiş olan Stel trakitten yapılmış, kabartma bir cm derinliğinde olup boğa üzerinde duran bir tanrıyı tasvir etmektedir. Tanrı sakallı, fakat sağ elinde bir çifte balta, sol elinde ise bir yıldırım demeti taşımaktadır. Bıyığı traş edilmiş. Tanrının başında iki kısımdan mürekkep bir şapka vardır ki, bunun tüylerden yapılmış bir taç olması pek muhtemeldir. Şapkanın üstünde sanki şapkaya yapışıkmiş hissini veren bir güneş vardır. Tanrının uzun olan saçı topuz halinde omuzuna düşmektedir. Tanrının başı profilden olup vücudunun üst kısmı cepheden, bacakları ise yine profildir. Hem tanrı, hem de boğa sağa doğru yönelmiştir. Tanrı kısa bir eteklik giymiştir, iççilik kaba olmakla beraber boğa üzerindeki tanrı eski bir kültürü ortaya koymaktadır. Bu Stelin tarihini tesbit etmek güç olmakla birlikte muhtelif bakımlardan da MÖ. 10. yüzyıl ile 8. yüzyıl arasındaki Hitit küçük prenslikler dönemini çağrıştırmaktadır. Stel ya, tamamıyla o devirden kalma bir steldir veya eski bir abidenin kopyasıdır. Diğer bir ihtimale göre Roma devrine ait olup MS. 3. veya 2. yüzyıla aittir. Bu kısmi ihtimal pek doğru olmaz. Çünkü eğer Roma tesiri olsaydı tanrının hiç olmazsa zırh taşınması gerekirdi. Sonuç olarak bu stelin, MÖ. 10. yüzyılda mevcut olan bir abidenin çok muhtemel olarak 8-7. yüzyıldaki bir kopyasıdır³⁵². II. Stel'de ayrı yönde ve aynı tarihte bulunmuştur. Stel mahalli sarımtırak kalkan taşından yapılmış. Sağ ve sol kenarlar bir hayli aşınmıştır. Kabartma iki santim genişliğinde düz bir çerçeve bulunan bir sahanın

351 Segal "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", s. 115.

352 Nihal Olgunsu, Urfa'nın Siverek Kazasında Taşlıköy'de Bulunan iki Stel, III. Tarih Kongresi, 15-20 Kasım 1943, s. 688-690.

içine yapılmıştır. Ortadan etrafına ip veya kurdela sarılmış kemik bir cisim göze çarpmakta ve bu cismin arkasında küreğe benzer iki adet çaprazlar durmaktadır. Bu konik cismin sağ ve solunda üst kısımları hilal şeklinde işlemler üstünde oturan birer insan heykeli görülmektedir. Bunlar uzun birer eteklik giymiş bulunmaktadırlar. Belden yukarı kısımları ise çıplak kalmaktadır, başlarında silindirik bir palos vardır.³⁵³ Bu mukaddes taşlara sanki bir tanrı imiş gibi ibadet ediliyor ve bir takım merasimler yapılıyordu. Buradaki taşın etrafına kurdela şeklinde bezler sarılıyordu. Buradaki konik cisim üzeri kurdela şeklindeki adak bezleriyle donanmıştır. Arkadaki binek diye vasıflandırılacak cisim ise herhalde mukaddes bir nesnenin sembolü olmalıdır. Tanrıçaların oturmuş vaziyetlerine ve üzerinde oturdukları iskemleyle gelince, birçok benzerleri Mezopotamya kültürlerinde görülmektedir. Bu iskemlelerden silindirik mühürler üzerinde pek çok vardır. Stelin tarihi M. Ö. 9. , 8. veya 7. yüzyıla ait olabilir. Bu stel Anadolu'da çok eski bir kültü anlatması açısından kayda değerdir. Ana tanrıça kültü ile alakadar bir kültür olması da³⁵⁴ ihtimal dâhilindedir.

Akitu Festivali

Kökene belirsiz olmakla birlikte, Mezopotamyalıların inanışlarındaki en önemli festivallerden biri yeni yıl gibi kutlanılan *akitu* festivalidir. Her şehrin tanrısının kendi akitu festivali vardı ve yılın değişen dönemlerinde, tanrının evrelerde yaptığı işler anılıyordu³⁵⁵. Sümerliler, Babilliler ve çeşitli Sami kavimlerce kozmogonik ve tarımsal karakterli bahar ve güz festivallerinin kutlana geldiği bilinmektedir. Sümerliler, yaz sıcağı sonrası tarla işlerinin bitimini bir festivalle kutlardı. Bir çeşit hasat bayramı görünümünde olan tarımsal karakterli bu güz festivali, Akitu olarak adlandırılırdı. Eski Babil'de yılın ilk ayı olan Nisanın ilk 12 gününe denk düşen yeni yıl kutlamaları da Akitu festivali diye isimlendirilirdi. Tanrılar panteonunun zirvesinde bulunan yüce varlık adına düzenlenen bu bayramın varlığı MÖ 18. yy'dan itibaren bilinmektedir. Zira MÖ 1780'lerden kalma metinlerde Akitu festivalinden bahsedilmektedir³⁵⁶ Baharda kutlanan bu bayramın yanı sıra Babil'de arpa ekimi öncesi bir kutlama yapıldığı ve buna da Akitu

353 Nihal Olgunsu, s. 690.

354 Nihal Olgunsu s. 693.

355 Tamara Green, s.

356 Black, s. 40, 41; Şinasi Gündüz, s.

festivali adı verildiği de bilinmektedir³⁵⁷. Eski Mezopotamya'da yüce tanrı adına 1 Nisanda (21 Martta) kutlanmaya başlanan Akitu festivali tarımsal ve kozmogonik karakterli bir bayramdır. Adına yeni yıl festivali düzenlenen bu yüce tanrı genellikle Babil'in yüce tanrısı Marduk (Nabu)'tur. Bununla birlikte, ay tanrısı Sin ya da bir başkası da olabilir. Güney Mezopotamya'da Akitu, Marduk adına düzenlenirken kuzey Mezopotamya'da Sin adına düzenlenmektedir. Yine Babil kralı Nabukednezzar'la ilişkili tabletlerde Nabukednezzar'ın Nisan ayında yüce tanrı Bel için yeni yıl kutlamaları tertiplelediği belirtilmektedir³⁵⁸. Uzun süren kıştan sonra tarımsal faaliyetlerin başlama dönemini ifade eden bu bayramda halk tarlalarda ya da kırlarda piknik yapar, toplu yemekler yenilirdi. Eski Mezopotamya Akitu festivalinin en çarpıcı kutlaması ise yeniden dirilişin sembolize edildiği törenlerdi. Buna göre tapınılan yüce tanrının sureti tapınaktaki yerinden alınır görkemli bir geçit merasimiyle önceden belirlenen ve genellikle nehir kenarında kurulu olan Akitu tapınağına (Bit Akitu) götürülürdü. Bu tören, yüce tanrının yeraltı âlemine inişini ve baharla birlikte tekrar yeryüzüne çıkışını sembolize ederdi. Eski Mezopotamyalılar kışla birlikte adeta ölen tabiatın baharda yeniden dirilişini de bu törenle sembolize etmektedirler³⁵⁹. Tarımsal karakterli bahar kutlamaları çeşitli Sami topluluklarda da görülmektedir. Örneğin antik dönemde Hieropolis'te baharın başlangıcı anısına verimlilik tanrıçası Atargatis (Tar'ata ya da İştâr-Venus) adına görkemli kutlamalar düzenlenirdi. Genellikle Nisan ayına tekabül eden bu kutlamalarda çeşitli hayvanlar (özellikle koyun ve keçiler) yakılarak tanrıçaya kurban edilirdi. Öte yandan Nisan ayının Eski Roma'da da tanrıça Venus'ün kutsal ayı olduğu ve bu ayda tanrıça için çeşitli kurban törenlerini içeren festivallerin düzenlendiği bilinmektedir³⁶⁰.

Marduk (Nabu)'un onuruna verilen festival yılın ilk ayı olan Nisanda idi. Yarattılışın başlangıcında Tiamatta, Marduk, şeytanın gücüne karşı Nisan ayında bir zafer kazanmıştı. Ashurbanipalin kütüphanesinde bulunan bilgilerden, yaz gündönümüne rastlayan Sivan'ın 17. gününde Sin'in onuruna Harran'da akitu festivali düzenlendiği anlaşılmaktadır. Düzenlenen festivallerin tarihi belirlenirken tarımsal evreler göze çarpsa da, unutulmamalıdır ki, zamanın ayarlanmasında ay temel alınmaktaydı. O zaman, Sivan'da

357 Henninger, s. 419; Şinasi Gündüz, s.

358 Thomas, s. 11, 79

359 Black, s. 56

360 Geniş bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, "Kadim Ortadoğu'dan Orta Asya'ya Nevruz" Bilig, 12, 2000.

kutlanan festival, iki kardeş gibi olan karanlık ve aydınlık arasındaki mücadelesinin veya Marduk'un kozmik kaos ile olan mücadelesinin yeniden yaratılışı mıydı? Bu mümkün mü? Mezopotamya efsanesi bu kardeşliğin belirgin zıtlığının ilişkilerini bize sunar. Uzanma günü ki bu ayın görülmediği gündür, idari kararları almak üzere Ay, Nergal'in krallığına özgürlüğünü bırakacaktır. Cehennemde yargıç gibi görev alarak, işi tamamladığında yukarı dünyaya dönecek, dualarla ve onuruna verilen Anunnaki'nin içkileriyle eşlik edilecektir³⁶¹. Başka bir yerde bununla birlikte Ay Tanrısının doğumu ile iki kardeş, sonu olmayan bir çabada kilitlenir görünürler. Her ay Sin, karanlığın ve ölümlün güçlerince bunaltılır fakat ölümler diyarından (cehennemden) tekrar doğarlar, sonsuz savaşta tekrar galip olur. Urfa'nın gündelik hayatında Nisan ve Mayıs aylarında gerçekleştirilen Akitu festivalinin apayrı bir yeri vardı. Urfalılar şenliklerde beyaz elbiselerini giyer, meşaleler ve tütsülerle şehri baştan sona turlarlardı. Şehrin her tarafına, başta Daysan deresi olmak üzere, sokaklara ve resmî binalara kandiller asılırdı. Urfa sokaklarına ve şehir kapılarına çeşitli renklerde kumaşlar asılır, caddelerde fenerler ve kandiller sarkıtılır, şehir kapısının dışında altın ve gümüş başlıklı sütunlar konur, daha sonraki dönemlerde sütunların tepesine altın bir haç yerleştirilirdi. Bu durum sadece festivaller için geçerli değildi. Aynı zamanda sevinçli günlerde de aynı aktiviteler yapılırdı. Mar Yeşua 498 yılında İmparator Anastasius imparatorluk genelinde esnafın dört yılda bir ödemek zorunda olduğu "Collatio Lustaris" adlı vergiyi kaldırması vesilesiyle Urfa'da böyle bir şenlik yapıldığını kaydeder. Bu şenlikte bütün şehir coşmuştur. Büyük küçük herkes beyaz elbiseler giyinerek meşaleler, yanan tütsülerle dolu buhurdanlar taşıyarak şenliği şenlendirdiler. Şenliklerin vazgeçilmez ritüeli şehir turu olmuştur. Şenlikler bir hafta boyunca devam etmekteydi. Tüm zanaatkarlar mabetlerin avlularında ve şehrin bütün portikolarında yerlere uzanır, yikanır ve kendilerine bol bol ziyafetler çekerlerdi. Urfa'da her yıl Nisan ayında düzenlenen Akitu festivali aslında bir pagan festivaliydi. Bu festival bahar ekinoksu için yapılırdı. Bu festival Hıristiyan inancının, ardından İslam inancının bölgeye yerleşmesinden sonra da devam etmiştir. Özellikle uzun bir dönem Urfa ve Suruç'ta düzenlenen panayırılar benzer bir şenliğe ev sahipliği çağrıştırmaktadır. Bu festivaller adeta uluslararası bir panayır hükümündeydi. Çünkü farklı inançlardan ve kentlerden insanlar ürettiklerini ve inançlarına ait malzemeleri bu panayırdaki sergilemekteydiler. Edessa'da festival Cuma'yı Cumartesiye bağlayan gece Tiyatro Kapısında başlar Kemerler Kapısında son bulurdu. Bu anlayış muhtemelen pagan dönemde

361 T. Jacobsen, *Treasures of Darkness*, New Haven, 1976, s. 122.

belki de daha önce başlamış olmalıdır. Ama bilinen gerçek, bu anlayışın gerek Hıristiyanlık, gerekse sonrasında devam etmiş olduğudur. Bu festival münasebetiyle, halk şehrin ortasındaki büyük tapınakta toplanır ve bütün tanrılar bir araya getirilirdi. Ritüelin en önemli kısmı ise “*Nebo*” ve “*Bel*” tanrıları özenle süslenirdi. Din adamları halka güzel kokular ve içki dağıtırlardı. Eğlencenin şerefine sayısız ışıklar yakılırdı. Daysan Deresi boyunca kandiller dizilirdi. Zenneler³⁶², seyircilerin coşkusunu attırıyordu. Halk için, Grek komedileri oynanıyordu. Tanrılara müzik ve davullar eşliğinde kurban kesilirdi. Kesilen kurbanların etleri pişirilerek yenirdi³⁶³. Eğlencelere Hıristiyan din adamlarının bakışı da ilginçtir. Hıristiyan din adamları eğlencelere şiddetli tepkiler göstermesine rağmen sürdürdüğünü, vakainamelerdeki anekdotlardan anlamaktayız. Mar Yeşua 497–498 yılındaki eğlencenin görkemli olduğunun görgü tanığıdır. Onun ifadesine göre “... yine dinsizliğin terennüm edildiği eğlence zamanı geldi. Şehrin (Urfa’nın) halkı her zamankinden çok aşırı olarak kendilerini bu eğlencelere koyuverdiler. Yedi günün her akşam erkenden, belden aşağı bol elbiseler giyinerek ve sarıklar (tülbentler) sarınarak tiyatroya gidiyorlar. Önlerinde kandiller ve buhurlar yakıyorlar ve bütün gece uyumaksızın, dansözü alkışlamak için şehvete susamış vaziyette şarkılar ve naralar döküp durmakta...” olduklarını belirtmektedir. Bu tür eğlenceler, tabii olarak kiliseyi ve özellikle manastır keşişlerini son derece rahatsız ediyordu. Din adamları açlık, salgın ve afetlerinin bu eğlencelerle günah işleyenler yüzünden meydana geldiğini düşünmekte idiler.

Harran’da Dinî Törenler

Geleneksel Harran inançlarına dair en detaylı bilgiler İbnü’l Nedim’in *Fihrist*’i³⁶⁴ Biruni’nin *el-Asarü’l Bakiye’si*, Mes’udi’nin *Kitabü’l Tenbih*’i ile Murucu’z-Zeheb’i ve İhvanü’l Safa isimli risalelerde yer almaktadır. IV., V., ve VI. yüzyıl yazarları *Doktrina Addai*, Efraim, Suruç’lu Yakup ve Antakya’lı İsaak’ın çalışmaları ile Ebu Said Vehb İbn İbrahim’in eseri Harran’daki tanrı, tanrıçalar ve dinî törenler hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Söz konusu eserlere göre; Harranlı tanrıların arasında Bel, Belit, Tammuz, Ay, Güneş (Şamaş), Bath Nikkal, Ba’alshemen, Bar Nemre, Köpekleri ile Efendi,

362 Zenne, kadın rolüne çıkan erkektir.

363 Bugün bile bazı ziyaretlere gidip tavuk, horoz, oğlak veya kuzu kesip etini pişirip, orda yiyip-dağıtma kültürü, muhtemelen bu dönemin izlerinin günümüzdeki yansımalarıdır.

364 İbnü’l Nedim, *el-Fihrist*, s. 318–327.

Tar'atha, Gadlat ve teşhisleri kapalı kalmış diğer Mezopotamyalı ve Suriyeli tanrılar yer almaktadır. Ayrıca aynı metinlerde bahsi geçen ve Harran çevresindeki bölgede tapılan Nebo, Bel (Edessa) ve Uzzai (Beth Hur)'da Harran'ı etkileyen kültlerdir.

Yukarıda ifade ettiğimiz kaynaklarımıza göre Harranlıların kutsal yılındaki festivallerin çeşitliliği ile ilgili iki takvimin olduğu görülmektedir.

Nisan ayı için belirtilen törenlerin takvimi şu şekildedir:

1–3 Nisan: Baltha için şölen, Baltha Zuharah (Venüs)'tür.

6 Nisan: “Tanrılar Ay'a” kurban verilir; yedi tanrıya, kötü ruhlarla, cinlere, ruhlara ve körügün efendisi için şölen vardır.

15 Nisan: Kuzeyin gizeminin kutlanması.

20 Nisan: Deyr Kadhi'ye Hac, Zuhul (Saturn), Mirrikh (Mars) ve Ay'a, kurban verilmesiyle hac yapılır.

28 Nisan: Sabta'ya hac, Hermes'e, Yedi tanrıya, Cinlerin tanrısına ve Saatlerin Efendisine kurban verilmesiyle hac yapılır³⁶⁵.

Nisan ayı için Biruni'nin takvimi;

2 Nisan: Damis'in şöleni

3 Nisan: Antimon'in şöleni

4 Nisan: Ploutus'un kutlaması

5 Nisan: Venüs idolu için şölen

6 Nisan: mmar(?) ve Yaşayan Ay için şölen. Aynı gün Deyr Kadhi için ziyafet.

8 Nisan: Büyük orucun kırılması. Ruhların doğumuna şölen.

9 Nisan: Saatlerin Efendisinin şöleni.

15 Nisan: Simak'ın gizeminin şöleni. (Takımyıldızı Vigor'un en parlak yıldızı.)

20 Nisan: Deyr Kadhi'de toplantı ziyafeti.

28 Nisan: Deyr Sini şöleni.

Bu takvime göre yapılanlar: Ayın başında Venüs'e vurgu; 20'sinde Deyr Kadhi'ye (Sin Tapınağı) hac; 6. günün Ay'a ithaf edilmesi. Buna ilaveten Adhar ayı altında, Adhar'ın 8'inde başlayan 30 günlük bir oruc yer almaktadır.

Tishri 3 ayı için yapılanlar:

Bu ayın ortasında, ölen için tanrılara kurban olarak yakılan

365 Tamarra Green, s. 150.

hayvanların yemeklerini yaparlar. Yani, her biri mevcut, taze veya kurutulmuş yenilebilir et veya meyvenin her çeşitinden biraz alırlar. Sonra, ölen için akşam yandırılmış pişmiş yemek ve şekerlemelerin çeşitlerini pişirirler. Bu yemekle birlikte ayrıca deve budunun yanmış kemiği vardır. Bu kemik ölümden korkmamaları ve bağırılmaları için üzüntüde olan insanların köpeklerine verilir. Ayrıca ölenlerin içmesi için ateş üzerine karışmış içkiyi dökerlerdi, aynı şekilde yanmış yemeklerini yerlerdi.³⁶⁶

6 Tishri I: Zahbana'nın şöleni (Belih nehri kaynağında önemli bir Sabii türbesinde yapılırdı.)

7 Tishri I: Şölenlerin kutlanmasının başlangıcı

13 Tishri I: *Fudi İlahi'nin* şöleni.

14 Tishri I: *İlati Fudi'nin* şöleni.

15 Tishri I: Lots'un şöleni.

Temmuz ayında kadınlar "Ta-Uz" için ağlamakta idiler³⁶⁷.

Ay Tanrısı Şerefine Yapılan Festivaller

Nisan'ın 6'sında Aya (Kemer) boğa kurban edilir.

Nisan'ın 6'sında yaşaması devam eden Ay için şölen yapılır. Aynı gün Deyr Kadhi'nin de şöleni vardır. (Yakut Harran'da bırakılmış tek Sabii tapınağının Deyr Kadhi olduğunu belirtmiştir)

Nisan'ın 20'sinde, Deyr Kadhi'ye, şehrin kapıları yakınında bulunan tapınağa giderler ve "Zuhal (Saturn) olan Kronos için; Mirrikh (Mars) Kör Tanrı olan Aris için ve Sin olan Ay için 3 boğa kurban edilir.

Nisan'ın 20'sinde Deyr Kadhi'de toplu ziyafet verilir.

Kanun II (Ocağın) 24'ünde ayın doğumu gözetlerlerdi. Bu anda Kuzeyin Gizemin, Kurbanlıkların Kesimi, 4 ayaklı kurbanlardan ve kuşlardan 80 yaratığın yanması takip ederdi. Yer ve içerlerdi. Tanrı ve tanrıçalar için çam dallarını yakarlardı. Serahsi bunu Doğum Şöleni olarak tasvir etmektedir.

Ebu'l-Farac el-Zencani'den alınan bir nota göre Kanun II'nin 24'ünde İsa'nın doğumunun şöleni gözlenirdi. Bu bir sonraki ayda yer alan Ayın Doğumu ile uyuşmaktadır.

Adhar (Mart'ın) 8. gününün başında Ay için 30 günlük oruç tutarlardı. Bu orucu Serahsi de doğrulamaktadır.

Adhar (Mart)'ın 8'inde 29 veya 30 gün sürecek olan büyük orucun

366 İbn Nedim, s. 760-761.

367 Tamarra Green, s. 151-152.

başlangıcı vardır.

Her Ay takviminin 27'sinde Deyr Kadhi'deki tapınağa gideler ve Sin'e kurbanlarını sunarlar³⁶⁸.

Ay Tanrısı şerefine verilen şölenler

Ayyar (Mayıs)'ın 7'sinde Ayın idolü olan Dahdak'ın ziyafetini kutlardı.

Aylul (Eylül)'un 24'ünde, oluşan yeni ayın lordlarının şölenini kutlardı.

Kanun II'nin 20'sinde, "Harran'ın Bel'ine taparlardı"

Nisan'ın 28'inde Deyr Sin'i (Ayın Tapınağı) için şölen vardır, fakat bunun aya ithaf edilip edilmediği açık değildir. Kataloğa göre bu günde, Harranlılar Sabta adı verilen bir köye giderlerdi. Burada Hermes'e bir boğa kurban ederlerdi ve "yedi tanrı, şeytan ve saatlerin efendisi için toplam 9 kuzu kurban ederlerdi.

Ay takviminin 27'sinde, "Ay olan Tanrı Sin için hayvan kesmek ve kurban yakmak üzere" Deyr Kadhi'ye giderlerdi.

Ay içinde göksel cisimlere kurbanların verildiği 4 zamana işaret edilmiştir: Ayın görülebilir hale gelmesi, 17 ve 28. günler. Bu günlerin seçilme nedeni "Ayın 17'si şiddetli yağmurların başlangıcı olmasından..." Biruni de her ayın 17'sinde yapılan şölen³⁶⁹ bahsetmektedirler.

Bubbulu Festivali

Asurbanipal kütüphanesinde bulunan bir yazıtta, Nergal'in eşine ve Sin'in ikiz kardeşlerine ithaf edilen bir kurbandan bahsedilmektedir. Harranlıların gezegensel törenlerinin manalarının açıklanması, Asur metinlerde de görülmektedir. Bu metinlerde, Nergal'in karanlığının, Ay Tanrısını tamamen yenmesinden korumak ve ayın zaferle dönüşünü garanti etmek için, her ayın 28'inde düzenlenen *bubbulu* adı verilen bir festivalden bahsedilmiştir³⁷⁰.

Asur döneminde, Nergal Saturn ile anılmakta, Babil döneminde ise acı veren doğalarındaki benzerlikten dolayı Mars ile anılmaktadır. Harranlıların her ayın 28'inde Mirrih (Mars) olan Ares'in şerefine kurban vermekteydiler. Mars "Körün Efendisi (Rabbul Umyan)" olarak ifade edilmektedir. Marsa kör efendi manasında Mara-Samya ismini vermişlerdir. Onu kör olarak adlandırmalarımın, şiddetli öfkesi ve

368 Tamarra Green, s.153.

369 Tamarra Green, s.153.

370 Tamarra Green, s.154.

bu öfkesi ile acımasız çarpışması³⁷¹ sebep olarak gösterilmektedir. Harold Ingholt ise, bu sıfatın Tanrının isminin eksik okunmasından kaynaklandığını savunmuştur. Ona göre kör manasında olduğu tahmin edilen Aramice'deki *Samya* elementini içeren Edessene isimlerine işaret ettiğini belirtir. Ingholt, bu sıfatın *shamin* veya cennetten çıkarıldığını iddia etmiştir. Bu şekilde olursa, Körün Efendisi yerine, Göklerin Efendisi veya Ba'alshamen manasını alır. Körün Efendisi varsayımı kabul edilecek olursa Körün Efendisi tanımlanmasıyla, Ares ifade edilmiş olacaktır. Kuzey Mezopotamya'da geç antik çağın dinsel hayatında Ba'alshamen'e tapınmanın önemli bir yer teşkil etmekteydi. Fakat sonuçta Edessan isimleri ile Körün Efendisi arasındaki ilişki daha zayıf görülmektedir. Vehb İbn İbrahim'in takviminde, başka bir festivalde, Ay Tanrısı ile Nergal olarak Mars ilişkilendirilmiştir. Nisan'ın 20'sinde, Harranlılar Deyr Kadhi'ye giderlerdi. Orada "Zuhal (Satürn) olan Kronos'a; Mirrih (Mars) olan Aris'e ve Sin olan Kemer'e toplam 3 kurban verirlerdi. Ayrıca 9 kuzu keserlerdi: 7 tanrı için 7 tane, 1 tane cin için ve 1 tane saatlerin efendisi için kesilirdi." Aynı günde, Biruni "Deyr Kadhi'de bir toplantı şölenini" kaydetmiştir. Daha öncede not ettiğimiz gibi, önceki dönemlerde Nergal Satürn ile birlikte anılmıştı; Satürn ve Mars'ın Ay Tanrısı ile birlikte anılması, Ayın ikiz kardeşi Nergal'ın farklı yönünün birleşimini de göstermiş olabilir; aşağı dünyanın hükümdarı, veba ve savaşı getiren tanrı olarak tasvir edilir.

20 Nisan'da yapılan şölenin Harranlılar Harran'ın doğusuna, Dayr Kadhi'ye Tyranic Star (Zorba Yıldız)³⁷² günlerinde tapınaklarını terk eden suyun idolünün (Senem el-mâ) dönüşünü beklemek üzere giderlerdi. Dönmesi için ne kadar yalvarsalar da bu reddedilirdi, tekrar şehre dönmeyeceği söylenirdi. Harranlılar her yıl Dayr Kadhi'nin dışına, idolün dönüşünü beklemeye giderlerdi. İhvan-ı safâ risalelerinde aynı tören anlatılmıştır, fakat dönmesi belirlenen şekil Arusdur. Adhar'ın 15'i ile 20'si arasında gökten kaybolur. Böylece Zorba Yıldızlı günlerden kasıt, Süreyya Burcu ile ayın birleşimi ve görüşten kaybolmalarındır. Bu kötü ruhlar, ilkbahar ekinoksu zamanında, 40 gün için güneşin ışığını kapsayan Süreyya Burcuyla birleştirilmiştir³⁷³.

Harran'da Sin için düzenlenen akitü festivalinin eski Mezopotamya formlarından biri olduğu ihtimal dışı değildir. Ve suyun idolünün zafer ile şehre geri dönüşünü geleneksel şekilde kanal saltanat kayığı ile yapan Tanrı'dır. En erken döneme ait çivi yazıları bu olayın Harran'da

371 Tamarra Green, s. 144-159.

372 H. Ingholt, "Inscriptions and Sculptures from Palmyra", Berytus V/2, 1938, s. 129.

373 H.Lewy, "Points of Comparison between Zoroastrianism and the Moon Cult of Haam." A Locust's Leg, ed. W. B. Henning, London 1962, s. 143-145.

Sivan'ın 17'sinde (Haziran'ın) olduğunu yazmıştır.

Düğün Şöleni

Yukarda Harran'daki tanrıçalardan bahiste, bunlar arasındaki farkların ayırımında zorluk olduğundan bahsetmiştik. Çünkü bu tanrıçaların görev ve sembollerinin alanı çok geniştir. Bu yüzden sınırlarını birbirinden ayırmak gerçekten güçtür. Harranlıların dinlerinde, bu tanrıçaların isimleri Arapça, Aramca ve eski Mezopotamya dillerinde yer almaktadır. Dişiliğin üretkenliğinin geniş bağlamında, her bir gelenek tanrıçalar için kısmi bir rol geliştirmiştir. Daha önce de gördüğümüz gibi, erkek tanrılar politik ve sosyal değişikliklere daha çok yanıt vermektedirler. Harranlılarla ilgili varsayımlar incelendiğinde, tanrıçalar Harran'da hangi formda tapılmış iseler, o formu ile Mezopotamya ve Suriye dini geleneklerinin devamlılığını ve stabilitesini göstermektedir. Katalog ve kronolojideki takvimler, tanrıçalar için yapılan festivalleri şu şekilde özetlenebilir.

Nisanın ilk 3 günü, Haranlılar Zuharah (Venüs) olan Baltha'yı onurlandırırılar.

2. gününde Damis'in,
3. gününde antimoninin şöleni vardır.
5. gününde Venüs'ün idolü olan Bali'nin (Balti ?) şöleni vardır.

Adhar'ın 30. gününden sonra Tami ayının başladığını ve bu ayda Tanrı ve Tanrıçaların evlendiğini kaydetmiştir. Bu törende ayları günlere bölerler ve gözlerine sürme çekerlerdi. Gece boyunca yedi tanrı adına, yastıkları ve başları altında yedi kuru hurmayı ve karına dokunan tanrı için bir parça ekmek ve biraz tuzu yerleştirirlerdi. Bu tarz bir festival antimoni şölenine benzemektedir.

Deyr el-Cebel ve Balthi Şöleni

7. Gün Venüs idolünün söylevinin şölenidir. Bir ay sonra (Kanun II'nin içinde) Deyr el-Cebel (Dağın Yerinin) şöleni ve Balthi (Venüs'ün) şöleni vardır.

Ağlayan Kadın Şöleni

Kanun I'ın 30'unda papaz Uzuz'un dininin yeniden canlanması için dua eder. Ayrıca, katalogda geçen Temmuz ayının ortasında "Ta-Uz" onuruna kutlanılan "Ağlayan Kadın" şöleni tanrıçaların onurlandırıldığı festivaller listesinde yer almaktadır. Çünkü bu ziyafet üretkenlik tanrısının ölümünün tekrar olduğu ve İhtar'ın yasının tutulduğu antik Mezopotamya şölenidir. Katalogda "diğerinin el

yazmasında” bahsedilen tanrıçalardan birisi de “Tumur’u (günleri) alan Rabbu’t-Thil”dir. Antik Mezopotamya inancında Dumuzi/Tammuz palmiye gününde büyüme gücüdür. Böylece çobanın hanımı Rabbu’t-Thill İnanna/İştâr olmalıdır. Anonim yazar, kutsal keçileri bekleyen Rabbu’t-Thill’in, kurbanlık teklif edilen Tammuz’a çoban Tanrısı olarak adandığını eklemiştir.

Biruni’de yer alan günler:

Tishri II’nin (Kasım’ın) 9. gününde, Venüs idolü Tarsan (Tar’atha?)

Tishri II’nin 17. gününde, Tarsan’ın şöleni. Aynı gün Batnae (Sarug)’a giderler. Tishri II’nin 18. günü, Sarug’un ziyafeti vardır; yeni giysilerin de günüdür.

Kanun II’nin 25. günü Tar’atha İdolün şöleni.

Ab (Ağustos’un) 3. ve 7. günü, Venüs idolü, Daylafata’nın şöleni.

Kronolojide yer alan festival ve törenlerin önemini yorumlamak zor ise de, tanrıçalar asıl fonksiyonlarını dünya annesi ve gece yıldızı olarak ellerinde tutmuşlardır.

Zuharah Festivali

Kanun I’in (Aralığın) 4. gününde el-Şahmiyah (Sıcaklık/Işık veren) dedikleri Zuharah olan Baltha onuruna 7 günlük bir festival başlar. Kutsal emanetlerin saklandığı bir kutu ile kubbe inşa ederler ve güzel kokulu meyvelerle süslerlerdi. Önünde mümkün olduğu kadar farklı hayvanları kurban ederlerdi. Ayrıca suyun bitkilerini teklif ederlerdi. Bu tür bir kurbanın benzeri büyük bir olasılıkla ilkbahar zamanı kurbanında vardı. Bu yakın doğuda çok yaygın olan Adonis’in bahçelerinde tanrının yenilenen üretkenliğinin kutlanmasıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Harran'da Dini Yapı

Hermetik Gelenek

Eski Mısır'ın dinsel-gizemsel öğretisidir. Eski Mısır'ın üç büyük tanrısından biri olan Toth'un yapıtlarına kadar uzanan dinsel-gizemsel öğretilerinin bütününe Hermesçilik ya da Hermetik felsefe adı verilir³⁷⁴. Felsefe, dini inançların entelektüel yorumu olarak görüldü ve doğunun büyük dinleri, sahip oldukları manevi dünya ve aynı derecede görünmez âleme dair güçlü duygu ve tutkularıyla birlikte, kısa zamanda felsefi düşüncelere damgasını vurmuştur. “Hermetik yazılar” olarak bilinen dinî felsefi tartışmalar, felsefe ve pagan dinlerinin uzlaştırılmasına dair çabaların bir örneği olarak kabul edilebilir. O halde, düşünce sistemleri ve inançları birbirine karıştırma sanatı, Araplardan önce de bilinmekte idi. Fakat uzlaştırma hareketleri geç dönem Helenistik sürecin egemen özelliğidir. Grek felsefesi Arapça'ya tercüme edildiğinde bu sürece ait eserlerin büyük bölümü, bu eserler arasında bulunmaktaydı. Aristoteles'in *Teolojisi* (Esulüciya Aristoteles), *el-İzâhî'l-hayri'l-mahz* ve *Hermetik Yazılar* isimli eserler bunların tipik örnekleridir. Hermetik yazılar İslam dünyasını etkileme kanallarından en önemlileri bir Harran ve Sabîlik diğeri ise Edessa ve Bar Daysan'ın çalışmaları aracılığıyla olmuştur³⁷⁵. Mısır ve Mezopotamya'nın antik sihirsel ve dinsel gelenekleri; Yunan felsefesinin kozmik yapısı, Pisagor'un ve öğrencileri Plato ve halefleri ve Stocî kader; Anadolu ve ötesinin gizemli mezhep ritüelleri; Pers Zerdüşlüğünün dualizmi ve Mithra inancı ile Yunan felsefesinde yer bulan Semitik gezegen-yıldız kültleri ve son olarak Helenistik Musevilikle ortaya çıkan kurtarıcı-mesih şekli Hermetik geleneği etkileyen unsurlardır. Hermeslerin gizemli güçleri, geç antik pagan dünyası dışında, mantık ve vahiy arasındaki ilişkinin anlaşılmasında, ortaçağ Hıristiyanlığı ve İslamı algılama tarzlarını etkilemiştir. Bu yapıda, Eflatun'un, Aristoteles'in, Stoacıların, Yahudi Philon'un, Hıristiyan kilisesinin Katolik düşünürlerinin, Gnostiklerin ve Yeni Eflatuncuların fikirleri bir tek potada toplanmış ve olağandışı bir şekilde bir senkretist yapı oluşmuştur. İlk dönemlerden itibaren İslam

374 Orhan Hançerlioğlu, s. 310; Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1999, s. 413.

375 Francis E. Peters, *Hermes and Harran: The Roots of Arabic-Islamic Occultism*, s. 196.

dünyasında bilinmekte olan bu gibi metinlerden İslâm düşüncesinin eklektik karakteri hakkında bir açıklama getirebilir. İslam felsefecileri İslam teolojisiyle Grek felsefesi adı altında kendisine ulaşan rasyonel spekülasyonları uzlaştırma göreviyle kendilerini mes'ul tutmuşlardır. Bunlar ister sahih anlamda Grek düşünceleri olsun, ister İran veya Mısır kaynaklı Grek düşünceleri veya bunların hepsinin ve başka unsurların bir karışımı olsun aynıdır³⁷⁶. Fakat hiçbir kaynak, Müslüman düşünürün kalbine, Hermetik Yazılar diye bilinen felsefi dinî düşüncelerin karışımından daha fazla tesir etmemiştir.

Hermetik kültür İslam dünyasına Harranîler, Sabîiler ve Edessa'daki kültür çevresi aracılığıyla girmiştir. Bu açıdan Harranîler ve Sabîiler ortaçağ İslam düşünce tarihinde apayrı bir öneme sahiptir. Sabîilik ve Harran'ın gizemli inançları Ortaçağ İslam düşünce hayatında önemli bir öneme sahiptir. Sabîilik oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Sabîî geleneği birbirine zıt gibi görünen pek çok kültürel unsuru bir arada bulundurmakta idi. Çevre bölgelerdeki felsefi okullar bu etkileşimi hızlandırmıştır. Sabîiliği etkileyen kültürden başında Hermes Trismegistus'a izafe edilen yazılar gelmektedir. Hermes Trismegistus'a izafe edilen yazılar, bu yazıların ilk olarak yazıldığı olduğu İskenderiye'nin dışında skolâstik asırlarda olgunlaşmaya devam etmiştir³⁷⁷. Bu eserler, altıncı asırdan sonra Helenistik dünyadaki önemlerini yitirince, Harran şehrinin entelektüel hayatının canlı bir kesimini oluşturmaya devam etmişlerdi. Bu şehrin pagan dini, h. II. asra kadar hayatini sürdürmüştür. Grekler Harran'ı "Ellenopolis" diye isimlendirmişlerdi ve Edward Browne, Abbasî halifeliğinin egemenliği altında yaşayan hiçbir millet, Harran paganları kadar Müslümanlara Greklerin bütün bilgi ve hikmetlerini öğretmemiş olduğunu belirtmektedir. Bunların çoğu, fizikçi, astronomi bilgini, matematikçi, geometri ve filozof olarak önemli mevkiler ve statüler elde ettiklerini belirtir³⁷⁸.

Harranlıların etkinliği, dindaşları tarafından dışlanan Sabit b. Kurra (öl.288) öncülüğünde Bağdat'a gidip, Mutasım'ın izniyle orada yeni bir okul kurmasıyla en ileri bir noktaya ulaştı. Grek okullarında bütün ilgilerini yitiren Hermetik eserler, bu dönemden hicri 5. asrın sonuna kadar Bağdat'ta yaşamaya devam etmiştir. Sâbit b. Kurra ve oğlu Sinan gibi eğitilmiş bilim adamı ve düşünürler,

376 Ebu'l Ala Afifi, İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler, İstanbul 2000, s. 106.

377 Günay Tümer, Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini, Ankara 1975, s. 175.

378 Edward Brown, Literary History of Persia, New York 1956, s. 302-306; Abdullah Ekinci, III-XII. yüzyıllar Arasında Urfa ve Çevresinde Dinî ve Fikrî Hayat, s. 23-30.

Hermetik yazıların Arapça'ya tercüme edilmesinde ve bu eserlerdeki temel düşüncelerin yayılmasında görev üstlendiler. Sabit'in eserleri hakkındaki bütün bilgimiz, Geometri üzerindeki kısa denemelerden ibâret çalışmalar olduğudur³⁷⁹. Hermetik literatür, Bağdat ve Harran gibi bu iki bilim merkezinden hicrî II. asır gibi ilk dönemlerden itibaren İslam dünyasına yayılmıştı. İbn Sina, İbn Tufeyl, Sühreverdî ve İbnü'l-Arabî gibi düşünürler ortaya çıkınca, Hermetik düşünceler unsurlarını aldıkları kaynaklardan İslam düşüncesi içinde asimile edildiler³⁸⁰. İbn Teymiyye İbn Arabî ve onun önemli bir takipçisi olan Afifeddin et-Tilemsani'yi Karimatîler'e benzetir. Özellikle Onların İtâhadiyye (Allah'ın insanla birleşmiş olduğuna inananlar)'den oldukları söylenir. Dolayısıyla onun nazarında her ikisi de Zındıktır³⁸¹. Bu nedenle Ortaçağ İslam dünyasında Hermetik kültür, sürekli sakıncalı ve çizgi dışı akımları besleyen ana damarlarından bir olarak değerlendirilmiştir.

Ortaçağ İslam dünyasının Hermetik etkileri aldığı ikinci yol Edessa ve Bar Daysan'ın çalışmaları olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Edessa'da Hermetik geleneğin erken tarihini kanıtlamak zordur. Fakat biyografisi geç antik çağda dinsel ve mantıksal hayatın derlenmiş kalitesini gösteren Edessa'lı Bar Daysan (M.S. 154–22)'nin öğretileri, Yakın Doğu'da Hermetik bilgi iletim zincirinde en büyük bağlardan biridir. Bar Daysan Partlıların soylu sınıfı geleneklerinde, okçulukta üstün olmayı öğrenmiş, Edessa krallık sarayında geleceğin kralı Büyük Abgar ile eğitim almış veya Hieropolis'te bir din adamından pagan geleneklerine dair bilgiler öğrenmiştir. Süryani Mihail'in kroniğine göre, Hristiyanlığa dönmüştü ve anti-pagan anlaşmalarını yazmaya başlamıştı, fakat kilise doktrinine uymuyordu. Astroloji ve ethno tarihi üzerine 150 ilahisiyle Bar Daysan dönemin Hristiyan ilahiyatının korkulu rüyası olmuştur³⁸². Eusebius'a göre, Bar Daysan “yetenekli adam” ve “Süryani dilinde güçlü tartışmacı”³⁸³ idi. Ephrem, Bar Daysan'ın kirli oyunlarına işaret etmiştir, aynı zaman “ince ayrıntılı konuşmacı” olduğunu

379 Geniş bilgi için bkz. S. M. Stern, s. 33–34; Ramazan Şeşen, Selahaddin Eyyubi ve Devlet, İstanbul 1987, s. 321; Aydın Saygılı, “İbn Kurra'nın Pisagor Terimleri Tanımı, Ayasofya Müzesi Kütüp. 4832 kayıtlı Esre ve Terc. Belleten, XXII, Ankara 1958, s. 85–88; Abdullah Ekinci, s. 103.

380 Ebu'l ala Afifi, s. 114.

381 İbn Teymiyye Külliyyatı, II, İstanbul 1987, s. 141, 163–165, 198–199; Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, İstanbul 1999, s. 57.

382 Süryani Mihail, s.

383 Eusebius naklen Tamara Green, s. 88.

Kabul etmiştir. Bar Daysan ve taraftarları üyeleri ilahiler söylemek ve metinleri çalışmak üzere mağaralarda toplanan bir tarikat olarak kabul edilir. İbn Nedim'e göre, Vasit ve Basra arasındaki batakıklarda Bar Daysan'ın takipçilerinin yerleştiklerini³⁸⁴ belirtmektedir. Bar Daysan'ın dünya görüşü, Yunan felsefesinin en az bir dalının genel karakterini yansıttığını, Atina'da akademi eğitimi almak üzere oğlunu göndermesinden anlıyoruz. Açık olan şu ki; dinsel/toplumsal değerlere aykırı görünen kritiklerden bazılarını Hellas'tan öğrenmişti ve filozofların ölü noktalarından, geleneklerin devam eden canlılığına kadar iki yüzyılı aşkın sürede, Ephrem, Bar Daysan'ın görüşlerine karşı çıkmayı gerekli görmüştür³⁸⁵.

Bar Daysan'ın *ışık ve karanlık ve doğruluğun ruhaniliğini* içeren çalışmasıyla ve *Ülke Kanunları Kitabı*'nin halkı etkilemesine Ephrem'in çalışmalarındaki bazı parçalar ile 8. yüzyıl Hristiyan ilahiyatçısı Theodere Konai'nin öğretileri engel olmuştur. Drijvers, Bar Daysan ve Hermetik broşür *Poimandres* arasındaki ilişkiye işaret ederek, soterioloji (Hz. İsa'ya inanarak kurtulma doktrini), kozmoloji, antropoloji ve Bar Daysan'ın teolojisinin, Hermetik dünya görüşü ile uygun olduğunu ifade etmiştir³⁸⁶. Bu araştırmanın en ilginç noktası şudur; Bar Daysan dünyanın yaratılışında yedi gezegenin belirli yerlere yerleştirildiğini ve yönetimin emrine bırakıldığını iddia etmiş, bu inanç 700 yıl sonra Harranlılara bir dünya görüşü olarak yüklenmiştir. Hermes Trimegistus'ın yazılarının devam ettiğine ve Hermetik Korpus'la ilgili başka şekiller olduğuna dair direk referanslar olmakla birlikte, Edessa'da Nebo'ya ve Harran'da Ay Tanrısına verilen önemden dolayı Bar Daysan geleneklere karşı dikkatli olmuştu ve sadece Kader ile ilgili geç antik bilgileri, insan ruhu ve evrenin dışından değil, Hermetik inançtan seçip toplayıp derlemiştir. Pagan fenomeni olarak ve bazı Ortadoks Hristiyan doktrinlerinde heretics(kendi dini inançlarına karşı gelen) olarak kabul edilen bire dünya görüşünü Bar Daysan formüle etmiştir³⁸⁷.

Bar Daysan'ın görüşlerinin etkileri İslamın gelişinden sonra da sürmüştür. Şehrin Müslümanlarca alınmasından sonra, Edessa piskoposu, Yakub (M.S. 708) kader ve gezegenlerin etkisi üzerine bilgisiyyle konuşulan Bar Daysan'ın müridleriyle tartışmıştır. Harran'ın mantıksal hayatında Bar Daysan figüruna benzer bir

384 İbn Nedim, s. 806.

385 Ephrem'den Naklen Tamara Green, s. 88.

386 Drijvers, "Bardaisan of Edessan and Hermetica", *Jaarbericht ex Oriente Lux XXI*, 1970, s. 190–120.

387 Ephrem naklen Tamara Green, s. 88–89.

anlayışa rastlanmamıştır. Bununla birlikte coğrafi konum itibari ile, kültürlerin kesiştiği nokta olmasından, Sin ile ilişkisinde ve tanrı kehanetinin devam eden öneminden dolayı, Harran'ı bu dönemde lokal Hermetik geleneğin geliştiği bir yer olarak düşünebiliriz. Ephrem, Hermes'in yerel geleneklerle ilgili bilgilere sahip olduğunu bildirmiştir. Belki de Bar Daysan kendi Hermetik yorumunu Soğmatar Harebesindeki tapınak için yapmıştır. Ay tanrısının kuvveti kolayca Hermetik Peygambere çevrilmiştir. Gezegenel tanrılar Hermetizmin hem teorik, hem pratik yönünde önemli bir rol oynamıştır ve şehrin dinsel geleneklerinin gelişimi için verimli bir toprak olmuştur³⁸⁸. Müslümanlık fethinden sonra bile, Harran ve Edessa'da dinsel ve mantıksal geleneklerin çeşitliliği artarak devam etmiştir.

Edessa Gnostizmi

Gnostizm, İslam öncesinde Ortadoğu'nun birçok bölgesinde hakim olan bir gelenek idi. Gnostikler; gnostizm ile ilgili tanrı, alem, insan, kurtuluş ve bilgi gibi temel konularda kendine has açıklamalar getirmişlerdir³⁸⁹. Kavramın vahiy veya sır bağlantısıyla sezgisel bir ağılama olarak kabul edilir. Bu anlayış; bir din çerçevesi içinde, inanç yerine, bilgiyi geçiren öğretilerdir. İnanç yerine geçen bilgi, araştırmaya dayalı bir bilgelik yerine, hakikate dayalı bir bilgeliktir. Tanrı'nın kişiye Tanrı'yla birleşme ve Tanrı'nın doğasına, özünü kavrama olanağı veren gizemli bir aydınlanmanın ortaya çıkışı olarak kabul edilir³⁹⁰. Köken olarak Gnose Yunanca bir kelime olup “bilgi” anlamına gelmektedir³⁹¹. Fakat bu bilgi, daha çok “Marifet” olup, ilmi bilgiden ayrılır. Buna “Ârifane” bilgi, “Dini sırların yüce bilgisi” veya “Gizli ve vahy ile ilham edilmiş” bilgi denebilecek karakterdedir. Çünkü bu şahsi ve mistik bir bilgi olup seçkin ve mistik tabiatlı insanlara mahsustur yahut tabiat-üstüdür. Gnostik de “Ârif” kimse demektir³⁹². Bu anlamıyla entelektüel seviye bakımından gelişmiş inanç sahiplerinin sahip olduğu yüksek dinî ve felsefî gerçeklerin bilgisi anlamında kullanılmıştır. Gnosis dinî sırların bilgi ve şuurunun etkin olduğu bir antikite akımını ifade etmek için de kullanılmıştır³⁹³.

388 Tamara Green, s. 90.

389 Şinasi Gündüz, Mitoloji ile İnanç Arasında Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar, Samsun 1998, s. 46.

390 Ahmet Cevizci, Pradigma Felsefe Sözlüğü, İstanbul 1999, s. 382.

391 G. Quisel, “Gnosticism from its Orjins to the Middle Age” The Encylopedia of Religion, vol. V, New York 1987, s. 567.

392 S. Hayri Bolay, s. 122.

393 D. Dagober Runes, Dictionary of Philosophy, Iowa 1956, s. 117; G. Quispel, s. 567.

Tarihi geçmişi M.Ö.V. ve IV. yüzyıla dayanan Gnostizm çeşitli Ortadoğu toplumlarınca yaygın bir şekilde temsil edilen dinî-felsefî bir akımdır. İnanç veya mezhep tarzından ziyade mehdi inancı gibi birçok dinî gelenek içerisinde doğal bir gelişim ya da kültürel bir etkileşim sonucu oluşan bir temayül olarak düşünülmüştür³⁹⁴. İrfâniye mezhebi denen bu yarı felsefî cereyan, I.–II. asırlarda Yunan felsefesinin, bilhassa Eflâtun ve Yeni Eflâtuncu felsefelerin Hıristiyanlığa uygun ve yardımcı bir anlayış hâline getirilmesinden meydana gelmiştir³⁹⁵. Bu şekliyle Gnostizm, ya tamamıyla gnostik karakter taşıyan dinler ya da çeşitli dinî gelenekler içerisinde yer alan inanç, düşünce ve ritüeller şeklinde milattan önceki dönemlerden itibaren Ortadoğu’da oldukça yaygınlaşmıştır. Suriye, Mezopotamya, Mısır, Filistin, Ürdün ve Anadolu’da İslam hakimiyeti öncesi dönemde yaşayan yerli halkın inanç ve düşünce yapısı incelendiğinde bütün bu yörelerde çeşitli gnostik akımların, hakim unsur olduğu anlaşılır. II. yy’dan itibaren Güney Mezopotamya’da varlığını sürdüren ve öneminden dolayı Kur’an’da üç yerde ismi anılan Sabîlik baştan sona gnostizmi temsil eden bir akım olarak kabul edilir. III. yüzyılın sonlarından itibaren Güney İran, Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve Kuzey Afrika’da oldukça yaygınlaştı. IV. yüzyıldan itibaren birçok yerde Hıristiyanlığın en güçlü rakibi haline geldi. İslam hâkimiyeti öncesi Ortadoğu’da Hıristiyanlık ve Yahudiliğin heretik mezhepleri olarak bilinen Elkesailer, Valentianlar,³⁹⁶ Setianlar, Mağariler, Quqiler, Esseniler, Simoncular,³⁹⁷ Bar Daysanlar, Edessa (Urfa) okulu³⁹⁸ ve İskenderiye’deki Grek okulları, Nisibis ve Cundişapur okulu³⁹⁹ gibi birçok gnostik inanç ve öğretilere ağırlı bir şekilde yer veren akımlar mevcuttu. Bunlardan başka Hermetikler, çeşitli sır dinleri mensupları,⁴⁰⁰ Yahudilik ve Hıristiyanlık içerisinde yer alan çeşitli mistik hareketler de gnostik inanç, öğreti ve hayat tarzını yansıtmakta idiler⁴⁰¹. Bu gruplar bir bakıma Ortadoğu’da yaşayan toplumların ortak paydası haline gelmiştir. Yukarıdaki ifadelerden

394 Şinasi Gündüz, s. 46.

395 S. Hayri Bolay, s. 122.

396 W. Barthold, İslam Medeniyeti, F. Köprülü İzahlar ve Düzeltmeler, Ankara 1940, s. 82.

397 Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Tarihi Ansiklopedisi, II, s. 310; Şinasi Gündüz, s. 46, 47.

398 De Goeje, Carmathes Du Bahreyn Et Les Fatimides, Leiden 1886, s. 13.

399 G. E. Von Grune Baum, s. 31.

400 Sır Dinleri hakkında geniş bilgi için bkz., Mehmet Çelik, “Sır Dinleri” ATÜİFD., S. 8, Erzurum 1988, s. 213-221; Şinasi Gündüz, Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı, Ankara 2001, s. 101-119.

401 Hıristiyan inancında Gnostizm için bkz. Şinasi Gündüz, Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı, s. 101-119.

Gnostik yapılanmanın Fırat ve Dicle'nin kıvrımlarıyla çizilen bölgelerde gelişmiş bir akım olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu hattın üst kıvrımının merkezi Edessa (Urfa) alt kıvrımın merkezi de Babil idi. Babil olarak adlandırılan bölge ortaçağ İslam kaynaklarında Sevad olarak nitelendirilen bölge oluşu dikkat çekicidir⁴⁰². Gnostikler alt kıvrımda başlangıçta tutarsız hareketleri bir araya toplaya çalıştılar. Üst kıvrımda, yani Edessa'da ise ilk dört asır boyunca gnostik akım, Helenistik gnozun etkisinde Hıristiyanlığın içinde doğmuş, ancak Hıristiyanlığın dışında yayılmıştır. Alt kıvrımda, Yahudi ve Hıristiyan menşeli toplulukların içinde gelişirken, Edessa gnostisizmiyle Mazdeizm'in etkisinde doğmuş ve Hıristiyanlığın dışında kalarak daha çok pagan ve Mazdekiler arasında yayılmıştır. İkinci asrın ortalarına doğru, Arame'deki Hıristiyanlığın en önemli merkezlerinden biri olan Edessa, Valentin'in gnostik öğretileriyle tanışmıştır. Quy adında biri, muhtemelen Süryani dilinde, daha yumuşak bir düalizmin gnostik öğretisini va'z etti. Aynı tarihte, Marsiyonizm Roma'dan Abgar'ın kentine yayılmıştır. II. Asrın sonlarında ve III. Asrın başlarında, Daysanizm kentli bir Hıristiyan tarafından oluşturuldu. Bir sonraki asırda, yine Edessa'da Audi veya Udayy adında bir ortaya çıktı. İlk başta ayrımcı (schismatique) daha sonra da Daysanî ve gnostik mezheplerin öğretilerine benzer açık bir biçimde heterodoks bir öğretiyi oluşturmuştur. Asur kökenli Setyenlerin (Sethiens) mezhebi olarak kabul edilmiştir. Quy ve Udayy mezheplerinin tarihi ve içeriği ayrıntılı bir şekilde bilinmemektedir. Her iki mezhebin üyeleri güneye inerken başka mezheplerin içinde kaybolmuşlardır. Yalnızca Marsiyonizm ve Daysanizm önem kazanabilmiş ve VIII. asra kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir. IV. asırdan sonra, bu tür hareketlerden esinlenmiş kişiler, Hıristiyanlığın egemen olduğu üst kıvrımda görünmemişlerdir⁴⁰³. Geniş bir alanda etkisi görülen gnostizm İslam dünyasını özelde ise bölgemizde ortaya çıkmış birçok hareket ve düşünce insanını fikrî açıdan etkilemiştir.

Maniheizm

Perslilerin kazandıkları M.S. 539'daki zaferi Nabonid üzerinde, iki yazı sistemini yüz yüze getirmiştir. Pers bilgilerine göre, Zerdüşter (MÖ.628–551), Ohrmazd'ın yönleri olarak algılanan doğruluk ve aydınlığın güçleri ve *Amesha Spentas'ı* yöneten büyük

402 Sevad bölgesi Abbasi döneminde Sosyal ve iktisadi ayrımcılığı ortadan kaldırmak için isyan eden Zuttlar, Zenci ve Karmatî isyanlarının çıktığı bölgedir. Dolayısıyla Gnostizm bu hareketlerin fikrî arka planını oluşturması açısından dikkat çekicidir. Bkz. Abdullah Ekinci, Karmatîler, s. 21–45.

403 Melhem Chokr, s. 46–47.

tanrılar Ahura Mazda ve Ohrmazd'ın bulunduğu, daha net açıklanmış dualistik sisteme, İranlıların inancını sadeleştirmeye başlamıştır. Karşısında dünyayı tahrip etmekle tehdit eden cin güruhu olan, yalan ve karanlığın efendisi, Ahura Mazda ve Ehriman vardır. İnsan bu ikisi arasında bir tercih yapmak zorundadır ve böylece hayat, iyilik ve kötülüğün bir savaş meydanı olmuştur. Bu durum (bilgecilik) eski panteonun sayısız tanrılarının statüsünü, ruhlara düşürmüşse de, Akamenid döneminden sonra, özellikle Güneş Tanrısı Mithra ve bütün üretkenliğin kaynağı Anahita eski pozisyonlarını kazanmışlardır. Hint-İran efsanesinde, evrenin düzenini denetleyen, arkadaşlığı ve sözleşmeleri sembolize eden Mithra, ışığın tanrısı, Zerdüştizm'de, *Yazatas* ve benzeri mabutlar arasında, *Amesha Spentas'ın* altında, gökcisimlerinin koruyucu ruhu veya genel ideallerin, arkadaşlık ve barışın simgesi durumundadır. Bu şekillendirmede, Mithra, doğruluk ve düzenin muhafız olmuştur ve ışığın güçlerini zafere ulaştıran güçlü bir savaşçıdır. Mithra'nın Şamas'la ve Ahriman'ın Nergal'le birarada bulunduğuna işaret etmektedir⁴⁰⁴.

Pers inanç geleneğindeki dualizm doğası, paganlar gibi hristiyanlık üzerinde de etki bırakmıştır. Parthılar döneminde, Pers inanç etkisinin genişliğini belirlemek zorsa da, Parthlıların, Zerdüşlük öncesi inancı ile Babil yıldız doktrininin doğu toplumlarını etkilediği gerçeği de gözden ırak tutmamak gerekir. Sasaniler hâkimiyeti altında, dinde tutucu Magi'nin öğretileri ve Persli Mani'nin gnostic öğretileri ki Süryanice yazılmıştır, ikilik evreninin iki modelini oluşturmaktadırlar. Edessa'da Maniheist bir toplumu vardı. Nasturiler M.S. 489'da imparatorluk emriyle kapatılmasına hükmedilen "Perslilerin Okuluna" kadar, şehirde güçlü bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Tel Mahre'nin piskoposu Dionysius'un Kroniğine göre, M.S. 8. yüzyılda Harran'da Maniheist kilisesi vardı⁴⁰⁵ ve Biruni daha sonraları, Harran'daki mezhebin, Zerdüşlük ile uyumlu olduğunu iddia etmiştir⁴⁰⁶. Bu dönemde bölgede Hristiyanlar ile Persler arasındaki ilişki, Hristiyanlık tartışmasının bir parçası olan, evrenin dualistik yorum Hristiyan-Pers ilişkilerinin de temelini oluşturmaktadır.

Marsiyonizm

Bu hareket, Marsion (85–160) tarafından Hristiyanlık kültürü içinde Roma'da kurulmuştur. Marsion, Cerdon adında Auriyeli bir gnostik'in etkisinde kalmıştı. Marsiyonizm'in öğretisi iki "antitez"

404 Tamara Green, s. 80–82; Josef Wieshöfre, Antik Pers Tarihi, s. 295–297.

405 Dionysius'tan naklen Tamara Green, 80.

406 Biruni'den naklen Tamara Green, s. 80.

gibi Eski Ahid ile Yeni Ahid'i karşı karşıya koymaktan ibarettir. Bu öğretilerde üç temel ilkenin varlığı kabul etmektedir. Bunlar; İyilik, Kötülük ve Adalet'dir. Marsiyoncular için kötü ilkeyle eşleştirilen madde, ebedi ve sonsuzdu. Ondaki gelen tekrar dirilmez. Sadece, bir dizi tenâsühle mükemmelliğe ulaşabilen iyilerin ve inananların rûhu tekrar hayata döndürülür. Bu yüzden yaratılış kötüdür. Marsiyoncular, münzevi bir çileciliği tebliğ etmekteydiler. Evliliği kendilerine haram kılmışlardı, kanlı kurbanları yasaklıyorlardı, çok ağır oruçlar tutuyorlardı, et türünden hiçbir şey yemiyorlar ve şarap içmekte yasaktı. Marsiyoncular, kiliseler şeklinde örgütlenmişti; bunların kiliseleri, Ortodokslarınki gibi başpiskoposlara, bakirelere ve şehirlere sahip olan kiliselerdi. Arame'de, Ortodoks kilisenin dışında Edessa'dan öteye bile geçmişlerdi: Antakya, Şam ve Mezopotamya. IV. ve V. asırda Hristiyan bilginleri bunlara karşı çetin bir mücadele vermeye çalıştı. Bu mücadele aynı zamanda Mani kilisesine ve Daysanî öğretisine karşı yürütülmüştü. Nasturî ve Mani kiliseleri öğretilerini "Aramîce/Süryanice"ye çevirerek bölgede etkinlik kurmaya çalıştılar. Bu metinlerden biri VI. ve VII. asırda Horasan'da yaygınlaşan İncil idi. Bu akım, aynı zamanda dindarları kadar çileci olmayan Mâhâniyye diye adlandırılan muhâliflerinin neden olduğu bir bölünmeye de sebep olmuştur⁴⁰⁷. Marsiyonistlerin vaz ettikleri adalet, eşitlik, iyi, kötü, çile ve ızdırap gibi kavramlar Ortadoğu toplumlarını etkilemiştir. Bu etkilerin Mehdi düşüncesi, muharrem matemleri ve Edessa'da olduğu gibi kendini hadım edip hayatlarını ibadetle geçiren rahiplerin yaşantılarında etkili olmuştur.

Daysanîizm

Daysan (Daysanizm, Daysanî, Daysan) olarak adlandırılan Daysanî öğretisi, aslında Süryanice'de Bar Daysân (Daysan'ın oğlu), Arapça'da İbn Daysan ve Batılılara göre de Bar Daysan Edessalı düşünür tarafından oluşturulmuştur. Pagan bir ailede 154'de doğmuş 222'de ölmüştür. İyi bir eğitim görmüş olan Bar Daysan çocukluk arkadaşı Edessa kralı IX. Abgar ile birlikte Hristiyanlık dinine girmiştir. Bu dönemdeki Hristiyan dünyasında yaygın olan Valentin'in öğretilerinden etkilendi. Süryani dilinde eser yazan ilk kişi olarak kabul edilmektedir. Bu Edessa lehçesi, Hristiyanlık sayesinde, Aramîlerin yaygın olduğu bölgelerde ilim dili imtiyazını kazandı. İnancını ve düşüncesini tebliğ ettiği yüz elli ilahıyla Süryanî dinî şiirinin yaratıcısı olarak değerlendirilir. Hem Keldanî hemde Helen kültürünü iyi bilen Bar Daysan Helenizm izlerini taşıyan, hür düşüncenin felsefî, bilimsel ve teolojik meseleleri kucaklayan bir

407 Melhem Chokr, s. 47-48.

öğretinin kurucusudur⁴⁰⁸.

Daysanî ekolde, ezelden beri kendiliğinden var olan beş cevherin, özün veya unsurun (su, rüzgâr, ışık, karanlık ve ateş)tesadüfen karıştığı kabul edilmekteydi. Karanlıkların sonucunda karışmanın bir eseri olarak var olan dünyada kötülük zuhur etmiştir. Kendilerini soyutlayamadıkları özel bir determinizmi alan atomik nitelikteki cevherler, tabiatlarına göre hareket etmektedirler; bunların karışımı, yeni bedenler üreten atomların karışımıdır. Daysanîlere göre, bedenden ayrı olan ruh, ne doğar ne de ölür. O özgür ve ilahîdir; tabiatın determinizmine boyun eğmek zorunda olan beden, ruhun arınmasında gerçekleştiği geçici bir araçtır. Daysan'ın oğlu Harmonius, Atina'da eğitim görmüş oda babası gibi şair idi. Harmonius, Hellenizm'e daha fazla ağırlık vererek ekolü sürdürmüştür. Bu ekol, III. asırda da varlığını devam ettirmiş ve öğrencileri, üstadlarının fikirlerini sadece Süryanice bilen bölgelerde yaymışlardır. V. asırda Daysanîler, Edessa'da hala kalabalık ve yaygın idiler. Onlara muarız olanlar arasında Ephreim bulunmakta idi. Ephreim Daysanî şiiirleri unutturmak ve onlara reddiye mahiyetinde ilahîler yazdı. Daysanîler hatta Maniheizm olmak üzere bölgedeki farklı siyasi kültürel yapılanmadan etkilenerek bölünmüş ve zamanla da tarih sahnesinden çekilmişlerdir⁴⁰⁹.

Edessa'da Hristiyanlık

Kuzey Mezopotamyadaki Hristiyanlık tarihi ile gelen Edessa'nın önemli rolü bu dönemde Harranlıların inancının analizinde güçlük çıkarmıştır. Edessa'daki Hristiyan toplum, kralları V.Abgar'ın (M.Ö. 4-M.S.5 ve M.S.13-50) İsa'nın çarmıha gerilmesinden önce, öğütlerini kabul ettiğinden ve Havarilerince bir kilise inşasından dolayı, Harranlıların Ay Tanrısına bağlılıklarının çok eski geçmişine karşı çıkmışlardır. Apocyoğa'da, insanın mucizevi gücüyle dermansız hastalığından kurtulan, Abgar'ın sohbetleri vardı. *Kutsal Havarî Thadedeus'un Etkileri* adlı eserde, Abgar'ın İsa'nın yardımını istemek üzere elçisini gönderdiğini anlatır. İsa elçiyi üstünde simasının olduğu elbise, *mendil* ile geri göndermiştir. O elbisede mucizevi şekilde İsa'nın siması vardır. Abgar düşmüştü ve "benzerliğine tapılmış, Thaddeus gelmeden hastalığından kurtulmuştu." İsa'nın ölümünden sonra, 12

408 Fikret Işıltan, s. 21, W.Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, çev. M.Fuad Köprülü, İstanbul 1940, s. 10, W. Barthold, İslam Medeniyeti, Köprülü, İzhaz ve DüzeltilmelerKısımı, s. 82.

409 R. Duval, Histoire Politique, Religieuse et littéraire d'Edessa Jusqu'a la Premiere Eroisade, Paris 1891, s. 114-120; H. J. Drijvers, Bardaisan of Edessa, Assen 1966; Melhem Chokr, 48-50.

havariden biri olan Thadeus, Abgar'ın yardımı ile pagan tapınaklarını yıkmış ve kiliseler inşa etmiştir. Doctrina Addai şunu iddia etmiştir; İsa'nın çarmıha gerilmesinden önce Thomas olarak adlandırılan Judas tarafından gönderilen, 70'den biri olan Addai, İsa'nın sözünü yerine getirmek üzere elini acı veren hastalığın sahibi olan kralın başı üzerine getirmiş ve mucizevî şekilde kral iyileşmiştir⁴¹⁰.

Edessa'nın arşivlerinde saklı olan birçok belgenin kopyası elinde olan Eusibes'e göre; hastalanan Abgar, İsa'ya mektup yazmış ve gücünden yardım dilemiştir: "Buraya gelerek sıkıntıma ve ıstırap çektiğim hastalığıma çare olacağımı umarıktan bu mektubu sana yazıyorum." İsa, cevabında, onu iyileştirmek üzere bir havarinin geleceğine söz vermişti; çarmıha gerilip, göğe yükselmesinden sonra, Judas "Thomas idi aslında" Thaddeus'u kralı iyileştirmek üzere Edessa'ya gönderdi. Procopius, İsa'nın mektubunda Abgar'a "Şehrin Barbarlarca asla alınmayacağını" teminat verdiğini eklemiştir. Tarihçilere göre, mektup tanrısal bir korunmanın ifadesi olarak şehrin kapılarındaki duvarlara yazılmıştı.⁴¹¹

İlahileri, Edessa'daki astroloji, sihir ve tek tanrıcılık inancına karşı öğütlerle ve çok sayıdaki pagan tanrısına ithaflarla dolu Ephrem, birçok Hristiyan şehirde hangi pagan geleneklerinin Bizans'dan sonra bile devam ettiğini açıklığa kavuşturmuştur⁴¹². M.S. 382'de dağıtılan imparator Theosidus'un imparatorluk beyanında, tanrılara kurban verilmesinin yasaklanması ile birlikte, Edessalıların panteonlarda tapınmasına izin verilmiştir ve daha sert bir beyannamesi M.S. 391'de (adak) kurbanlarının şerefine dökülen içkileri ve kehanetleri yasaklamış ve pagan tapınaklarını kapatmış ve bunları uymayanları cezalandırmıştır. Bunlarda, görünen odur ki, kısmi olarak başarılı olmuştur. Sonraki yüzyılda, Antakyalı İsaak (M.S. 461'den önce) ve Sarug'lu Yakup (M.S. 521)'in vaazları, Edessa piskoposu Rabbula (M.S. 435–36)'nın 4 pagan türbesinin kapatılmasına dair emri, eski tanrılara karşı devam eden ilgiyi göstermektedir. Stylite'nin kroniğinde Joshua, M.S. 497 ve 498'de Edessa'da pagan kutlamaları adetlerini kaydetmiştir.

Pagan masallarının anlatıldığı festival zamanı tekrar gelmişti; halk her zamankisinden çok acı tutmuştu... Bu yüzden duacıya gitmeyi ihmal etmişlerdi ve hiçbiri görevini yapmak düşüncesinde değildi... İlyar ayında nefret dolu putperest festivalinin kutlanma

410 Alain Desreuxmaux, "Doctrine de l'apotre Addai" Histoire du roi Abgar et de Jesus, Brepols 1993, s. 53–117.

411 Procopius, Bela, II,12.26

412 Ephrem Syrus, Hymni contra Hacreses, CSCO 169–170 ed. E. BOCK (Lovain, 1957)

*günü geldiğinde güneyden çok sayıda çekirge gelmişti. Bu Tanrının kötü davranışlarımızı düzeltmek için ortaya koyduğu adaletin bir delili idi.*⁴¹³

Hristiyanlığa bağlılık Edessa’da görülmekle birlikte, özellikle Julian’ın (Sezar’ın) ölümünden sonra, ilahiyatçıların ve kilise tarihi ile ilgilenen tarihçilerin kafalarında, Yakın Doğu eski çağlarında, Harran ve Edessa iki zıt fikrin görüldüğü yer olmuştur: Harran, Hellen’lerin şehri (Paganlar) olarak, Edessa ise havarilere ilişkilerinden dolayı, yerini Hristiyanlığın kutsal topraklarından biri olarak sağlamlaştırmıştır. *Mektup ve mandylion’un* güvenilirliği tartışılrsa da, en azından 3.yy.’ın başlangıcından, belki de daha öncelerinden, Hristiyanlığın Kuzey Mezopotamya’da güçlü şekilde yerleştiği açıktır. Fakat aynı zamanda Hristiyanlık, birçok dini geleneklerden Eski Mezopotamyalıların, Suriyelilerin, Arapların, Nabatlıların⁴¹⁴ ve Parthlıların inanç ve tören formlarından ve kehanet gücü fikirlerinden; ayrıca Hellenistik ve Semitik esoterizmin çok sayıda ifadelerinden: yakın doğu inancının toprağında köklerini alan gnostizm ve Hermetizm’den etkilenmiştir. Bu tür bir karışıklığa, bu dönemde, Kuzey Mezopotamya’da kültürel ve dinsel teklikten bahsedilmesini imkânsız kılmaktadır.

Harran’da Hristiyanlık

Hristiyan tarihçi Procopius’ın Harran’ı eski inanç olarak adlandırması hariç, Ay Tanrı inancının gücünün devamının delili sayılacak Persliler, Helenistik ve Roma dönemine ait Harran’daki inançlara dair kaynaklar yetersizdir. Harran 4. yüzyılda kilisenin zaferiyle kaynaklara tekrar geçmiştir. Aslında, eski çağlarda Harranlıların inancına dair maksatlı polemikler yapılmıştır. Beth Hur’un Bedevi zaferinden (M.S. 457) sonra Theoderet Harran’ı “ çok çalışma isteyen paganizmin dikenleriyle dolu kısır bir yer” olarak nitelendirmiştir Beth Hur Harranlılar tarafından kurulan Diyarbakır yakınında bir kasabadır. Antakyalı İsaak kasabayı şöyle anlatır : “asmanın çürümesinden bir filiz yeşillendi, topraklarımızda yeni bir Harran doğdu”⁴¹⁵. Hristiyanların Harran paganlarına kinlerinin sebebi; Genesis’de anlatılan İbrahim’in gücünün konu edildiği eski vasiyetnamede temel rolü alan ve yeni dinin galip gelmesinden sonra bile, Hristiyan halkı paganların ellerinde olmasındandır. Hristiyan halkı, Harran’ın esrarlı gücünü başta sahiplenmek

413 Drijvers, *Cults and Creeds*, s. 43.

414 Ahmet Susa, s. 120, 121

415 Tamarra Green, s. 75-79.

istemmiştir: Yakup'un kuzeni Rakel ile ilk bulunduğu kuyu tepesinden taş fırlattığı, İbrahim'in tapılan manastırı Harran'daydı. Harran sakinlerinin inançlarına Milvian Bridge'nin zaferinden sonra bile, dokunulmamıştır. Aquitania'dan Harran'a Hac yapmak üzere gelen başrahibe Egeria "birkaç rahip ve rahibeden başka bir tane Hıristiyan'a bile rastlamadım, hepsi pagandı." demiştir. İznik konseyinde Edessa ve Nisibis'den başrahipler hizmet etmesine rağmen Harran'dan elçi yoktur. Edessa piskoposu Barsai'nin Harran başrahibi olarak da isimlendirilmesine kadar, M.S.361, Harran'dan bir piskopos ismi anılmamıştır. Harranlıların Hristiyanlığa karşı ilgilerinin az olmasının nedeni: piskoposlar dinsel ve kişisel ihtiyaçlarını gidermek için Edessa'yı tercih etmiş olmalarından kaynaklanmış olabilir. Barsai Harran'ı ikamet etmek için tercih etmemiştir. Harranlıların uygulamalarının mevcut Hıristiyan hikâyelerinde kullanılmasındaki sebep, sadece, yazarların Harran Paganizmine olan özel antipatilerinden kaynaklanmıyor. Ayrıca bu tür eleştirilerin anti pagan tutmlra bağlanabilir. Dönemin Süryani Hıristiyanlarında, kültürel helenizm'e açık bir kin vardır, özellikle "Yunan felsefesine yabancı olan" Efraim'de (M.S.373'de Edessa'da) bu görülmektedir. Ve az pagan olarak algılanan Yunan kültürünün yerli geleneklerin kabullenmemesi, Harranlıların incelenmesinde bir etken olmuştur. Harran'ın inancının anlaşılmasının güçlüğüyle ilgili olarak Procopius'un şöyle bir yorumu vardır; *Pers kralı Hüsrev Harranlılardan para almayı reddetmiştir, çünkü Hristiyan değillerdir, Palaia dovellerdir. Peki bu eski inanç ne idi?*

Son olarak bölgede siyasi bir güç olan Edessa va Harran'da Selevkos hâkimiyetinin dağılmasından sonra da bazen yöneticilik yapan kabilelerin dini uygulamalarını da nazarı dikkate alınmalıdır. Bölgede Hristiyanlığı şekillendiren etkilerin çeşitliliği, Edessa'da yer alan mezhep savaşlarında da görülür. Kalseduanlar gibi monofizitizm ve Nesturiler: her ikisi de inançlarını şekillendiren yerel kutsal geleneklerine dönmüştür. Her ikisi de kendi piskoposları, kendi okulu vardır. Her ikisi de Abgar'a olan orijinal mektuba ve gerçek Mendili sahiplenmiştir. O dönemler Edessalıların Harranlılara karşı soğukluğu mevcut ise de inanışlarını etkilememiştir. İki kentin din adamları arasındaki soğukluk eski rekabetten kaynaklanmaktaydı. Efraim, Edessa'nın dinsel üstünlüğü için yaptığı iddiada tarihsel bir tarife başvurmuştur.

"Senin suların acıdır ve senin çocukların serttir, Harran'a geçişin ile kendini tatlı yap... hazinem, Harran'da, kendi bölgesinde şöhretli ve güzel Edessa. Kızın, evrenin tuzu olan annesi gibi ve

*inancıyla kafanı alıştır...Sen, Harran'da, sanat pislüğisin. İşte, kendi aynan güzel ve saf; onunla kendini güzelleştir; o senden önce kutsanmıştır.*⁴¹⁶

Yakınlığı ve tarihsel ilişkileri, Edessa Hristiyanlığı gibi Harran'ın sonraki antik paganizmi de, siyasetin, kültürün ve inancın oluşumunu konu yapmıştır⁴¹⁷.

Musevilik

Yahudiliğin tarihçesi kutsal kitaplarına dayanmaktadır⁴¹⁸. Yahudilerin babası olarak tanınan Hz. İbrahim oğlu İshak torunu Yakub İbraniler'in ataları ve babaları olarak bilinir⁴¹⁹. Hz. İbrahim'in tarihi ve yeri hakkında çeşitli düşünceler vardır. O'nun Ehvaz'ın Su veya Küsa'da veyahutta Harran'da doğduğunu belirtilmektedir⁴²⁰. Tevrat'taki ifadelerden Hz. İbrahim'in Ur şehrinde doğduğunu çıkarmak mümkündür. Ancak Tevrat'taki Hz. İbrahim'in doğum yeri konusunda farklılıklar vardır. Tekvin'in XI. babında ise "Terah, Abram'ın Nafoşun ve Harran'ın babası oldu.... Ve Harran doğduğu memlekette Ur şehrinde Babası Terah'ın önünde öldü.... Ve Terah, oğlu Abram'ı, Tonm'u, Lüfu ve gelini Saray'ı oğlu Abram'ı yanına aldı ve Kenan diyarına gitmek üzere Keldaniler'in Ur şehrinde yola çıktı ve Harran'a geldiler, orada öldüler." XII bapta ise "memleketinden ve akrabasının evinden sana göstereceğim memlekete git... Ve Abram Rabbin kendisine söylediği gibi gitti. Abram karısı Saray'ı kardeşinin oğlu Lüt'u ve Harran'da kazanmış oldukları bütün mallarını aldı ve Kenan diyarına gitmek üzere çıktılar ve Kenan diyarına geldiler"⁴²¹.

Şaban Kuzgun Tevrat'taki bu ifadelerdeki çelişkiyi şöyle açıklamaktadır: "Eğer bu iki bölüm birbirine bağlanırsa çelişki açık bir şekilde görülecektir. XI. bölüme göre İbrahim'in Babası Kenan diyarına gitmek üzere Ur şehrinde yola çıkıyor ve Harran'a geliyor. Harran, Kenan diyarı mı? Daha sonra da Hz. İbrahim Harran'dan yola çıkıyor ve Kenan diyarı imiş gibi görünüyor. XII Babda ise

416 Tamarra Green, s. 75–79.

417 H.J. Drijvers, s. 35–43.

418 Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ankara 1988, s. 111.

419 Osman Alıcı, Dinler ve İnsanlar, Konya 1990, s. 144.

420 Şaban Kuzgun, "Hz. İbrahim ve Harran," Gevher Nesibe sultan Anısına Düzenlenen Harran Üniversitesi'nin Bilimsel Temelleri, 1 Harranlı Bilim Adamları" Kongresi Tebliğleri, Kayseri 1995, s. 34

421 Kitab-Mukaddes, Tekvin XI, 31; Tekvin XII, 5.

Kenan diyarı değil ve oradan Kenan diyarına gitmiş anlamı çıktığını⁴²² belirtmektedir. Fakat Tevrat'taki ifadelerden Hz. İbrahim'in ilk zamanlarda Harran bölgesinde yaşadığı⁴²³ anlamak mümkündür. 1854 yılında M.J.E.Taylor, Mezopotamya harabelerinde yaptığı bir araştırmada Arapların "Mugayyar ismini verdikleri ve Fırat nehrine 18 km. uzaklıkta olan bir Tümüüs'te bir takım belgeler bulmuş, bu belgelerden burasının eski Ur şehri olduğunu keşfetmiştir. L. Wolley, bu şehrin eskiden Dicle ile Fırat arasında olduğunu, ancak Dicle nehrinin bilahare yatak değiştirmesi sonucu dışında kaldığını, bu hususun çekilen hava fotoğraflarından açıkça görüldüğünü, o şehrin ilk zamanlarda denize uzaklıkta iken şimdi 60 fersah uzaklıkta olduğunu, bu duruma, nehrin taşıdığı topraklarla denizi doldurmasının sebep olduğunu, ayrıca o dönemlerde Ur şehrinin deniz seviyesinden yüksekliğinin bugünkü kadar olmadığını ileri sürülmektedir⁴²⁴.

Tevrat'ta Hz. İbrahim'in Ur şehrinde doğmuş olduğu ifadesinin yer almasına rağmen adı geçen bu bölgede Hz. İbrahim ile ilgili olarak hiç bir efsane, destan ve benzeri malzeme mevcut değildir. Hz. İbrahim'in bilahare geldiği yer olarak zikredilen Harran'da (Urfa ve çevresi), Kudüs'te ve Mekke'de onunla ilgili olarak çeşitli efsane, destan vb malzeme mevcut iken, doğduğu yer olarak kabul edilen Ur'da onunla ilgili hiçbir şeyin bulunmaması da dikkat çekicidir. Ur kelimesinin Tevrat'ta mevcut Ur şehrinin ifade ettiği şüphesizdir. Çünkü Tevratı yeniden yazanlar, ya yanlış anladıkları için veya tablette "mukaddes" manasını ifade eden bir çivi harfi düştüğü için Ur kelimesinin malum Ur şehri sanarak Ur'da doğduğu şeklinde yazmışlardır. Tabletten aslında bulunan belki sonradan düşmüş olan bir harf manayı tamamen değiştirmiş olabilir. Ur kelimesi, Sümerce ve bazı Sami dillerinde "şehir" anlamına gelmektedir. Tabletlerde Ur kelimesinden önce mukaddes manasına gelen bir harf mevcut olabilir. Bu harf değerlendirildiği zaman anlam İbrahim'in mukaddes şehrinde doğduğu şeklinde olmaktadır. O devirde Sümer ülkesinde tek mukaddes şehir vardır. Bu şehir tapınakları ile ünlü Harran şehridir. Bu sebeple Hz. İbrahim Harran'da dünyaya gelmiş olabilir⁴²⁵. Doğum tarihi olarak MÖ.1900 yılı civarında⁴²⁶ ve MÖ.18. asırda bölgenin en mukaddes şehri olan Harran'da belki de Urfa'da dünyaya gelmiş, çocukluğunu ve gençliğini burada geçirmiştir. Dolayısıyla Hz. İbrahim'in esas

422 Şaban Kuzgun, s. 34–35.

423 R. Duval, Histoire D'Edessa Politoue, Religiuse et Litteraire, Paris 1892, s. 104–106; Osman Alıcı, s. 144; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, s. 111.

424 Şaban Kuzgun, s. 35.

425 Şaban Kuzgun, s. 36.

426 Osman Alıcı, s. 144.

vatanının Harran ve Urfa olduğunu söylemek mümkündür⁴²⁷.

Bölgeye Yahudilerin yerleşmesiyle ilgili bilgiler, göç ve ticaret ile bağlantılıdır. Bu bölgeye Yahudilerden küçük bir azınlık yerleşmiştir. Bu grubun bölgeye yerleşmesiyle ilgili bilgiler şu şekilde özetlenebilir; Bölge Medler ve hemen arkasından gelen Persler döneminde Harran İrani hâkimiyetine girdi. Bu bölgenin dili Aramca ve yazısı Pers imparatorluğu'nun resmi dili ve yazısı olarak kabul edildi. Bu dönemde bölgeye bir grup yahudi topluluğu gelip yerleşti⁴²⁸. Harran dışındaki yerleşim merkezlerinden de yabancı telakki edilen ve itibarsız bir azınlık teşkil eden Yahudi topluluğu da mevcut olduğu bilinmektedir⁴²⁹. Ayrıca Musevilik, Babil esaretinden bu yana Mezopotamya'da güçlü bir şekilde varlığını sürdürmüştür: en büyük Musevi topluluğu Nisibis'in doğusunda bir bölgede idi. Joseph'e göre, Edessa ile hanedanlık bağları olan Adiabene krallığının, Musevilige dönmüş bir hanedanlık tarafından M.S. 1. yüzyılda yönetildiği düşünülmektedir⁴³⁰. Zaten Edessa, Nusaybin ve Adiabene krallığı İpek yolu üzerinde bulunan önemli ticaret merkezleri idi. Edessa'da birkaç sinagog vardır ve olasıdır ki Kuzey Mezopotamya'ya Hristiyanlık inancının yerleştirilmesinde Adiabane ve Edessa'daki Musevi toplum önemli bir rol oynamıştır⁴³¹. Kırk Mağara yazıtlarından bir kısmının İbranca oluşu da Yahudilerin Urfa'da yaşadıklarına delalet etmektedir. Son olarak bölgede siyasi bir güç olan Edessa ve Harran'da Selevkos hâkimiyetinin ortadan kalmasından sonra da yöneticilik yapan Arap kabilelerinin dini uygulamalarını da hesaba katmalıyız. Urfa ve çevresinde bir Yahudi topluluğun olduğu V. Abgar'ın Hristiyanlığı kabul ettiği rivayetlerde de geçmektedir. Bu rivayetlerden biri, Abgar'ın Hz. İsa'dan dini bilgi almak için elçi gönderir. Hz. İsa'nın On İki Havari'nin yardımcılarında Yedi Müjdeciden sayılan ve Toma'nın öz kardeşi Aday adındaki müjdeci Urfa'ya gelir. Aday bir Yahudi olan Tabias'ın evinde kalır ve yine onun vasıtasıyla Kral Abgar'a takdim edilir. Aday'ın Yahudi kökenli olduğunu ve buradaki ilk Hristiyan cemaatin de bu Yahudi ailelerinden teşekkül ettiğini kaydetmektedir⁴³². Musevilik Babil esaretinden bu yana Mezopotamya'da güçlü bir şekilde varlığını sürdürmüştür: En büyük Musevi topluluğu Nisibis'in doğusunda bir bölgede idi. Edessa ile hanedanlık bağları olan

427 Şaban Kuzgun, s. 36.

428 Ramazan Şeşen, s. 5.

429 Fikret Işıltan, s. 30.

430 Ahmet Susa, Tarihte Araplar ve Yahudiler İki İbrahim, İki Musa, İki Tevrat, İstanbul 2005, s. 406–408; Segal, s.65–70.

431 A.F.J.Klijn, Edessa, der stad von de Apostle Thomas, Baarn 1962, s.3.

432 Mehmet Çelik, Süryani Kilise Tarihi, s. 39–40; Aziz Günal, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır 1970, s. 91–92

Adiabene krallığının, Museviliğe dönmüş bir hanedanlık tarafından M.S. 1. yüzyılda yönetilmekte idi⁴³³. Edessa'da birkaç sinagog var olma olasılığından Segal bahsetmektedir. Kuzey Mezopotamya'ya Hristiyanlık inancının yerleştirilmesinde Adiabane ve Edessa'daki Musevi toplum önemli bir rol oynamıştır⁴³⁴.

Aslında Urfa'daki Yahudi topluluğu kentin asli unsuru değildir. Göç, ticaret vb. saiklerle bölgeye gelmişlerdir. Nitekim 1146'da Ruha Türklerin eline geçtiğinde, İmâdeddin Zengi bir kısım Ermeniyi şehirden çıkarmış, Yakubî Süryanilere haklar tanımış ve Müslümanlara o dönemde yakınlık göstermiş olan Yahudilerden 300 aileyi Urfa'ya yerleştirmiştir⁴³⁵. Segal, bölgede Yahudilere ait mabedlerin olduğunu belirtmektedir. Urfa merkezindeki Hasan Padişah Camisinin yerinde eskiden bir sinagog'un olduğunu söylemektedir⁴³⁶. Süryani Mihail vekayinamesi'nde Harranlı İbrahim'in bölgesindeki Yahudilere dinlerin emsali yeni yapılan mabedlerin yıkıldığını belirtmektedir⁴³⁷. Küçük bir topluluk olsa da Urfa ve çevresinde bir Yahudi topluluğunun mevcudiyetini düşünmek mümkündür. Fakat kentin kültür dokusunda bu inançtan kaynaklanan bir bulunt ve etkiyi görmek şimdilik mümkün değildir. Şunu da ilave etmek gerekir ki Yahudilerin Urfa'da ticaretle iştigal ettiklerine dair bilgiler daha sonraki dönemlerde de belgelerde geçmektedir. Barutçu Hanı (Yahudi Hanı) bu durumu açıklayan bir unsur olarak değerlendirilmelidir.

İslam Kaynaklarına Göre Sabîlik Sabîî Terimi ve Menşei

Çok eski dönemlerden itibaren güneyden kuzeye batıdan doğuya ulaşan ticaret yollarının kesiştiği bir noktada bulunması yüzünden "kervan şehri" anlamında ve "Harranu" olarak adlandırılan⁴³⁸ Harran şehrinin geçmişi M.Ö. 7000 yıllarına kadar geri gider⁴³⁹. Şehrin İpek yolu'nun Musul, Sincar, Ra'sel-Ayn, Halep yoluyla Şam ve Irak'ı

433 Josephus, Antik Çağlar xx. 17–37. Segal, Edessa: Kutsanmış şehir, 65- 70.

434 A.F.J.Klijn, Edessa, der stad von de apostle Thomas (Baarn,1962)3 f.f.

435 Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu (1118–1146), s. 152.

436 B.J.Segal, Edessa, s. 263

437 Süryani Mihail, s. 141.

438 Şaban Kuzgun, "Harran Sabîileri", Gevher Nesibe Sultan anısına düzenlenen Harran Üniversitesinin bilimsel Temelleri, "Harranlı bilim Adamları" Kongresi Tebliğleri, Kayseri 1995, s. 28.

439 Jonathan Elukin, Maimonides and the rise and fall of the Sabians: Explaining mosaic laws and the limits of scholarship", Journal of the History of Ideas, 63, Baltimore, Oct. 2002, s. 619–620; Şaban Kuzgun, s. 4.

Urfa'ya ve İç Anadolu'ya bağlayan yolların kesiştiği noktada, Belih Irmağının kollarından Cüllab ve Deysan sularının suladığı verimli ovanın ortasında kurulmuştur. Harran'dan tarihi kaynaklarda ilk defa M.Ö. 2000 başlarına ait Kültepe tabletlerinde ve Mari tabletlerinde⁴⁴⁰ Kuzey Suriye'de bulunan Ebla tabletlerinde⁴⁴¹ adı geçmektedir. Asur ve Kalde dillerinde yol, Arapça'da sıcaklık manasına gelen "harî"⁴⁴² Asur devrinde İ-Ha-ra-an veya I-Ha-ra-nalan..., Sümerce ve Akatca seyahat ve kervan anlamında olduğu Babil devrinde el-Harran⁴⁴³, Tivratta ise Haran⁴⁴⁴ olarak adlandırılmıştır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi muhtelif inançların tezahür ettiği şehir her dönemde kendisinden söz ettirmiştir. Yetiştirdiği ilim adamları ve değişik dinlerin kültür merkezi olarak daima önemini korumuştur. Burada bilinen en eski inançlardan biri de Sabîiliktir. Sabîiliğin ilk defa nerede ortaya çıkmış olduğu konusunda ihtilaflar vardır. Bazıları onun ilk defa Sümer ülkesinde Ur şehri çevresinde ortaya çıktığını ifade ederken, diğer bir kısım kaynaklar ise Sabîiliğin ilk önce Harran'da ortaya çıktığını kabul etmektedirler⁴⁴⁵. Sabîiliğin nerede ortaya çıktığı konusunda muhtelif görüşlerin yanında "Sabîilik" kelimesinin anlamı hususunda da farklı açıklamalar vardır. Sabîî kelimesi Arapça "*Sabee*" kökünden gelmekte olup bir dinden çıkıp başka bir dine girme veya haktan batıla dönme⁴⁴⁶ manasında iken İbranice aynı kelime "*ş-b*"; "batırmak, daldırmak" kökünden, ayn'ın düşmesiyle türemiş ve "vaftiz edenler, daldırmak suretiyle vaftiz ameliyesini yapanlar"⁴⁴⁷ anlamını taşıdığını ifade edenlerde vardır. Taberi ve İbn-i Kesir kelimenin eski bir dine mensup olan bir topluluğa verilen ad olduğunu, Arapça bir kelime olmayıp aslı "*sabi*" olan Süryanice bir kelime olduğunu belirtmektedirler⁴⁴⁸.

Sabîilik oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Sabîî geleneği birbirine zıt gibi görünen pek çok kültürel unsuru bir arada bulundurur. Sabîiliğin menşeyini M. Hamdı Yazır, Şit ve İdris (A. S)'e tabi olanlar

440 Ramazan Şeşen, s. 3-4.

441 NurettinYardımcı, 1983-84-85 yılı Harran Kazıları

442 Ramazan Şeşen, s. 3.

443 Nurettin Yardımcı, 1983-84-85 yılı Harran Kazıları

444 Kütüb-ı Mukaddes (Eski Akit) Bab XI, 31

445 Şaban Kuzgun a.g.m, s. 28; Şinasi Gündüz; "Kur'an'daki Sabîilerin kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme" Türkiye İ. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Samsun 1992, s. 44-48

446 Şaban kuzgun, s. 28.

447 B.Carra De Vaux, "Sabîilik" İ.A., X İstanbul, 1980, s. 9.

448 Taberi, Tarihü't-Taberi, I, s. 319, Kahire 1988; İbn Kesir, Tefsirü'l Kur'ani'lAzim, İstanbul 1984, I, s. 148-149.

⁴⁴⁹ olarak ifade ederken; Prof. Dr. Şaban Kuzgun, Ragib el-İsfehani'nin Nuh (A.S)'ın dini üzerinde olanlar; İbn Hazm, Şehristani, Taberi, İbn Kesir⁴⁵⁰ ve İbnü'l Esir⁴⁵¹ gibi alimler ise başlangıçta Nuh (A. S)'na tabi olarak Allah'ın birliğine inanırken, sonraları sapıttıkları, aracı ilahlar olarak güneş, ay, gezegenler ve onların suretleri saydıkları putlara tapma sureti ile şirke ve putperestliğe saplandıklarını ifade etmektedirler. Yahudi filozofu İbn Meymun ise Sabiîliğin hak dinden ilk sapma hareketi olduğunu, dünyada ilk ortaya çıkan bütün batıl dînlerle Sabiîlik arasında bir irtibat bulunduğunu, Hz, İbrahim'in Sabiî bir ortamda dünyaya gelmiş ve onlarla mücadele ettiğini⁴⁵² belirtmektedir. Sabiîliğin ilk defa İbrahim Peygamber zamanında mı, yoksa ondan çok daha önceleri mi ortaya çıkmış olduğu hakkında farklı fikirler olsa da Hz İbrahim'den öncede mevcut olma ihtil dâhilindedir. Çünkü İbn-i Nedim ve Biruni'deki Sabiîlik ve hanifliğin aynı anlamda kullandıklarına dair muğlâk ifadelerle dayanarak Haniflikle Sabiîliğin aynı zamanda ortaya çıkmış olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Sabiîlerin Hz. İbrahim'e inandıklarını, İbrahim'in bu inancı yıkmaya memur olduğunu İbrahim zamanında bu inancın köklü ve güçlü bir şekilde var olduğunu dolayısıyla İbrahim'den önce de bu dinin mevcut olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bazı ilim adamları Hz. İbrahim'in babası Azer'in suretinin, Harran Sabiîlerinin heykelleri arasında bulunduğunu zikretmesine dayanarak, Sabiîliğin ilk defa Harran'da ortaya çıktığını ifade etmektedirler⁴⁵³. Bazıları ise Sabiîleri, Şit (A. S)'a bağlamakta, hatta Sabiî kelimesinin Şit (A.S)'ın oğlu Sabi'den geldiğini ileri sürmektedirler. Bazı kaynaklar ise Abbasîler döneminde Sabiîlere “zimmi” muamelesi yapıldığını bildirmektedirler⁴⁵⁴. Sabiîlik günümüzde, Irak'ta mevcut bulunan Mandaenlere bağlayan bazı batılı araştırmacılar onları Aramiler'in ve Nabatlılar'ın kalıntıları olarak görmekte dirler⁴⁵⁵. Bu Mandaenleri; “Nasuray”, ‘Muğtasıla’ ve “Subba (Vaftizciler)” gibi isimlerle anıldıklarından, Hıristiyanların Arapça adı olan “Nasara” kelimesi ile karıştırılmıştır. Bu sebeple Hıristiyanların

449 Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, XI, İstanbul 1979, s. 1753.

450 Şaban Kuzgun, a.g.m., s.28.

451 İbu'l Esir, el-Kamil fit-Tarih, Beyrut 1982, I, s. 67-68.

452 Şaban kuzgun, s. 28

453 İsmail Hamdi Danişmend, İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi, İstanbul 1960, I, s. 273

454 Daha geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, s. 52-54; Şinasi Gündüz, Kur'an'daki Sabiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme” Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Samsun 1992, s. 57-59.

455 Şinasi Gündüz, Son Gnostikler Sabiîler, Ankara 1995. s. 10-40.

bir mezhebi olarak da görenler olmuştur⁴⁵⁶.

Irak'taki Mandaenlere bağlayan araştırmacılara karşılık günümüz bilim adamlarından bir kısmı genelde Harranîler'in Sabîî ismini sonradan aldıkları fikrine, özelde ise el-Fihrist'te yer alan bununla ilgili rivayete karşı çıkarlar. Bunlardan Lady Drovver, Sabîî İbn Kurra gibi Harranlı pek çok bilim adamının sözde Sabîî olamayacaklarını, bunların Mandeizmin gerçek tabileri olduklarını iddia eder. Drower, Harranîler'le Güney Mezopotamya'da yaşayan Mandaenler arasında dinî bir birlik ve ilişki görür. Aynı şekilde J. B. Segal, el-Fihrist'teki rivayete şüphe ile bakar. Segal, ravinin bir Hıristiyan olduğunu ve Hıristiyanlarla Putperest Harranîlerin arasında uzun bir tarihi çekişme ve düşmanlığın olduğuna dikkat çeker ve dolayısıyla bu raviye güvenilemeyeceğini⁴⁵⁷ belirtir. Bunların yanında Sabîîliği bölümlere ayıranlar da olmuştur. el-Milel ve'l-Nihal'in yazarı Şehrîstânî, Sabîîleri; Mabeđçiler, Ruhanîler ve Harranlılar olmak üzere üç kola ayırmaktadır. Harranîler arasında da bazı fikir ayrılıklarının olduğunu⁴⁵⁸ belirtmektedir. Ayrıca Fihrist'in yazarı İbni Nedim'de (Ö. H. 385) Sabîîleri iki gruba ayırmaktadır. Bunlardan birincisi Harranîler; ikincisi Sabat el-Bata'ih (Bataklık Sabîîleri) veya el-Muğtasıla (Vaftiz olanlar) adını verdiği⁴⁵⁹ gruptur. H. 429'da vefat eden Abdülkadir el-Bağdadî de Sabîîleri iki gruba ayırır; Harranîler ve Vasîlîler. Bağdadî Harranlı Sabîîlerin teolojik yönlerden bazı gruplara ayrıldığını hatta bunlardan bir grup âlemin ezeli olduğunu savunurken bir diğer grup bunu reddeder. Bu ikinci grup olarak da, yaratıcı ve yapıcının (Sani) sıfatlarıyla ilgili görüşleri açısından gruplara ayırdığını⁴⁶⁰ görmekteyiz. Muhammed Hamdi Yazır ise Sabîîliği ilk Sabîîlik ve sonraki Sabîîlik diye ayırır. İlk Sabîîlik; Hıristiyan, Eski Mısır, Suriye ve Keldanîler'in tabi oldukları ekoldür. Eski Yunan ve Rum dinleri de bu inancın bir yansımasından ibarettir. Sonraki Sabîîler ise; İsrail, İran, Yunan ve Roma gibi değişik kültürlerin tesiri altında şekillenen Süryani ve Keldani Sabîîleri'dir⁴⁶¹.

Görüldüğü gibi Sabîîlik inancının Harran'da olmadığını söyleyenler dahi bu inancın Harran'daki yansımasından bahsetmektedirler.

456 Ekrem Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İstanbul 1992, s. 115, Şaban Kuzgun, a.g.m., s. 30; Geniş bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, Kur'an'daki Sabîîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme" Türkiye I. Diner Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Samsun 1992., s. 44-72

457 Lady Drovver'dan naklen Şinasi Gündüz, s. 59-60.

458 Şehrîstani, Kitâbu'l Milel ve'n-Nihal, London 1842, s. 24-25, 180-181; Ramazan Şeşen, s. 47-50.

459 Şinasi Gündüz, s. 64; B. Carra De Vaux "Sabîîler" I.A., X., s. 9

460 Bağdadî, Şinasi Gündüz, s. 65

461 Muhammed Hamdi Yazır, III., s. 1751

Son dönemlerde yapılan kazılarda ve yörede bulunan kitabelerde Sabîlik inancının geçirmiş olduğu “dört dönem” ‘in⁴⁶² özellikle 3. ve 4. döneme ait kanıtlar elde edilmiştir. Bu kanıtlarda bu inancın Harran ve çevresinde önemli yeri olduğunu göstermektedir. Sabîliği bu manada bir tasnife tabi tutmak gerekirse 1-Mandeenler yahut Subbalar: Mezopotamya’da Mecusilik ve Hıristiyanlıkla tanışmış bir inanıştır. 2-Harran Sabîleri: Daha çok eski Bâbil dininden etkilenmiş olan ay ve yıldızları kutsayan putperestliğe yakın bir inanıştır⁴⁶³. Çevre bölgelerdeki felsefi kültürlerden de etkilenmiştir. Başta Hermes Trismegistus’a izafe edilen yazılar gelmektedir. Hermes Trismegistus’a izafe edilen yazılar, bu yazıların ilk olarak yazılmış olduğu İskenderiye’nin dışında skolâstik asırlarda olgunlaşmaya devam etmiştir⁴⁶⁴. Bu eserler, altıncı asırdan sonra Helenistik dünyadaki önemlerini yitirince, Harran şehrinin entelektüel hayatının canlı bir kesimini oluşturmaya devam etmişlerdi. Bu şehrin pagan dini, h. II. asra kadar hayatiyetini sürdürmüştür. Grekler Harran’ı “Ellenopolis” diye isimlendirmişlerdi⁴⁶⁵ ve Edward Browne, Abbasî halifelığının egemenliği altında yaşayan hiçbir millet, Harran paganları kadar Müslümanlara Greklerin bütün bilgi ve hikmetlerini öğretmemiş olduğunu belirtmektedir. Bunların çoğu, fizikçi, astronomi bilgini, matematikçi, geometri ve filozof olarak önemli mevkiler ve statüler elde ettiklerini belirtir⁴⁶⁶.

Abbasi döneminde Sabîli ayrı formda sunulmuştur. Abbasi döneminde özellikle Me’mun’un halifelîği süresince Harranlıların gizemli dinî hakkında çok az şey bilinmektedir. Bu din, aynı zamanda muasırları tarafından “Sabîlik” olarak isimlendirilmiştir⁴⁶⁷. Vasiit ve Basra sınırlarında yaşamış olan Sabîlerle –ki bunlar Mandaenler–Harranlı Sabîlerle ayrı kabul edilmiştir. Harranlı Sabîler, Mezopotamya bölgesinin Kadim Suriyeli paganlarının bir

462 İsmail Cerrahoğlu, Kur’an-ı Kerim ve Sabîler, A.Ü.İ.F.D., X, Ankara, 1962, s. 103-117

463 Şinasi Gündüz, Sabîler Son Gnostikler, Ankara 1995, s. 10; Bahriye Üçok, İslam’dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler, İstanbul 1996, s. 27;B. Cara De Vaux, “Sabîler”, İA., X, İstanbul 1986, s. 9-10.

464 Günay Tümer, Biruni’ye Göre Dinler ve İslam Dini, Ankara 1975, s. 175.

465 Harran kentine verilen adlar için bkz. Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 3–6.

466 Edward Brown, Literary History of Persia, New York 1956, s. 302–306; Abdullah Ekinci, III-XII. Yüzyıllar Arasında Urfa ve Çevresinde Dinî ve Fikrî Hayat, s. 23–30.

467 Francis E. Peters, “Hermes and Harran” Intellectual Studies on Islam, ed. Michel M. Mazzaouni-Vera B. Moreen, Universty of Utah Press, Utah, s. 194–195.

kısından ibâretti. Bu insanların Me'mûn ile karşılaşması tarihi, müslüman dünyada Hermetik felsefenin etkilerine de bir ölçüde ışık tutar. Aynı zamanda bu tarih, felsefesinin nasıl dine dönüşüp, Arapça konuşan Harranlı ve Bağdatlı bilginler aracılığıyla da bunun İslâm düşüncesine sirayet ettiğini gösterir⁴⁶⁸. Harranlıleri tasvir eden eserler bulunmaktadır. Bunlardan bir Ebu Yusuf İša el-Katî'nin eseridir. El-Katî bir Hıristiyan olup, el-Keşf en mezahibi'l-Harraniyyin el-ma'rufine fi asrına bi's-sabaiyye adlı eserinde, Bizans bölgelerine karşı yapılan askerî bir operasyonda kendisine dostluk mesajı getiren bir grup insanı kabul ettiğini aktarmaktadır. Bu insanların arasında, sıkı ve güvenli elbiseler giymiş, saçlarını uzatmış Harranlılar da bulunmakta olduğunu⁴⁶⁹ ifade etmektedir. Halife Me'mûn, onların bu garip görünümünü yadırgamış ve kendilerine Hıristiyan, Yahudi veya büyücü olup olmadıklarını sormuş, onlar ise, kendilerinin "Harranlı" olduklarını belirtmişlerdir. Bunun ardından, bir Peygamberleri ve okudukları kutsal kitapları olup olmadığını sormuştur. Olumsuz cevap üzerine: Halife Me'mun şöyle demiştir: "O halde siz, sapık ve putperest kimseler olmalısınız; sizin kanınız helaldir. Sizler, İslâm'ı veya Allah'ın kitabında bahsettiği her hangi bir dini seçmelisiniz aksi halde öldürülürsünüz" demiş. Bunun üzerine bazı Harranlılar, ya Müslüman veya Hıristiyan olmuşlar, bir kısım ise atalarından kalan kadîm dinlerini terk etmeyi reddedip, kendilerini Kutsal kitaba bağlamak için Kur'ân'da zikredilen herhangi bir din adı ve takipçileri olduklarını iddia ettikleri bir Peygamber bulmaya çalışmışlardır. Bu insanlar, bir müslüman fakihin önerisiyle kendilerini "Sabiiler" diye isimlendirmişlerdi. Bu isim, o zamana kadar Harran'da duyulmamış bir isimdi⁴⁷⁰.

Halife Me'mun, sefer esnasında vefat ettiği için geri dönemedi. Fakat Harran müşrikleri, kendilerini "Sabiiler" olarak isimlendirerek, bütün zamanlarda Müslümanlardan güven içinde olmuşlardır. Uzun yıllar süresinde gizlilik içinde kalan dinlerini, artık açıkça ilan etmişlerdi. Harranlılar, bu gizliliğe son vermek istemedikleri fakat kutsal bir kitap ve Peygamber ismi bulmanın güçlüğüne düşündükleri görülmektedir. Onlar, dinî öğretilerinin Hermetik yazılarda bulunduğunu ve Peygamberlerinin de bu eserlerde zikredilen Hermes Trimegistus ve Agathodaimon olduğunu beyan etmişlerdi. Bundan böyle Harran'daki gruplar, Müslüman yazarlar tarafından Hermetikler olarak isimlendirilmeyip, "Sabiiler" olarak isimlendirilmişlerdir.

468 Makdisi, Kitabu'l-Bed'i ve't-Tarih, IV, Paris 1903, s. 22.

469 Nakleden Francis E. Peters, s. 194.

470 Massignon, Hallac, I, s. 198-200; Günay Tümer, s. 126.

Bununla beraber, bu Sabîî grubuyla ilgili bilgi veren kaynaklar çoğu onları Hermes ve Hermetik literatür ile ilişkilendirmektedir⁴⁷¹. Hicri III. asırda Harran dini, bazı Helenist ve Fars kaynaklı unsurlarla karıştı. Bu din, teorik bir doktrinden çok bir kült haline geldi. Hermetik yazıların bu dinin kutsal metinlerinin bir kısmını oluşturup oluşturmadığını tam olarak bilmemekle birlikte bu tarihte Harran'ın "Sabîîleri" diye adlandırılan kimseler, Hermetik literatüre oldukça aşina idiler. Harran Sabîîleri gerek Grek asıllarından gerekse de Arapça'ya tercüme ettikleri Süryanî çevirilerle İslam dünyasında tanınmışlardır⁴⁷².

Harranlıların etkinliği, dindaşları tarafından dışlanan Sabit b. Kurra (öl.288) öncülüğünde Bağdat'a gidip, Mutasım'ın izniyle orada yeni bir okul kurdurmasıyla en ileri bir noktaya ulaştı. Grek okullarında bütün ilgilerini yitiren Hermetik eserler, bu dönemden hicri 5. asrın sonuna kadar Bağdat'ta yaşamaya devam etmiştir. Sâbit b. Kurra ve oğlu Sinan gibi bilim adamı ve düşünürler, Hermetik yazıların Arapça'ya tercüme edilmesinde ve bu eserlerdeki temel düşüncelerin yayılmasında görev üstlendiler. Sabit'in eserleri hakkındaki bütün bilgimiz, Geometri üzerindeki kısa denemelerden ibâret çalışmalar olduğudur. Hermetik literatür, Bağdat ve Harran gibi bu iki bilim merkezinden hicri II. asır gibi ilk dönemlerden itibaren İslam dünyasına yayılmıştı. İbn Sina, İbn Tufeyl, Sühreverdî ve İbnü'l-Arabî gibi düşünürler ortaya çıkınca, Hermetik düşünceler unsurlarını aldıkları kaynaklardan İslam düşüncesi içinde asimile edildiler⁴⁷³. İbn Teymiyye, İbn Arabî ve onun önemli bir takipçisi olan Afifeddin et-Tilemsani'yi Karmatîler'e benzetir. Özellikle onların İttahadiyye (Allah'ın insanla birleşmiş olduğuna inananlar)'den oldukları söylenir. Dolayısıyla onun nazarında her ikisi de zındıktır⁴⁷⁴. Bu cümleden Hermetikler ile Karmatîler arasındaki bağlantının ilk dönemlerden itibaren var olduğunu anlamaktayız. Hatta ilim adamları ve cemaatler arası çatışmalarda zaman zaman bu tür eleştirilerin de rahatlıkla yapıldığını görmekteyiz⁴⁷⁵.

471 Ebul Ala Afifi, İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler, İstanbul 2000, s. 107 ; Abdullah Ekinci, s. 42.

472 S. M. Stern, Studies In Early Isma'îlism, Leiden 1983, s. 33; Ebu'l ala Afifi, s. 113. 473 Ebu'l ala Afifi, s. 114.

474 İbn Teymiyye Külliyyatı, II, İstanbul 1987, s. 141, 163–165, 198–199; Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, İstanbul 1999, s. 57.

475 Abdullah Ekinci, Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma), Ankara 2005, s. 38–48.

İlahi Dinden Ayrılan ilk Fırka: Sabîlik

Kur'an-ı Kerim'de üç ayette⁴⁷⁶ Sabî'ün ve Sabîîn terimlerinden bahsetmektedir. Bu durum bu inancın Hz Muhammed (A. S) döneminde de mevcut olduğunu veya bilindiğini gösterir. Ama menşe olarak çok daha öncelere giden dini bir inanç olduğunu gözden ırak tutmamak gerekir. İbrahim (A.S)'ın Sümer ülkesinde Babilde ortaya çıkmış olabileceğini gösterir. Ancak o dönemde Harran'daki inançla Ur'daki inanç arasında bir farkın olmadığını tesbit edilmesi, Haran'da bu inancın varolduğuna işarettir. Hz. İbrahim'in mücadele ettiği Sabîilerin namaz kılmaları, oruç tutmaları, Kabe'ye yönelmeleri, kurban kesmeleri, esas itibariyle meleklerle inanmaları, cennet-cehennem, hesap ve ahiret inancına sahip olmaları, ellerinde Adem (A. S)'e nazil olduğunu iddia ettikleri "*el-Kinza*" adlı bir kitaplarının bulunması, Irak Mandaenlerinin (eğer Sabîî kabul edilirlse) başta Yahya (A. S) olmak üzere, bir çok Peygambere inandıklarını söylemeleri, yeni doğan çocukların, yeni evlilerin, cünüp olanların yıkanmaları⁴⁷⁷ Tevhid inancından putperestliğe kayışı gösteren ipuçlarıdır. İbnü'l-Esir, Nuh (A.S)'in gönderildiği kavmin Sabîilerden bir topluluk olduğunu ve onların putlara tapındıklarını kaydetmektedir. Onların inançları, kendi ruhani varlıklıklara ibadet etmek idi. Bu ruhaniler melekler olup, onlar aracılığı ile Allah'a yaklaşıldığına inanmaktaydılar. Onları herşeyi Allah'ın yarattığını ve O'nun güç kudret sahibi olduğunu kabul ederlerdi. Onlara göre insan O'nun zatını kavramaktan aciz idi. Dolayısıyla O'na yaklaşmak ancak ruhanilerin aracılığıyla mümkün olabilir. Bu Ruhaniilere ulaşmak için ise onların heykelleri olan yedi gezegenin aracılığına başvurulmakta idi⁴⁷⁸.

İbn-i Kesir Tefsirü'l Kur'ani'l Azim adlı eserinde Sabîilerin Kadir-i mutlak olan Allah nezdinde şefaathçılar koymaları ile başlamış, bunlar önce melekler olarak düşünülmüş, sonradan güneş, ay, yıldızlar ve bunların putları şekline dönüşerek hak yoldan sapma meydana gelmiş⁴⁷⁹ olduğunu belirtir. Genelde İslam âlimleri Sabîileri ilahi bir dinden ayrılan ilk fırka olarak görürken İbn Meymun ise batıl dinlerin menşeinin Sabîilik olduğunu söylemektedir. Şehristanî, Sabîilerin en önemli özelliklerinin insanların Peygamberliğini kabul etmemek olduğunu, Hz. İbrahim'in Sabîilerin bu görüşlerine karşı

476 Kur'in-ı Kerim, Bakara Suresi 62, Maide Suresi 69, Hac Suresi 17

477 Şaban Kuzgun, s. 31

478 İbnü'l-Esir, I, s. 67-68

479 İbni Kesir, Tefsirü'l-Kur'ani'l Azim, XI s. 151

mücadele ettiğini, Haniflik'le Sabîliğin ihtilafının temel noktasının insanın Peygamber olup olamayacağı konusu olduğunu söylemekte, ayrıca Sabîîlerin Allah ile insanlar arasında bir insanın olamayacağını, bu görevi ulvi ve temiz varlıklar olan ruhanilerin yapabileceğini; dolayısıyla insanların Peygamberliğinin uygun olmadığını iddia etmektedir⁴⁸⁰. Bu hususlar, Sabîîlerin hak yolundan ayrıldıkları ilk nokta olmalıdır. Başlangıçta melekleri ulvi varlıklar ve Peygamberler olarak kabul ederken sonraları onları gökte oturan varlıklar olarak düşünmeye başlamışlardır. Mademki onlar gökte oturuyor, öyleyse gökten ışık gönderen güneş, ay ve yıldızlar her halde onların mekân ve suretleridir diye düşünülmüş ve gök cisimlerine saygı duymaya ve tapmaya başlayarak "Abede-i Kevakib" sınıfını teşkil etmişlerdir. Zamanla bu yıldızlara tapanlar onların her zaman görünmemesi dolayısıyla onlara yerde suret ve heykeller yaparak bunlara tapmaya başlamışlar, böylece putperestlik ortaya çıkmıştır. Bu görüşü kabul eden bilim adamları, Sabîîleri 4 fırkaya ayırmakla, bu fırkalara bağlı olarak onların dört dönem geçirdiklerini ifade etmektedirler. Bu dört fırka ve dört dönemi şu şekilde ifade edebiliriz:

1-*Eshab-ı Ruhaniyyat*: Kâinatı yaratan Allah'a ulaşabilmek için araçlara ihtiyaç olduğunu, bu araçların ise ancak ruhaniler olabileceğini ileri sürenler, bunlara göre insandan Peygamber olmaz, ancak Allah'a yakın ve temiz olan ruhanilerden (melekler) Peygamber olabilir.

2-*Eshab-ı Hayakıl*: Bunlar Peygamber olarak kabul ettikleri melekleri, görünebilir şeyler olarak düşünmüşler ve gökteki gezegenleri, meleklerin heykelleri sayarak, onlara iltica etmeye ve tapmaya başlamışlardır. Bunlar "Abede-i Kevakib" olarak adlandırılmaktadır.

3-*Eshab-ı Eşhas*: Bunlar, meleklerin suretleri olarak kabul edilip tapılan gezegenlerin, bazen görünüp, bazen kaybolmalarından dolayı bu gezegenlere yeryüzünde suret ve heykeller yapmış ve onlara tapmışlardır. Bunlara "Abede-i Esnam" da denebilir.

4-*Eshab-ı Hululîyye*: Herşeyi yaratan Allah'ın zatında bir olduğu halde, gezegen ve şahıslarda görünerek (hulul ederek) çoğaldığına inananların görüşüdür⁴⁸¹.

Bu fırkalara bağlı olarak Sabîîlerin dört dönem geçirdikleri de ifade edilmektedir.

a) Başlangıçta ilahi bir dinden ayrılma veya ilahi bir dine karşı

480 Şehristani, s. 24–25, 180–181, 202–203, 246–248; Şaban Kuzgun, s. 28–29.

481 Şaban Kuzgun, s. 29.

ortaya çıkmıştır.

b)Meleklerle tapma (Ruhaniler)

c)Yıldızlara tapma

d)Putlara tapma⁴⁸² şeklinde merhalelerden gelerek putperestliğe doğru inişin olduğu görülmektedir.

İslam Kaynaklarına Göre Harran Sabiilik

Sabiî inancının İslam dinine benzer tarafları vardır. Özellikle günde beş defa namaz kılmaları, orucu tutmaları, namazda Kâbe'ye yönelmeleri, Mekke'yi mukaddes saymaları, ölü eti ve domuz eti yememeleri yüzünden Sabiiliği İslam diniyle karıştıran batılı yazarlar da vardır. Bu batılı araştırmacılar, Hz. Muhammed'in ortaya çıkarak İslamiyeti tebliğ etmeye başladığı ilk yıllarda O'nun yaptığı ibadetlere bakarak Hıristiyanların O'na "Sabiî" dediklerini ifade etmektedirler⁴⁸³. Ayrıca Sabiî terimi Kur'an-ı Kerim'de Yahudi ve Hıristiyanlarla birlikte zikredilen bir topluluktur. Ayette "*Şüphesiz iman edenler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sabiîler'den Allah'a, ahiret gününe iman edenler ve salih amel işleyenlerin Rableri katında mükâfatları vardır. Onlar içinde korku olmayacak ve onlar mahzun da olmayacaktır.*"⁴⁸⁴ Bu ayette Sabiilik diğer ilahi dinlerle aynı kategoride sayılmıştır. Aynı zamanda ayetin nazil olduğu dönemde bir Sabiî topluluk mevcut olmalı ki bu yüzden onların içinden iman edenlerin mükâfatlandırılacağı haber verilmiştir⁴⁸⁵. Diğer ayette ise⁴⁸⁶ Sabiî kelimesi Yahudi, Mecusi ve Nasranîlerle birlikte geçmektedir. Sabiîlerin kimler oldukları, inançlarının ne olduğu hususunda bir açıklık olmamakla birlikte, Sabiî kelimesinin Yahudi ve Nasranîlerle birlikte zikredilmesinden bu inancın muharref bir din olduğunu ve Hz. Muhammed (A, S) zamanında mevcut olduğu bu iki ayetin sonucunda anlaşılmaktadır. Sabiilik Hz. Muhammed zamanında dini bir cemaat olarak mevcut olmakla beraber menşei çok daha öncelere kadar giden dini bir inanç⁴⁸⁷ olduğu şüphe götürmez. Hz. Muhammed (SAV) sonrası; Halifeler döneminde Sabiîler hakkında bilgileri kaynaklardan bulmak mümkündür, Harran, II. Halife Hz. Ömer (r.a.) zamanında İyad b. Ganem tarafından Urfa'dan sonra, hicri 19/m.

482 İsmail Cerrahoğlu, s. 102–117.

483 Şaban Kuzgun, s. 50.

484 Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi 62.

485 Şaban Kuzgun, a.g.m, s. 31.

486 Kur'an-ı Kerim, Maide, 72.

487 Şaban Kuzgun, s. 30–31.

639/640 yılında fethedilmiştir. İyad şehirdeki putperestlere ait Sin (ay) mabedini camiye çevirmiş, onların mabedlerini yeniden inşa etmeleri için başka bir yer göstermiştir⁴⁸⁸.

İbni Nedim'in el-Fihrist'inde Halife Me'mun hayatının son günlerinde Bizans'a sefer niyetiyle Diyar-ı Mudar'a sefer düzenlediğini belirtir. Bu sefer sırasında, halk tezahurat için geçtiği yerlerde onu karşılarlar. Bunların arasında uzun saçları ve değişik tarzdaki giysileriyle Harranîler de vardı. Haranilerin durumu Halife Me'mun'nun dikkatini çekti ve onlara kim olduklarını sordu. Onların "Biz Harranîleriz" demeleri üzerine Me'mun onların Yahudi, Hıristiyan ve Mecusi olup olmadıklarını sordu. Onlar buna "hayır" diye cevap verdiler. Daha sonra Me'mun onlara bir Peygamber veya kutsal kitaplarının olup olmadıklarını sordu. Onların bu soruya cevap vermemesi üzerine Me'mun hiddetlendi ve bu durumda onların puta tapan inançsızlar olduklarını, kanlarının helal olduğunu ve devletinin teb'ası olma hakkına sahip olmadıklarını söyledi. Korku içindeki Harranîler kendilerinin cizye vermekte olduklarını hatırlattılar. Fakat Me'mun cizyenin sadece Allah'ın kitabında bahsettiği gruplarla, herhangi bir kutsal kitabı olanlardan alınabileceğini ifade etti ve son olarak Harranîler'e ya Müslüman olmalarını ya da Allah'ın kitabında zikrettiği gruplardan birine girmelerini emretti. Me'mun aksi halde kendilerini son kişiye kadar cezalandıracağı tehdidinde bulundu. Bunun içinde Harranîler'e kendisi seferden döneinceye kadar mühlet verdi. Bu tehdit üzerine Harranîler giyim tarzlarını değiştirdiler ve uzun saçlarını kestiler. Onlardan birçoğu Hıristiyan, bir kısmı da Müslüman oldu. Fakat küçük bir grup kendi dinlerinde direndiler. Bu grup Me'mun'un tehdidinden bir kurtuluş yolu arıyorlardı. Nihayet birisi onlara Sabiî ismini almalarını tavsiye etti ve Me'mun döndüğünde ona "biz Sabiîleriz" demelerini ve ancak bu şekilde kurtulabileceklerini söyledi. Harranîler bu tavsiyeye uydular ve M. S. 833 tarihinden itibaren "Harranlı Sabiîler" olarak adlandırıldılar⁴⁸⁹. Bu rivayet Halife Me'mun döneminde Harran Sabiîleri'nin sözde Sabiî olduğunu göstermesine karşılık islam öncesi ve sonrası dönemde bu bölgede Sabiîlikle ilgili eserlerin yazılmış olması, Hz. İbrahim'in babası Azer'in yapmış olduğu heykellerin halen burada bulunması, ayrıca daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan puta tapıcılığın Sabiîliğin son 'merhalesi olması gibi hususlar yukarıdaki iddiaları zayıf tutmakta

488 Ramazan Şeşen, s. 52-54.

489 İbn Nedim, s. 326-327; Ayrıca konun bir kirliği için bkz. Şinasi Gündüz, "Kuran'da Sabiîlerin kimliği Üzerine bir Tahlil ve Değerlendirme", Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Samsun 1992, s. 57-59. Ayrıca aynı rivayet için bkz. Ramazan Şeşen, s. 52-54.

ve gerçekten Harran'da Sabiiler'in varlığını tesbit etmektedir.⁴⁹⁰

Harranliler'de İnanç ve İbadet

Tanrı Anlayışı

Sabiilik'teki tanrı anlayışını yukarıda ifade etmeye çalıştığımız dönemler çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Buna göre ilk olarak ilahi bir inanç olarak monoteist bir tanrı anlayışını kabul edildiği dönem, ardından gezegen kültürüne dayalı tanrı anlayışı ve ortaçağdaki tanrı anlayışı şeklinde üç döneme ayırmak mümkündür. Sabiiler'e göre tanrı; kötülükleri, çirkinlikleri, pislikleri, zararlı böcekleri, yılanları, akrepleri vs. 'yi yaratmaktan uzaktır. Bütün bunlar yıldızların uğurlu veya uğursuz ışıklarının unsurların (elementleri) saf veya bulanık birleşmelerinin sonucudur. Yaratılışın gayesi saadet, hayır ve saflıktır. Tanrı'ya böyle iyi şeyler nisbet edilir. Uğursuzluk kötülük ve karışıklık bir zaruretın sonucudur. Tanrı'ya bağlanamaz. Bunlar tesadüflerin ve zaruretlerin sonucudur veya kötü varlıklara, kötü yıldız ilişkilerine bağlıdır⁴⁹¹. Yıldız ve gezegen kültü tarih boyunca Harran dininin en çarpıcı özelliği olduğunu yukarıda ifade etmeye çalışmıştık. Bu kültürel yumakta tanrı ile ilgili önemli değerlendirmelerin ipuçlarını da bulmak mümkündür. Bu ipuçları bölgenin Tanrı ile ilgili farklı değerlendirmelerde değişik dönemlerden geçtiğini de göstermektedir. Özellikle Asur ve Babil dönemlerinden İslami dönemlere kadar yedi gezegenle ilişkili tanrılar Sin, Şamas, İştâr veya Nabo ya da Nabig ve bunların ailelerinden oluşan tanrılar grubu Sin'in eşi Ningal, Ateş Tanrısı Nusku ve Nusku'nun eşi Sadamünna gibi Harran panteonuna hakim olduklarını görmekteyiz. Tanrılar panteonunun zirvesinde sürekli olarak Ay Tanrısı Sin vardı. Harranlilerin Sin kültürü ve bu kültürü temsil eden E-hul-hul, Uzumu ve Deyrkadi gibi Harran'daki meşhur tapınaklar Asur ve Babil döneminden itibaren Harran'ı ve Harranliler'i bölgede şöhrete kavuşturmuştur⁴⁹².

Asur ve Babiller döneminde Sin, Harranlılar da; İlu ça İlani (Tanrıları tanrısı), Şar İlani (Tanrıların kralı), Bel İlani, (Tanrıların Efendisi, rabbi) olarak isimlendirilmiştir. Bu dönemdeki civar toplumlarca da; Bel Harranu (Harran'ın Rabbi), MS. 2. yüzyıla ait olan Süryanice kitabelerde, Sin Mar Alahe (Tanrıların Efendisi, rabbi) olarak adlandırıldı. VII. yüzyılda müslümanlarca fethedilmesiyle İslam kültürü etkisine giren Harranliler'in inanç sisteminde Ay Tanrısı Sin hala gezegenel tanrılar panteonunun zirvesindeydi. Bu dönemde de İlahu'l-alihah (tanrıların tanrısı) ve Rabbu'l-alihah (Tanrıların rabbi) olarak adlandırıldı.

490 Şaban Kuzgun, s. 32.

491 Ramazan Şeşen, s. 57.

492 Şinasi Gündüz, s. 3-4.

Harranîler'in tarih boyunca sıkı sıkıya bağlı kaldıkları bu paganist yapının yanı sıra ortaçağda yaşayan Harranîler'in inanç sisteminde bir çeşit monoteizmde de yer verilmektedir. Bu dönemde herşeyin üzerinde olan yüce bir yaratıcının varlığını kabul etmektedirler. İlk adlandırılan ve tam olarak kavranılmaz ve tanımlanamaz olarak görülen bu yüce varlık sadece yaratma gibi önemli işler yapan, yarattığı varlıklarla ilgili işleri ise diğer tanrısal güçlere bırakan bir varlıktır. Böylelikle gezegensel tanrılar varlıklarla genellikle İnsanlar bu yüce yaratıcı arasında aracı ilahlar görevini ifa ederler. Ayrıca ortaçağda Harranîler, ilk neden olan yüce varlıktan çıkan beş aslı ilahi unsura da inanmakta idi. Bunlar akıl, nefis ya da ruh, düzen, şekil ve zarurettir. Harranîler ilk neden olan yüce varlık ve ondan zuhur eden bu aslı unsurların ancak bir takım araçlar vasıtasıyla insanlarla ilişki kurabileceklerine inanır ve bu vasıtaların ise onlar adına inşa edilen tapınaklar ve bu tapınaklarda onları temsil eden putlar olduğunu kabul ederlerdi. Yüce varlık olarak "İlk neden" ve bundan başka zuhur eden aslı unsurların tasavvuru ile Yunan kültürü ve özellikle Yeni Eflatunculuk akımı arasındaki ilişki açıktır. Harran ve civar bölgeler MÖ. 4 yüzyılda Büyük İskender'in fetihleriyle Yunan egemenliği altına girmiş ve sonraki dönemlerde Harran önemli bir Yunan ve Roma kolonisi haline gelmiştir⁴⁹³.

İslami dönem ile birlikte bu kültürel yapı tercüme faaliyetlerinde kendisi göstermiştir. Tanrı ile ilgili değerlerin melerde bölgenin bu alt yapısının bu dönemde yer yer etkisini gösterdiğini görmekteyiz.

Peygamberlik ve Ahiret Anlayışı

Ahiret anlayışı ile ilgili en çarpıcı düşünceleri; Harranlılar'a göre sevabın ve günahın karşılığını ruhların gördüğü telakkisidir. Buna karşılık ancak belli bir müddet gecikebilir. Onlar peygamberin kötü hasletlerden, cismen eksikliklerden uzak, her iyi meziyete sahip mükemmel bir kişi olabileceğini kabul ederler. Onlara göre Peygamber her soruya doğru cevap verir. İnsanların düşüncelerini bilir. Yağmur isterse, Allah yağmuru yağdırır. Onun isteğiyle Allah nebatlardan ve koyunlardan zararları giderir. Onun yolu alemin faydasına olur, dünyanın imarını artırır⁴⁹⁴.

İbn el-Nedim ve Şehristanî, Harran Sabîfleri'nden uzunca bahsetmekte onların ay, güneş ve yedi gezegen'in ruhlarına taptıklarını söylemektedirler. Bunların iki Peygamberi olduğunu belirtmektedirler. Bu Peygamberler, Şit (Atardemon) ve İdris (Hermes) Peygamberlerdir.

493 Şinasi Gündüz, "Kuran'da Sabîflerin kimiği Üzerine bir Tahlil ve Değerlendirme", s. 4-5; agm., "Harrânîler", DİA., c. 16, İstanbul 1997, s. 240-242.

494 Şinasi Gündüz, Harrânîler", s. 240-242; Ramazan Şeşen, s. 52.

Bu sebeple Harranlılar'a Hermetikler de denir. Aynı zamanda bunların Solon'u da Peygamber olarak kabul ettiklerini ifade edenler de vardır⁴⁹⁵. Harranlılar inançlarını (dinlerini) Peygamberlerden Azimun (Şit=Agathademon), Hermes (İdris), A'yana, Avazi'ye bağlarlar. Aralarında dinlerini Eflatun sunan tarafında dedesi Solon'abağlayanlar da vardır. Bunlar Solon'un Peygamber olduğunu söylerler. Avazi'nin kendilerine soğan, sarımsak ve baklayı haram kıldığını belirtirler⁴⁹⁶. Onların Peygamber olarak kabul ettikleri kişilerin genellikle eski Yunan filozofları veya eski Yunan mitolojisinde yer alan figürler olması Harranîler'in Peygamberlik konusundaki tasavvurlarını Yunan kültürü etkisine girdikten sonra edindiklerini işaret etmektedir. Harranîler'in Peygamberleri arasında en önemlilerinden biri İdris (Hermes)'tir. Hermes, Harranîlerce iki büyük önder ve öğretmenden birisi olarak kabul edilir. Diğer önder ve öğretmen Şit (Agathademon)'dir. Harranîler Hermes'in kendilerine gerçeği öğrettiğine ve toplum yaşantısıyla ilgili hukuki sistemi onlara verdiğiğine inanırlar. Peygamber olması yanı sıra ayrıca Harranîler'ce bir çeşit tanrı olarak da kabul edilir. El-Fihrist'te Hermes el-İlah (Tanrı Hermes) Süryani yazar Bar Salibi, Hermes'in Harranîler'in tanrısı olduğunu belirtmektedir. İslam kaynaklarında genellikle İdris ile özdeşleştirilen Hermes, Yunan mitolojisinde yer alan bir figürdür. Yunan mitolojisinde Hermes ismiyle ilişkili figür; ilk olarak ruhlara kılavuzluk yapma ve tanrıların elçisi olma görevini sürdüren Tanrı Hermes, aynı zamanda verimlilik tanrısıdır. İkinci Figür ise adı altında pek çok kitap yazılmış olan Hermes Trismegistus'dur. Ortaçağ Harranîleri'nce Peygamber olarak kabul edilen Agathadaimon'da Yunan mitolojisinde yer alan bir figürdür. Hermestik yazılara göre Agathademon Hermes'e hocalık yapan bir tanrıdır. Harranîler'in diğer Peygamberleri "gibi Agathodaimon'da bir filozof-Peygamber görünümündedir. Harranîler'in bir diğer Peygamberi Arani'dir. Kim olduğu hakkında çeşitli görüşler vardır.

1-Arani'nin Orfik (Orphik) kültürü kurucusu olarak kabul edilen mitolojik şahsiyet olabileceği.

2-Harran'ın kurucusu olarak kabul edilen Haran (İbrahim'in kardeşi) olabileceği.

3-Arani'nin eski bir bilge kişi Horon ya da eski Mısır'ın güneş tanrısı Horus ile özdeş olabileceği ileri sürülmüştür⁴⁹⁷.

495 Ramazan Şeşen, s. 48.

496 Ramazan Şeşen, s. 58; Bu durum IX.-XII. Yüzyıllarda İslam Dünyasını siyasi ve sosyal faaliyetleriyle bunaltan Karmatilerin Bakliyya grubunda da görülmektedir. Bkz. Abdullah Ekinci, Karmatiler, s. 54.

497 Ramazan Şeşen, agm, s. 5-6

Bu üç Peygamber olarak tanrılar haricinde de tanınan Peygamberler vardır. Aylan, Oribasius, Ascieyus, Amirus bunlardandır. İslam kaynakları bu Peygamberlerden bazılarını Kur'an'da zikredilen çeşitli Peygamberlerle özdeşleştirirler. Hermes'i İdris ile özdeşleştirilir. Agathodaimon'u Hz. Adem'in oğlu Şit ile Aylan ise Hz. Nuh ile özdeşleştirilir. Harraniler'in Hz. Adem'in Peygamberliğini kabul etmeleri, bu düşünceyi destekleyen bir unsur olarak kabul edilebilir. Çünkü onlar paganizme karşı oldukları gerekçesiyle Nuh ve Şit'e de karşıdılar. Onlar Nuh'un bir çiftçi olduğuna paganizme karşı çıktığına ve isyan ettiğine inanırlar, öte yandan Harraniler Adem'i öven ve onun Peygamber olduğunu kabul etmeleri ilahi kaynaklı inançlarla olan bağlantıları açısından da ilgi çekicidir. Onlara göre Adem ay tanrısının (Sin'in) elçisinden gelen insanları aya tapmaya davet etmiştir. Ayrıca onlar Adem'in insanlara çiftçiliği öğrettiğine de inanırlar, Bundan başka Harraniler Adem'in Hindistan'dan Babil'e yaptığı bir mitolojik seyahatten de bahsederler. Harraniler; İbrahim, Yakup, İsmail, Salih, Hud, Şuayb ve Hz Muhammed'in Peygamberliğine de kabul etmezler. İbrahimle ilgili olarak İbrahim sünnet mahallinde oluşan bir hastalık nedeniyle toplumunu terketti. Zira bu bir çeşit dini kirlenmeydi ve bu durumdan olan herkes toplumdan dışlanıp uzaklaştırılmıştı. Sonra İbrahim hastalıklı olan deriden kurtulmak için sünnet oldu ve bu durumda putlara ibadet edilen tapınaklardan birine girdi. İçerde o şöyle bir ses işitti: "Ey İbrahim Sen bizden bir günahla ayrıldın. Şimdi iki günahla döndün. Uzaklaş bir daha aramıza gelme. "Bunun üzerine İbrahim öfkeleni, tapınaklardaki putları kırdı ve toplumunu terketti. Harraniler İbrahim'in bu hareketinden sonra tekrar pişman olduğuna, tevbe ettiğine ve tevbesine karşılık olarak oğlunu gezegen Satürn'e kurban etmek istediğine inanırlar. "Harranlı Baba" yada "Harran'ın Tanrısı Baba" olarak zikredilen Baba da Harraniler'in Peygamberleri arasında yer almaktadır. Hicretten 367 yıl önce yaşamış olduğu tahmin edilmektedir (MS, 3 yüzyılda). Bar Salibi Hıristiyanlık öncesi bir devirde yaşamış olabileceği⁴⁹⁸ düşüncesindedir. Kitapta müslümanlıkla ilgili hiçbir bilginin olmayışı İslam öncesi bir devirde olduğunu göstermektedir. İbadet sistemleri tanrıları adına kurban kesmek, adaklar adamak, tanrılar adına yapılan mabedlerde çoğu zaman o tanrıları sembolize eden heykeller önünde çeşitli tapınma törenleri düzenlemek ve ayrıca bu tanrılar adına yılın muhtelif zamanlarında çeşitli bayram ve merasimler tertip etmekten ibaretti. Bundan başka büyü, sihir, astroloji Harraniler'in ibadetleri arasında önemli bir yer tutuyordu⁴⁹⁹.

498 Harranlı Baba için bkz. F. Rosenthal, "The Prophecies of Bâbaâ the Harranian", s. 220-232.

499 Ramazan Şeşen, s. 57.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM HARRAN'DA BİLİM

Harran Akademisi

Harran Tufan'dan sonra kurulan kentler arasında gösterilen bir kenttir. O aynı zamanda Hz. Nuh'un torunlarından Kaynan veya Hz. İbrahim'in kardeşi Âran tarafından kurulduğu varsayılan sayılmaktadır. Harran'ın asıl şöhreti kazandıran Mezopotamya uygarlığını temsil eden medeniyetini yaşamış önemli bir kent oluşudur⁵⁰⁰. Arkeolojik veriler kentin tarihini MÖ. 7000'li yıllara kadar götürmektedir. MÖ. 4. yüzyılda Makedonya kralı Büyük İskender (MÖ.331–323) Yunan şehir devletleri ve Paris İmparatorluğu'nu fethederek Anadolu ve Mısır'dan Hindistan'a kadar olan bölgeye sahip olduğunda Harran şehri de Yunan egemenliğine girdi. Bu tarihten itibaren Harran'a kültürel açıdan güçlü bir Yunan etkisi yerleşti. Bu dönemde Harran halkı dil olarak Süryanice konuşuyor olsa da pek çok yönden Yunan kültürünün ve Yunanca'nın etkisi altındaydı. Büyük İskender sonrası dönemde İran, Babil ve Suriye bölgesine Selevkos Hanedanı (MÖ.312–64) hâkim oldu⁵⁰¹.

Makedonyalı İskender'in fethi üzerine birçok Yunanlı buraya gelip yerleşti⁵⁰² ve kendi kültürlerini buraya yaydılar⁵⁰³. Pisagorculuk ve Yeni Eflatunculuk buradaki en yaygın felsefi düşünceydi. MÖ. III. yüzyıldan itibaren bu felsefi düşüncelerle yerel inanç olan Sabîlik'le karıştı. Böylece de bir çeşit Sabîî Hellenistik düşünce oluştu⁵⁰⁴. Yunan kültürüyle kuvvetli bağ bir oluşmuştur. Roma-Sasani mücadelesi, bölgenin sosyal, siyasî ve ekonomik yapısının yanı sıra kültürünü de etkilemiştir. Yeni Eflatunculuk akımına bağlı birçok filozof Harran'a gelmiştir. Bizans İmparatoru Justinianus'un 529'da Atina Okulunu kapatması üzerine buradan ayrılan filozoflar İran'a sığınmıştır. Daha sonra Sasanilerle Bizanslılar arasında yapılan anlaşma (532) sonucu filozofların bazıları memleketlerine dönmüş, bazıları da Sasanilerin hâkimiyeti altındaki şehirlerde kaldılar. Bu filozoflardan biri olan Simplicius Harran'da kalarak Yeni Eflatunculuğu yaymaya çalıştı. Harran okulunun kurucusu

500 Ahmet Hulusi Köker, Sabit b. Kurra'nın Hayatı "Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri" Harranlı Bilim Adamları Kongresi Tebliğleri, Kayseri 1995, s. 37.

501 Şinasi Gündüz, agm, s. 82; Selevklos Hanedanı ve Büyük İskender'in İstilasî için bkz. Fikret Işıltan, s. 12–21.

502 Mehmet Bayraktar, s. 40.

503 Y. Kumeyr, İslam Felsefesinin Kaynakları, çev. F.Olguner, İstanbul 1976, s. 166.

504 Mehmet Bayraktar, s. 40.

olarak, Simplicius ve arkadaşlarını gösterenlerin dayanağı da sözkonusu Bizans-Sasni antlaşması ve ardından yaşanan gelişmedir. Bölgemizde kültürel açıdan meydana gelen bir başka gelişme de İskenderiye okulunun devrini tamamlamasıdır. Ardından Antakya Eskül Okulunun da cazibe merkezi olmaktan çıkmasıdır. Bu iki okulun hocalarının Harran'a gelmesiyle Harran tıp, astronomi, matematik, eczacılık, din ve dil alanlarında dönemin önde gelen bilginlerin bilimsel faaliyetlerin yürütüldüğü, eğitim ve öğretimin yapıldığı bir merkez haline gelmiştir. Bu ilim adamlarının Harran'a gelişini Halife Mütevekkil (847/861)'de desteklemiştir. Harran'ın cazibe merkezi oluşunda iki kişinin etkisi vardır. Bunlardan bir Harranlı, öteki de Mervez'lidir. İkisi de Antakya'da bir hocaya talebelik etmişlerdi. İsimleri bilinmemekle beraber bunların talebeleri Bağdat'a göç ederek bilgi ve birikimlerini burada göstermişlerdir⁵⁰⁵. Eskül Okulu Yeni Eflatunculuk ve Pisagorculuk İslam'a geçişinde büyük rol oynamışlardır⁵⁰⁶. Eskül okulunun din ve ilim adamlarının Harran'a gelmeleri ve eğitime katkıda bulunmalarına rağmen İskenderiye Medresesi Harran'da yaklaşık olarak yarım yüzyıldan fazla yaşayamadı⁵⁰⁷. Harran'ı bilindiği gibi dünyanın eski üniversitesinin kurulduğu topraklardır. Harran Okulu İslamiyet'ten önce tıp, astronomi, fizik, matematik, eski Yunan ve Süryani eserleri tercüme etmek ve diğer müspet ilimlerle ön plana çıkmıştır. Harran, sahabe İyad b. Ganem tarafından H. 181 (M- 639) da fethedildikten bir müddet sonra Harran Okulu Fıkıh, hadis, kelim, tefsir, felsefe, tarih ve edebiyat gibi ilimlerle de tanınmaya başlandı. İslam öncesi yukarıda ifade etmeye çalıştığımız tıp, astronomi, matematik, eski Yunan ve Süryanice eserlerin tercüme edilmesi ve diğer müspet ilimlerle tanınması⁵⁰⁸ ve İslam sonrasında da İslam dünyasını aydınlatacak dinî ilimlerin okutulmaya başlanmasına borçludur. İslamî dönemde başlayan eğitim faaliyetleri, Hz. Ömer döneminde İslam'ın yayılması ve kitlelere ulaşması için gerek eski ve gerekse Kufe, Basra, Fustat, Musul ve Cizre gibi yerleşim merkezlerine Kur'an ve sünneti iyi bilen İslam fihhina vakıf alimler gönderildi ve İslamî insanlara öğretmeleri emredildi. Bunun içinde ilmi ve dinî teşkilatlar kuruldu. Hz. Ömer genişleyen İslam topraklarındaki gayr-i müslimler hakkında da en adil bir şekilde zimmi hukukunu uygulamış ve bunu en iyi tarzda yürütülmesi için valilere emirler gönderdi⁵⁰⁹. Emeviler döneminde Halife Ömer b. Abdülaziz Harran'daki eğitim müesseselerinin

505 Y. Kumeyr, s. 168.

506 Mehmet Bayraktar, s. 40.

507 Y. Kumeyr, s. 166, 168.

508 Necati Avcı, s. 100.

509 Ahmet Ağırakça, s. 34-35.

organize edilmesi ile ilgilendiğini görmekteyiz. Bu dönemde Yunan tıp geleneklerinin geliştiği İskenderiye'den tıp ekollerini alıp Antakya ve Harran şehirlerine taşımıştır⁵¹⁰. İlk bilimsel faaliyet Halid bin Yezid zamanında Yunanca'dan Arapça'ya yapılan tercümelemlerle başlamıştır. Bunu Mervan bin Hakem zamanında Süryanice'den Arapça'ya yapılan tercümelemlerle Abdülmelik zamanında Aristo'nun İskender'e gönderdiği kabul edilen tercümelemlerle devam etmiştir. Ömer bin Abdülaziz zamanında da Mısır ve Bizans'tan birçok kitaplar getirilerek Şam'da büyük bir kitaplık kurulmuştur. II. Mervan (744-750) döneminde ise Harran en parlak çağlarından birini yaşamıştır. Bu dönemde İskenderiye Okulu'nun hocalarından bir bölümünü buraya getirilmiştir⁵¹¹.

Harranlıların İslam tarihinin ilk yüzyıllarında Yunanca ve Süryanice'den yapılan tercüme hareketinde oynadıkları rol daha önemlidir. İlmî ve felsefî eserleri bahsedilen dillerden tercüme edenlerin, yeni eser yazanların bir kısmı Harranlı idi⁵¹². Harranlılar özellikle astronomi ve matematikle uğraşıyorlardı. Onları buna sevk eden şey, onların yıldızlara karşı olan saygıları idi⁵¹³. Harranlılar putperestliği matematik ve astronomiye ait çalışmalarla yeni Pisagorcular ve Yeni Eflatuncular gibi spekülasyonlarla temasa geçtiler. IX. ve X. yüzyıllardaki isimleriyle Sabiîler mistik hikmetlerini Hermes Trismetisgus, Uranus ve diğerlerine bağlıyorlardı. Daha sonra Helenizm'in etkisinde kaldılar. Bunlardan bazıları tercüme ve telifle uğraşıtlarsa da çoğu VIII, yüzyıla kadar Fars ve Arap bilginleriyle ortak ilmi çalışmalarda da bulundular⁵¹⁴. Abbasîler döneminde Abdullah b. Ali'nin hilafet iddiasıyla isyan etmiş olması Mudar bölgesini karıştırmış bu isyanların bastırılmasıyla da bölgede Me'mun devrine kadar sürecek huzur temin edilmişti⁵¹⁵. Huzurun temininden sonra ilmi faaliyetler hız kazanmıştır.

Fakat asıl tercüme faaliyeti akla ve akli ilimlere önem veren Abbasîler ve özellikle ikinci Abbasi Halifesi Mansur (762) zamanında gelişmiştir.⁵¹⁶ Daha sonra Harun Reşid ve Me'mun zamanlarında da Bağdat bilginler ve şairler yuvası olmuştur. Yine bu asırlarda İbrahim b. Zekvan b. el-Fadl el-Harranî'nin Halife el-Hadi'ye vezirlik ettiği bilinmektedir⁵¹⁷. Bölgenin Halife Harun Reşid özellikle- Halife el-Me'mun dönemine ait bilgiler, daha belirgindir. Halife Harun Reşid

510 Phillip Hitti, II, s. 349; Mehmet Bayraktar, s. 32.

511 Aynur Özfirat, s. 14.

512 Ramazan Şeşen, s. 59.

513 Y. Kumeyr, s. 8.

514 T. J. de Boer, İslam'da Felsefe Tarihi, çev. Yaşar Kutluay, Ankara 1960, s. 13.

515 Ahmet Ağırakça, s. 99.

516 Cavit Sunar, s. 42.

517 Ramazan Şeşen, s. 12

bölgeyle ilgilenmiş Harran'ın su ihtiyacını karşılamak için Cüllab Suyu'ndan şehre gelen kanalı tamir ettirdi⁵¹⁸. Şehirdeki eğitim müesseseleri tekrar gözden geçirdi. Halife Harran'da kurumsal anlamda bir eğitim müessesini yaptırdı⁵¹⁹. Aynı devirde 178/794 yılında el-Cezire bölgesinde Haricilerden Velid b. Tarif el-Tağlibi isyan etti. Onun isyanının bastırılmasından sonra Halife Harun el-Reşid, Huzeyme b. el-Hazım'ın ardında 186/802 yılında kendi oğlu Kasım'ı el-Cezire ve Şam bölgesine vali tayin etti⁵²⁰. Süryani kaynaklar, Harun Reşid'in Urfa ve çevresine geldiğini kaydederler. Hatta "M. 797 tarihinde Harun Reşid Romalılar ülkesine doğru yürüdü, Urfa'dan geçtiği vakit, hain adamlar Hıristiyanları itham etmek için ona müracaatla; Romalıların imparator'u her sene onların kiliselerinde dua etmeye geliyor" dediler ve büyük bir kilisenin tahrip edilmesini ve çan çalınmamasını istediler. Hükümdar müşaviri Yahya'ya dönüp, "Bu itham sana nasıl görünüyor?" diye sordu. O akıllıca cevap verip "Kabul etmeye değmez", dedi. Bunun üzerine hainler derhal tard edildiler ve hatla cezalandırıldılar". Me'mun'un antik çağın kültürüne hayran oluşu tercüme devrinin açılmasına neden oldu. Me'mun özellikle felsefi eserlere önem vermiş ve felsefi tercüme dönemini açmıştır. Bu maksatla da Rum diyarına, Kıbrıs adasına ve daha başka yerlere ilim heyetleri göndererek oralardan felsefe kitapları getirmiştir⁵²¹. Özellikle Atina okulunun dağıtılıp yıkılması sonucu Yunan felsefesi Atina'dan Rodos ve İskenderiye'ye geçmiş, Rodos'ta Andronikos ile bir okul kuruldu. Ayrıca İskenderiye'de de Ptoleme hanedanı döneminde Yeni-Eflatuncu Okulu meydana getirilmişti. Bu anlayış İskenderiye'den Antakya'ya, Antakya'dan Urfa'ya, Urfa'dan Harran'a geçerek Nasturi, Yakubi ve Yahudiler'in yardımı ile gittikçe yayılan Helen felsefesinin bölgeye yayılmasına yardımcı olmuştur. Urfa ekolünde gelişen lehçe zamanla edebi bir dil hüviyeti kazanmış M. 489 yılında ise muallimlerin Nasturi fikirlerinin benimsemeleri sebebiyle kapatılmıştı⁵²².

Urfa'ya komşu olan ve Mezopotamya'nın önemli bir şehri olan Harran özel bir konuma sahiptir. Harran daha çok putperest bir ekolün temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Bilhassa Arapların fethinden

518 Ramazan Şeşen, s. 12; Ahmet Ağırakça, s. 99

519 Ahmet Hulusi Köker, "Sabit bin Kurra'nın Hayatı" Gevher Nesibe Sultan Anısına düzenlenen Harran Üniversitesi'nin Bilimsel Temelleri, Harranlı Bilim Adamları Kongresi Tebliğleri, Kayseri 1995, s. 37

520 Ramazan Şeşen, s. 12; Ahmet Ağırakça, s. 99

521 Cavit Sunar, s. 43

522 S. Mihail, s. 166; T. J. Boer, s. 12.

sonra tekrar yükselmeye başlayan bu şehirde kadim sami putperestliği matematik ve astronomiyeye ait çalışmalar ve Yeni Pisagorcun ve Yeni-Eflatuncu spekülasyonlarla temasa geçti. Harranlılar veya IX. ve X yüzyıllardaki isimleriyle Sabiiler, mistik hikmetlerini Hermes Trimesgus, Agathadaomon, Uranüs ve diğerlerine bağlıyorlardı. Muahhar devir Hellenizmin birçok temsilcisi Sabiilerce tanınmakta idi. Bunların bazıları muhtemelen asıl vatanında unutulmuş şeyler idi⁵²³. Bu ekollerin mensupları olan Huneyn Baht Yasuğ, Mesurcuya gibi Süryani, Sabit b. Kurra gibi Sabiî; Kuşta b. Lunka gibi Hristiyan; İbn Mukaffa ve Nevbaht ailesi gibi İranlı ve el-Kindi gibi Müslümanlar bulunan Darü'l Hikmet adında bir akademi kurmuş ve bunun başkanlığını da Mutevekil dönemine kadar Huneyn bin İshak yapmıştır. Bu akademinin en önemli tercümeleri de pek iyi Yunanca bildiği söylenen el-Kindi başta olmak üzere, Harranlı olan ve Arapça'yı, Rumca'yı ve Süryanice'yı da bilen Sabit bin Kurra ile Farsça'yı iyi bilen Ömer bin Ferhan el-Taberî bulunmakta idi. Bunlar ücret olarak ayda beşer yüz altın almakta idiler⁵²⁴. Arapça'ya tercüme edilen bu kitaplar, İskenderiye ve Cüdişapur akademilerinden, Süryaniler ve Harranlıların mekteplerindeki kütüphanelerinden, Hindistan'dan ve Bizans'tan temin ediliyordu. Me'mun, Bizans imparatorundan izin aldıktan sonra Haccac b. Mafar ile Beytü'l Hikme başkanı Salim el-Harranî'nin bulunduğu bir heyeti kitap temin etmesi için Bizans'a göndermişti⁵²⁵.

Abbasi halifeleri özellikle Me'mun döneminde ilim merkezlerine ilim adamları gönderilmiş bumerkezlerden eserler getirilmiştir. İlim adamlarının yanısıra Me'mun gibi antik çağın hayranı halifelerde bu merkezlere gelmişlerdi. İbn Nedim'in nakline göre Harran'daki Sabiiler Me'mun devrine (813-833) kadar cizye ödeyerek kendi dinlerinde kalmıştı. Me'mun Bizans'a karşı son seferine çıkarken bunları görüp durumlarını öğrenince kitabi dinlerden birini kabul etmelerini istemiş, onlardan bir kısmı Müslüman olmuş, bir kısmı da Hristiyan olmuş ise de, Me'mun'un bu sefer esnasında ölmesi üzerine Hristiyan olanlar yeniden eski dinlerine döndüler. Müslüman olanlar ise mürtedlere verilen ölüm cezasından korktuklarından Müslüman kaldılar. Buradaki putperestler ise kendilerini Sabiî olarak tanıttılar. Daha sonraları önemli eserlerin birçoğunu Arapça'ya tercüme edecek ve daha önce yapılan tercümeleri düzeltecek olan Sabit bin Kurra,

523 S. Mihail, s. 166; T. J. Boer, s. 12.

524 Cavit Sunar, s. 43.

525 H.Dursun Yıldız, "Tercüme Faaliyetleri", DGBİT., III, s. 462.

Harranlı putperestlerden⁵²⁶ olduğu kabul edilir.

İlmi organizasyonlarında yer alan ilim adamları arasında Abbasi döneminde meşhur olan tabipler arasında Stefan el-Hamanî adında birini görmekteyiz. Me'mun devri meşhur mütercimlerden biri Haccac b. Matad el-Harranî'dir. Bu ilim adamı Öklid geometrisini, Batlamyus'un el-Mausti'si ile Aristo'nun bir eserini Arapça'ya çevirmiştir. Bundan başka, Me'mun Beyt el-Hikme başkanı Salim el-Harranî ile Haccac b. Matar'ı eski Yunanca eserleri, toplamaları için Bizans'a göndermiştir. Büyük bir ihtimalle Salim pek çok eser yazmış veya tercüme etmiştir. Fakat onun eserlerinden günümüze ulaşan bir kaç küçük kimya simya risalesinden başka bir şey bilmiyoruz. Bu dönemde felsefe ile uğraşan Harranlılar'dan biri ve bu şehrin metropoliti Ebu Kurra'dır (826–910). Aristo'nun Fezail el-Nefs adlı kitabını Tahir b. et-Hüseyin için tercüme etmiştir⁵²⁷.

İskenderiye medresesi Harran'da yaklaşık yarım yüzyıldan fazla yaşayamadı⁵²⁸. Fakat bu etkileşim sürecinden sonra Harran okulunun mensuplarından bir kısmı Bağdat'a taşınmıştır. X yüzyıl ile daha sonraki dönemlerde yaşamış İslam bilginlerinin yararlandıkları kaynaklar bu okulda yapılan felsefe, gökbilim, tıp, matematik ve din ile ilgili araştırmalar ve çevirilerin⁵²⁹ büyük katkısı olmuştur. Bölge'nin coğrafi adlandırılmalarından biride el-Cezire kavramıdır. El-Cezire, Dicle ve Fırat nehirleri arasında bulunan ve kuzeye doğru uzanan bölgenin genel adı olmuştur⁵³⁰ İlk üç asırda ilmi açıdan önem ifade eden şehirleri Musul, Rakka, Ruha ve Harran'dır. Bu bölge birçok muhaddis'in yerleştiği yer olması hasebiyle tahsil seyahatine çıkanların,⁵³¹ tıp, astronomiye ilgi duyanların uğrak yeri olmuştur. Bu merkezlerden Urfa ve Harran ilmi çeşitliliğin olduğu mekânlardan olması eğitim görmek isteyenler için cazib edici bir özellik olarak değerlendirilmiştir. Ortaçağ İslam dünyasında bulunan okullardaki eğitim kadroların Abbasi merkezine göçü zamanla diğer okullar gibi Harran okulunun da cazibesini kaybetmesine neden olmuştur.

526 H. Dursun Yıldız, s. 454–455; Ramzan Şeşen, s. 52–53.

527 Ramazan Şeşen, s. 59.

528 Y. Kumeyr, s. 167–169.

529 İsmet Zeki Eyyuboğlu, "Harran Okulu" YA., 10, İstanbul 1984, s. 7433.

530 Corci Zeydan, İslam medeniyeti Tarihi, II, İstanbul 1971. s. 47; S. Kemal Sandıkcı. İlk Üç Asırda İslam Cograyasınada Hadis, Ankara 1991. s. 301.

531 S. Kemal Sandıkcı, s. 301.

A. İslam Döneminde Yetişen İlim Adamları

Meymun bin Mihran

Künyesi Ebu Eyyub olan bu zat el-Cezire’de yaşayan muhaddislerdendir. H. 40/m. 660’da doğmuştur. Kufe Ezd’lilerine mensup bir kadının kölesi olup sonradan azad edilmişti. H. 80/m. 699’da başlayan Dayrel-Camacim vakasında bölgeye gelerek burada yerleşmiştir. Burada önce el-Cezire valisi Muhammed bin Mervan b. el-Hakem’in beytülmalini idare ve aynı zamanda bezzazlık etmiştir. Sonradan Halife Ömer bin Abdülaziz tarafından affını halifeden rica etmesine rağmen onun ısrarı üzerine memuriyetine devam ederek bu işi Yezid bin Abdülmelik’in hilafetinin ilk aylarına kadar sürdürmüştür. Fetva ve fıkıh hususunda bütün el-Cezire’de otorite sahibi olan bu zat Hişam bin Abdülmelik’in hilafeti esnasında h. 117/m. 736’da vefat etmiştir⁵³².

Meymun b. Mihran H. 40/m. 660 ve bilhassa yetmiş altı senelik ömrünün (ö. h. 117/m. 736) otuzbeş yılını el-Cezire’de geçirip Harran’da bu arada Halife Abdülmelik ve el-Cezire valisi Muhammed b. Mervan devrinden itibaren mali vazifelerde istihdam edilerek hassaten Ömer b. Abdülaziz devrinde bütün el-Cezire havzasının cibayetiyle (vakif gelirleri ve vergi toplayan)⁵³³ görevlendirilmiş olan bu zat âlim ve zahid bir kişiliğe sahiptir⁵³⁴.

a. Abdülkerim bin Malik Ebu Said el-Harranî, ölm. H. 127. m. 745⁵³⁵.

b. Husayf bin Abdirrahman el-Hıdramî el-Harranî 127/745 mevalidir, Harran’da oturdu⁵³⁶.

Sabit bin Kurra (Ebu’l Hasan el-Harranî)

Sabit bin Kurra bin Mervan (Harun, Zehran) b. Sabit bin Kurra bin İbrahim bin Kurezan bin Marinos bin Salamuyus bin Malacir bin el-Harran es-Sabiî Ebu’l Hasan el-Feylesofot-Tabib olarak tanınmaktadır⁵³⁷. Harran Sabîlerinin İslam tarihinde felsefe, matematik, tıp, astronomi ve tabii ilimler sahasında tercüme ve telif hareketindeki önemli rolü Sabit bin Kurra el-Harranî (837–901) ile başlar. Huneyn

532 Fikret İşıltan, s. 83.

533 Cabilik: Vakıflı akar kiralarnı toplamakla görevli bulunan kişi, vergi tahsilatları. Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara 1993, s. 121,140.

534 Fikret İşıltan, s. 83.

535 Necatî Avcı, s. 109.

536 S. Kemal Sandıkçı, s. 306.

537 Necatî Avcı, s. 40.

bin İshak ile beraber İslam medeniyetindeki en büyük iki tercümandan biridir⁵³⁸. Abu'l Farac onun esas itibariyle Harran çarşısında sarraf olduğunu daha sonra şayanı hayret bir suretle felsefe ile meşgul oldu ve üç dili, Yunanca, Süryanice ve Arapça'yı çok iyi öğrendi. Arapça ile mantık, riyaziye, münecimlik ve tıp hakkında yüzelli kadar eser yazdı. Süryanice ile de 16 kadar eser yazdığını belirtmektedir⁵³⁹. Eski Anadolu ve Yunan felsefesini öğrendi.⁵⁴⁰ Euelides, Arkhimedes, Apollonics ve Batlamyus'un eserlerinin Arapça tercüme edilmesi⁵⁴¹ ile tanınmıştır. Sabitlerin inanaçları ve kanunları⁵⁴² müzik⁵⁴³ ile ilgili eserlerde yazmıştır. Serbest fikirlerinden dolayı dindaşlarıyla ihtilafa düşer. Bu sırada Bizans'tan Bağdat'a dönen Muhammed bin Musa, riyaziye ile olan istidadı ile belagatını görerek onu Halife el-Mu'tezid'e tavsiye etmek üzere Bağdat'a götürmüş ve halife kendisini saray nücüm âlimleri arasına almıştır⁵⁴⁴.

Bağdat'ta Abbasi halifesi el-Mu'tazid'a Reis el-Etibba olarak tayin edilmiş Bağdat ve çevresinde 80 hekimi kontrol altına almıştır.⁵⁴⁵ Halifenin Sabit için beslediği büyük takdir duygusu Harran ve başka yerlerdeki Sabitler için en büyük müsamahayı elde etmesine imkân verdi. Sabit'in şüphesiz Harran'da bulunduğu sıralarda dindaşlarının itikat ve ibadetleri hakkında yazdığı Süryani dilinde eserler yazmıştır⁵⁴⁶. Sabit bin Kurra, genel konulara ait (14), ahlak fazilet (3), musiki (5), tarih-coğrafya (4), dinler tarihi (9), edebiyat (3), Tıp-anatomi-eczacılık (46), astronomi-nücum (34), matematik-geometri-fizik (31), felsefe mantık (8), siyaset (2), vefk-havass (2) konularında eserler yazmıştır. Bugün toplam 158 adet eseri kütüphanelerimizde mevcuttur⁵⁴⁷.

c. Huneyn b. İshak

Beyt el-Hikme'de çalışan Huneyn b. İshak Sabit bin Kurra gibi

538 Francis E. Peters, Hermes and Harran: The Roots of Arabic-Islamic Occultism, s. 203; Ramazan Şeşen, s. 60.

539 Abu'l Farac, I, s. 244-245.

540 "Sabit Bin Kurra", Meydanı Larousse büyük Lügat ve Ansiklopedi, 10, İstanbul, 1987, s. 802

541 Ali Hayrad Bayat, s. 5.

542 Abu'l Farac, s. 4.

543 Ali Rıza Karabulut, "Sabit bin Kurra'nın Eserleri", Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri, Harranlı Bilim Adamları Kongresi Tebliğleri, Kayseri 1995. s. 152 : Eserler hakkında bkz.a.g.m., s. 152-163.

544 Sabit bin Kurra, İ.A, X, İstanbul 1980, s. 14.

545 Ahmet Hulusi Köker, s. 37.

546 "Sabit bin Kura", İ.A., X, İstanbul 1980, s. 14.

547 Ali Rıza Karabulut, "Sabit bin Kurra'nın Eserleri", s. 152 : Eserler hakkında bkz. agm., s. 152-163.

değerli âlimlerin tercüme ve muhtelif faaliyetleri Benü Musa ve Feth b. Hakan gibi büyük devlet adamlarının himayesinde devam etti. Ve varlığını X. asrın dördte birlik çeyreğinin sonlarına kadar sürdürdü⁵⁴⁸. 67 yaşında 18 Şubat 901'de Bağdat'ta ölmüştür⁵⁴⁹. Eserlerinin bir kısmı Rönenanstan önce Latince'ye çevrilmiştir. İlim dünyasında "Arapların Öklidi"⁵⁵⁰ olarak tanınır. Dünyanın çevresini 360 meridyene bölerek ekvatorun uzunluğunu buna dayanarak da dünyanın yarıçapını hesaplamıştır. Ay, güneş tutulmaları, cebir problemlerini geometrik yolla çözmek, kendi hazırladığı yıldız cetvelleri ile Batlamyus'un ki arasındaki farkı göstermek mekanizmasını statik ve terazi teorisini gibi alanlarda çalışmalar yapmıştır⁵⁵¹.

el-Battani (Ebu Abdullah Muhammed bin Cabir bin Sinan el-Harranî) (858–929)

Ortaçağ Avrupasında Albatagnius veya Albatogni adıyla tanınan Battani 858 yılında Harran'da Battan nahiyesinde doğmuştur. Kendisi müslüman olmakla beraber ataları Sabiî idi. Babası Cabir bin Sinan bir astronom idi. 877'de Rakka Rasathanesinde başladığı gözlemlerini 42 yıl devam ettirmiştir. Gözlemlerinin sonuçlarını el-Zic'inde toplamıştır. Battani, Zic'inde Batlamyus astronomisindeki pek çok yanlış düzeltmiştir⁵⁵². Batlamyus'tan (85–165) daha doğru olarak tesbit ettiği yıldızları ve hareketlerini gösterir katalogları Avrupa'da Kopernik'e kadar kullanıldı⁵⁵³.

El-Battani açık ve doğru bir şekilde ay tutulmasını, mevsimlerin süresini, güneşin hakiki ve ortalama hareketini, iki itidal tahtası ortasındaki gerilemeyi ortaya koymuştur⁵⁵⁴. Ekliptik'in maylin, tropik yılı ve mevsimleri doğru olarak tesbit etmiş, Güneşin zenit noktasında bulunabileceği, en yüksek noktanın değişmezliği hakkındaki Batlamyus teorisini yıkmış, güneşin zahiri görüntüsündeki çapının değişebileceğini yine Batlamyus görüşünün aksine ispatlamış, yılın 365 gün 5 saat 46 dakika 24 saniye olarak hesaplamıştır. Bu hesaplama gerçeğinden 24 saniye fazlalık demektir. Ortoğrafik projeksiyon yardımıyla küresel trigonometri çözümleri bulmuştur⁵⁵⁵.

548 Francis E. Peters, s. 203; Ramazan Şeşen, Selahaddin Eyyubi ve Devlet, İstanbul 1987, s. 321.

549 "Sabit bin Kura", s. 14; Ali Haydar Bayat, s. 5.

550 Samir Johna, "Hunayn İbn İshaq: A Forgotten Legend", The American Surgeon, 5, Mayıs 2002, s. 497–499.

551 Samir Johna, s. 498; Ali Haydar Bayat, s. 6

552 Ramazan Şeşen, s. 70.

553 Ali Haydar Bayat, s. 6.

554 Ramazan Şeşen, s. 71.

555 Ali Haydar Bayat, s. 6.

Ali bin İsa

900 yılı civarında Harran'da yetişen âlimlerden biri de Ali bin İsa el-Usturlabi el-Harranî'dir. Bu ilim adamı astrolojinin geçersizliği ve astronomi aletleri hakkında eserler yazmıştır⁵⁵⁶.

Sinan bin Sabit bin Kurra

Sabit bin Kurra'nın oğludur. Tıp, geometri, astronomi, tarih ve edebiyat konularında eserler yazdı. Abbasi Halifesi el-Muktedir tarafından Reis el-Etibba olarak tayin edildi. Yunanca ve Süryanice'den kitaplar tercüme etmiş daha önce yapılan bazı tercümeleri düzeltmiştir. Tıp, astronomi, geometri, tarih, edebiyat sahalarında, Sabiîlerin dini, Süryani hükümdarları konusunda değerli eserler yazdı. Harran Sabiîlerinin temel din kitaplarından Kitabü Hermes'i Arapça'ya çevirdi. Eflatunun geometriye dair temel kitabını ıslah edip yeni ilaveler yaptı⁵⁵⁷.

Babası Sabit bin Kurra'dan daha fazla tanınmış ve Halife el-Muktedir'in sağlık alanındaki reformlarını yürütmüştür, devrinde tıp mesleği ile tıbbi ilaç ticareti kontrol altına alınmış, köylere kadar uzanan seyyar sağlık istasyonları, hapishanelere ve hastahaneler kurulmuştur. Bir ara Halife'nin İslamiyet'i kabulü baskısına dayanamayıp Bağdat'tan kaçmış, fakat daha sonra kendi arzusuyla Müslüman olmuştur⁵⁵⁸. Sabit bin Sinan Kurra'nın eserleri:

1-Et-Taci fi Ahbar el Büveyn ve Mefahir ed-Deylem ve Esabihim.

2-Risale fi Tank beyne el-Hatat el-Müstakime elleti Teka fi'd-Devair

3-Risale fi'n-Nücum

4-Kile fi'l Eşkal Zevat et-Hutufel-Müstakime elleti teka fi'd-Devair

5-Risale fiş-şeh Mezhep es-Sabie⁵⁵⁹

Sabit bin Sinan bin Sabit bin Kurra

Sabit bin Kurra'nın torunu olup babası gibi tabib idi. Abbasilerden dört halifeye hizmet etti. Tıp ve tarihe dair değerli eserler yazdı. 363/973 yılında öldü⁵⁶⁰.

556 Ramazan Şeşen, s. 71.

557 Francis E. Peters, s. 205; Ramazan Şeşen, s. 72.

558 Ali Haydar Bayat, s. 6.

559 Necatî Avcı, s. 143.

560 Ali Haydar Bayat, s. 6; Ramazan Şeşen, s. 72; R. Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 67.

Tıp konuları üstünde çalıştı ve bu konularla alakalı bazı eserler yazdığı ve 907–973 yılları arasında geçen olayları kapsayan bir tarihi vardır⁵⁶¹. Bu eserine yeğeni Hilal bin Muhassin bir zeyl yazmıştır. Bu iki çalışma 907–1055 yıllarında vuku bulan olayları incelemektedir. Eser Abbasi devletinin teşkilatı ve kültür hayatı hakkında önemli bilgiler verir⁵⁶². Ayrıca, Sabit'in Şam ve Mısır tarihinden bahsen bir başka eseri de vardır. Süheyl Zekkar Sabit b. Sinan'ın tarihinden Karmatilerle ilgili kısmı "Ahbarü'l Karamita" adıyla 1971'de bastırmıştır⁵⁶³.

İbrahim bin Hilal es-Sabiî el-Harranî (925–996)

İbrahim bin Hilal bin İbrahim bin Zahrun el-Harranî, Sabiî mezhebine mensup olup torunu 5 Ramazan 925 tarihinde doğmuştur. 935/936'da ölen babası Hilal, Tüzün'ün hizmetinde olan bir tabib idi. İbrahim tıp, hey'et ve hendese ilimlerinde geniş bilgi sahibi idi⁵⁶⁴. Ailenin diğer azaları gibi aynı ilimleri öğrenmiş olup onun Büveyhi hükümdarı Azud el-Devla'nın veziri el-Mutahhar bin Ad Allah için, gümüş para büyüklüğünde bir usturlab imal ettiği söylenir. Bununla beraber bu sahadaki çalışmalarını erken terk ederek divana katibi oldu. Mu'izz el-Devle tarafından ihtida ettirmek için baş vezirlik makamı teklif edilmiş, o bunu kabul etmemiş, ölünceye kadar kendi dinî kanaatlerine sadık kalmıştır. Bununla beraber münevver bir adam sıfatı ile Müslümanların adetlerine mümkün olan ölçüde itibak ediyor ve ramazan devamınca oruç tutuyordu. Kur'an'a olan vukufu mükemmel idi ve resmi tahriratında sık sık ayetler zikrederdi. Eserleri:

- 1-et-Taci fi Ahber ad-Davle ed-Deylemiyye
- 2-Kendi ailesinin tarihi
- 3-Rasa'il (resmi mektupları içerir) Divanı Tarihi
- 4-Münseat
- 5-Geometriler
- 6-İhtiyar Şiir el-Mühellebi⁵⁶⁵

Hilal b. Mubassır b. İbrahim es-Sabiî

359/970 yılında doğdu. Babası İbrahim bin Hilal'ın oğlu, anası Sabit bin Sinan'ın kız kardeşi idi. Aile üyeleri içinde ilk müslüman

561 "Hilal bin Muhassir bin İbrahim es-Sabi", Meydanı Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, X, İstanbul 1987, s. 802.

562 Ramazan Şeşen, s. 72; R. Şeşen, s. Müslüman Tarih-Coğrafya, s. 67–68.

563 Sabit b. Sinan b. Sabit b. Kurra'nın bu eseri tarafımızdan Arapça'dan tercüme edildi. Bu eseri tanıtıcı bir çalışma bilahere yayınlanacaktır.

564 Francis E. Peters, s. 206; Ramazan Şeşen, s. 75.

565 Ramazan Şeşen, Müslümalarda Tarih-Coğrafya, s. 70-71; İA., X, s. 6-8; EI², VIII, s. 693-694.

olanlardandır⁵⁶⁶. Annesi tabib ve tarihçi Sabit bin Sinan bin Kurra'nın hemşiresi idi. Fahr al-Mulk Ebu Galip Muhammed bin Halad'ın kitabı idi⁵⁶⁷. Eserleri:

- 1-Tarih
- 2-Kitab el-Uzma
- 3-Gurar el-Balaga fı'l Rasa'il
- 4-Kitab Risale
- 5-Kitab Rüsum dair al-Hilafa
- 6-Kitab Ahbabi Bağdat
- 7-Kitab Ma'asir Ehlihi
- 8-Kitap el-Kütteb
- 9-Kitab el-Siyasa⁵⁶⁸

Ebu İshak İbrahim bin Zehrüm el-Harranî

Meşhur edip ve tarihçi Ebu İshak el-Sabiî'nin dedesi olup tıp ve mantık saahalarında şöhret yapmıştır. Sabit bin Sinan'ın kaydına göre 309/920 yılı başlarında ölmüştür⁵⁶⁹.

Hilal bin İbrahim bin Zehrüm es-Sabi el-Harranî

Ebu İshak es-Sabiî'nin babası olup Harran'dan Bağdat'a göçen Sabiîler'dendir. Tıp sahasında usta bir kişiydi. Eserlerinden bahsedilmez⁵⁷⁰.

Yunus el-Harranî

Endülüs hükümdarı Muhammed bin Abdurahman zamanında (228–273/852–886) doğudan Endülüs'e geldi, imal edip sattığı bir macun sayesinde meşhur oldu. Bu zatın torunları doğuya gitmişler. 20 sene doğu da kalıp Bağdat'a Sabit Bin Sinan bin Sabit'ten, Galip kitaplarını okumuşlardır. 351/962 yılında Halife el-Müstansır zamanında Endülüs'e dönmüştür⁵⁷¹.

Harranlı Âlimlerden Ders Aldığı Kabul Edilen Ünlü Düşünür: Farabi

Farabi'nin hayatı ve ilmî şahsiyeti ile ilgili yurt içinde ve dışında yüzlerce çalışmalar yapılmıştır. Bu yüzden burada Farabi'in bu yönünü

566 Francis E. Peters, s. 206; Ramazan Şeşen, 129

567 "Hilal bin Muhassir bin İbrahim es-Sabi" İ.A., X, İstanbul 1980, s. 14. s. 8.

568 Eserler için bkz. İA. X, s. 8. Ramazan Şeşen, s. 76–77.

569 Ramazan Şeşen, s. 74; "Hilal bin Muhassir bin İbrahim es-Sabi" İA, X, s. 8.

570 Ramazan Şeşen, s. 75; "Hilal bin Muhassir bin İbrahim es-Sabi" İA. X, s. 8.

571 GAS, III, s. 358, VII, s. 16; Ramazan Şeşen, s. 74.

ele almayıp yalnızca Farabî'nin bölgemizdeki eğitim kurumları ile varsayılan diyalogundan bahsetmekle yetineceğiz. Meşhur Türk filozofu Ebu Nasr el-Farabi bir nakle göre Bağdat'tan Harran'a gitmiş Harranlı Yuhanna bin Haylan'dan ders almıştır⁵⁷². Harran'dan Sabit bin Kurra'nın Sabiî felsefesi çok ün salmıştı. Bu şehirde kendini tamamen felsefeye verdiği ve Yuhanna bin Haylan'la birlikte çalıştığı⁵⁷³ belirtilmektedir.

Ebu Abdullah Muhammed bin Seleme el-Harranî

Harran'da H. 191-2/M. 807 yılında vefat etmiştir. Halid bin Ebi Zeyd Hale, İbn Acian ve İbn İshak gibi âlimlerden rivayetler nakletmiştir. Ahmet bin Hanbel, Nufeyli ve Muhammed bin es-Sabah ise bu zattan hadisler rivayet etmiştir.

Harran'ın tanınmış hadis, fetva ve fıkıhçılarından biri idi. Hadisçiler bu âlim zatı güvenilir kabul etmişlerdir⁵⁷⁴.

Muhammed b. Ubeydullah el-Müsebbihî

366/977'de Mısır'da doğdu. Dedeleri Harran'dan Mısır'a göçmüşler. Fatımîler devrinde divanlarda çalıştı. 398/1007'de Fâtımi Halifesi el-Hakim'in katiplerinden ve nedimlerinden idi. Yukarı Mısır amilliklerinde bulundu. 420/1029 yılında öldü. Mısır tarihi ile ilgili olarak 26000 sayfalık büyük bir eser yazdığı belirtilmektedir. Ayrıca *Kitab el-ğarak ve'l şerak*, *Kitabü derk el-buğye fi vafş edyar ve'l-ibâdât* ve *Tarihü Harran* adlarında tarihle ilgili kitaplar yazmıştır⁵⁷⁵.

Garsünnime, Muhammed b. Hilal el-Sabiî

416-480/1025-1087 yılları arasında Bağdat'ta yaşadı. Ticaret ve ilimle uğraştı. Öldüğünde 1000 ciltlik bir kütüphane bıraktı. Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah'ın divanında çalıştı. Babasının tarihine bir zeyl yazdı. Bu eser 448-470/1056-1078 yılları olaylarını kapsamaktadır. Garsünnime ile babası Hilal'in eserleri Selçuklu tarihi açısından kayda değer hususları içermektedir⁵⁷⁶.

XI.-XIV. Yüzyıllarda Harran'da ve Çevresinde İlim Adamları

Eyyubîler devri, eğitim-öğretim bakımından İslam tarihinin son derece parlak bir devrini teşkil eder. Selçuklular tarafından Suriye'de

572 Ramazan Şeşen, s. 72

573 Hilmi Ziya Ülken, s. 1

574 Necati Avcı, Bilinmeyen Bazı Harranlı Din Alimleri, Erciyes Ün. İlahiyat Fakt. Dergisi, Sayı 8, Kayseri 1992, s. 268

575 R. Şeşen, Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 76-77.

576 "Hilal bin Muhassir bin İbrahim es-Sabi" İA., X, s. 8; EF., VIII, s. 694; R. Şeşen, Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 68-69.

açılmaya başlanan medreseler, Nureddin Mahmud Zengi zamanında yaygın hale getirilmişti. Eyyubîlerle Mısır'a, Yemen'e ve Hicaz'a giren medreselerde Şâfiî, Hanefî, ve Hanbelî fikhî okutuluyordu. Medreselerin yanı sıra Daru'l Hâdis ve Daru'l Kur'an'lar da vardı. İlköğretim mahalle mekteplerinde (Küttab) yapılıyor, bu devirde gözde olan tıp eğitimi genellikle hastanelerde özel derslerle veriliyordu. İslam tarihinde tıp öğretimi yapan medrese ilk defa bu dönemde Reisü'l et-Tıbbâ Mühezzebüddin ed-Dehvar (öl.628/1230) tarafından kurulmuştur. Medreselerdeki hocalar ve talebeler, devlet tarafından himâye ediliyordu. Eğitim-öğretim masraflarının büyük bir kısmı vakıflarca karşılanıyordu. Salahaddin döneminde Dımaşk'ta kırkın üzerinde, Halep ve Kahire'de on beşten fazla medrese vardı. Medreselerin baş müderrisleri sultan tarafından tâyin edilirdi. Ayrıca câmilerde ve zaviyelerde de öğretim yapılıyordu. Medreseler genellikle öğrencilerin barındığı; câmiler ise öğretimin yapıldığı yerlerdi. Bütün eğitim kurumları Kadî'l Kudat'a bağlıydı. Bu devirde tıp öğretiminde pratik çok gelişmişti. Dünya tıp tarihinde ilk klinik Dımaşk'taki Nureddin Mahmud Zengi Hastanesi'nde kuruldu. Bu devirde Musul'da dört, Harran, Halep ve Dımaşk'ta ikişer, Kahire ve Kudüs'te birer hastanenin hizmet verdiği bilinmektedir⁵⁷⁷.

Siyasi birlikten mahrum bulunması ve Frenklerin Müslümanlara göre askeri bakımdan üstün olmaları dolayısıyla, XII. asrın başlarından itibaren Şam ve el-Cezire'de ilim hayatı zayıfladı. Nureddin'in bu bölgede siyasi birliği sağlamasından, Frenklere karşı büyük başarılar kazanmasından sonra diğer sahalarda olduğu gibi çeşitli ilim sahalarında da Şam ve Kuzey Suriye'de bir canlılık baş gösterdi. Nureddin ilmi hayatı canlandırmak, Batınlığe karşı Sünniliği güçlendirmek için, birçok medrese açarak hoca ve talebelerin geçimi için vakıflar yaptı. Salahaddin her sahada olduğu gibi bu sahada da Nureddin'in yolunu takip etti. O, Mısır'ın câzip muhitini ilim adamları ve talebeler için daha da câzip hale getirerek medreseler açtı. Alim ve talebelerin barınması için hayır müesseseleri kurdu. Nureddin devrinde başlayan alimlerin Mısır ve Şam'a akını Salahaddin devrinde daha da hız kazanmış, İslam dünyasının her tarafından Eyyubî ülkesine âlimler ve talebeler akın etmiştir.

Alimlerin ve talebelerin gittikleri her yerde kendilerini ispat etmelerine imkan veren faktörlerin başında İslam dünyasındaki kültür birliği geliyordu. Gerçek bir kültür birliği ve bunun iletişimini sağlayan bir ilim dili vardı. Öyle ki, Endülüs'te yazılan bir kitap Türkistan'da bir alim tarafından anlaşılabilirdi. Şüphesiz bu devirde Şam ve Mısır'da ilim hayatının canlanmasında Salahaddin

577 R. Şeşen, "Eyyubîler" DİA., s. 26.

ve hânedan azâlarının, büyük devlet adamlarının bizzat ilimle meşgul olmalarının da büyük rolü vardı. Bu devirde toplum, Fıkıh (İslam Hukuku) ile idare edildiği, hükümdarlar Batınılîge ve Haçlılara karşı fâkihlerden büyük destek sağladıkları için medreselerde Hâdis ve Fıkıh söz sahibi olan ilimlerdi⁵⁷⁸. Salahaddin devri, ilim faaliyetleri bakımından İslam tarihinin en parlak devirlerinden biridir. Bunda hiç şüphesiz bu devirdeki siyasi istikrar ile devlet adamlarının ilmi ve alimleri himayelerinin büyük rolü vardır. İlmi hayattaki bu canlılık bütün Eyyubîler devri boyunca devam etmiştir. Nureddin ve Salahaddin daha ziyade selefte uygun eğitim tarzını benimstedikleri için, Felsefeyi, Mantık ve Kelam ilimlerini, Felsefi Tasavvufu, çeşitli maddeleri altına çevirmekle uğraşan Kimyayı hoş karşılamazlar, bu ilimlerle uğraşan kimselere iyi gözle bakmazlardı. Bunlar toplumun ve fâkihlerin baskısı altındaydılar. Bu ilimle uğraşanlar, idareciler ve halk nazarında din âlimleri ve mutasavvıflarla mukayese edilebilecek bir itibara hiçbir zaman sahip olamadılar. Bunlar ayrıca siyasi himayeden de mahrumdular. Siyasi ve sosyal himayeden kafi derecede faydalanamamasına rağmen Felsefe, Matematik, Astronomi ve Fizik Eyyubîlerin sonuna kadar canlılığını korudu. Bu devirdeki öğretim çok eskiden beri İslam dünyasında tatbik edilegelmekte olan Kıraat (aktif) ve Sema (pasif) metotlarla yapılırdı. Birinci metotta talebe dersi okur ve anlatır, hoca onun eksik taraflarını tamamlardı. İkinci metotta ise hoca okur ve anlatır, talebe onu dinler, kitaptan takip ederdi. Her iki metotta dersler Muaidlerin (asistan) nezaretinde müzakere edilerek bir nevi seminerle tamamlanırdı. Eyyubîler Devleti, İslam dünyasının doğusuyla batısının birleştiği bir noktada kurulmuş, gerek teşkilat ve gerekse kültür bakımından her iki kanadın etkisi altında kalmıştı. Nureddin ve Salahaddin ile gelişen ilmi ve kültürel canlılık, iç çalkantılara rağmen Eyyubîler devri boyunca devam etti. Avrupa ile en çok temasta bulunan İslam ülkesi sıfatıyla, dolayısıyla orayı da etkiledi. Bu dönem dil ve diğer sosyal ilimler bakımından oldukça canlı geçmiş, tarih ve idare ilimleri sahasında önemli eserler meydana getirilmiştir. Bunlar arasında İbn Berrî, İbn Belatî, el-Şarişi, el-Şehavî gibi dilçileri; Kadî'l Fadıl, İmameddin, el-Vehranî gibi şairleri; İbnü'l Esir, İbnü'l Şeddat, Üsamme b. Münkız, eş-Şeyzarî, Abdülâtif el-Bağdadî gibi tarihçileri bilhassa zikretmek gerekir⁵⁷⁹. Bu dönemde bölgemizde başta olmak üzere Hayat b. Kays el-Harranî olmak üzere Ali b. Ömer Harranî, Ebu'l sena Hammad b. Hibetullah el-Harranî ve Takiyüddin Ebu Abbas Ahmed b. Abdulhalim b. Teymiyye'ye kadar uzanan bir süreçte bir çok ilim adamı yetişmiştir.

578 R. Şeşen, Salahaddin Eyyubî, s. 337-340.

579 R. Şeşen, Salahaddin Eyyubî, s. 340-342, 444-445.

a. Hayat Bin Kays el-Harranî

Harran'da yetişen tasavvufî şahsiyetlerden biri Hayat bin Kays bin Rihhal bin Sultan el-Ensari El-Harranî'dir. Harran şehrinde doğup yetiştiği için "Harranî" nisbeti ve "Şeyhü'l Kıdve" lakabı ile meşhur oldu. Doğum tarihi hakkında kaynaklarda farklı bilgilere rastlanmaktadır. H. 501 yılında doğduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır. Ömrünün elli senesine yakını Harran'da geçirmiş büyük bir tassavuf erbabıdır. 581 (m. 1185) yılında Harran'da vefat etti, kenrtin dışına defnedildi. Kabirlerinde hayattaymış gibi etkide bulunan dört evliyadan biri olarak değerlendirilmektedir. Nureddin Muhammed Bin Zengi ve Selahaddin el-Eyyubi tarafından ziyaret edilmiştir⁵⁸⁰. O, her yönden ilim ve hal sahiplerine ışık tutmuş ve kendisine ilim, hal ve züht yönünden reislik verilmiştir. Ondan sayısız kimseler, ders almışlardır. Alim ve cahil bir çok kişi ondan istifade etmiştir. Harran halkının başı sıkıştığında doğruca ona koşmuştur. Abdullah el-Kureyşi diyor ki: "Vefatlarından sonra kabirde, hayatlarındaki gibi kerametleri ve tasarrufları devam eden dört evliyâ gördüm. Bunlar: Ma'ruf-i Kerhi, Seyyid Adulkadir-i Geylani, Ukayl-i Münbeci ve Hayyat bin Kays el-Harranî hazretleridir..." İnsanlar ve bazı sultanlar onu ziyaret edip duasını alırlardı⁵⁸¹.

Yıllın belli dönemlerinde içine kapanarak halvete çekilirdi. Sultanlar bu zati ziyaret eder ve onunla görüşmekten şeref duyarlardı. Memleketinin halkı arasında arabulucu ve uzlaştırıcı bir insandı. Sultan Nureddin onu ziyaret ettiği, şeyhinde Bizanslılar'a karşı cihad etmesi için onun iradesini güçlendirdiği rivayet edilir. Ayrıca Sultan Selahaddin de onu ziyaret eder onun duasını alırdı. Harran, ondan sonra tasavvuf alanında onun kadar güçlü birini yetiştirememiştir. Yazdığı büyük bir Siret kitabını çocuklarına bıraktığı belirtilmektedir. Hayat bin Kays bin Reccal bin Sultan el-Harranî, H. 581 yılında Cemadilula sonunda Çarşamba gecesinde 80 yaşlarında Harran'da vefat ederek Harran açıklarındaki şehir mezarlığına aile kabristanında toprağa verildi⁵⁸².

b. Ali Bin Ömer Harranî (1116–1164)

Hanbelî mezhebi âlimlerinden ismi, Ali bin Ömer bin Ahmed bin Ammar bin Ahmed bin Ali el-Harranî olup künyesi Ebu'l Hasen'dir. 510 (m. 1116) senesinde Harran'da doğdu. Bağdad'da Hafız Ebu'l

580 Ramazan Şeşen, s. 35

581 Abdullah el-Kuryşi'den aktaran Zeki Çıkman, Ramazan Ayvalı, Ethem Levent, İAA., VI, İstanbul, s. 225-227.

582 Necati Avcı, a.g.m, s. 125-126

Fadl Nasır ve daha pek çok alimden ilim öğrendi. Kendisinden de; Ebu'l Mehasin Ömer bin Ali el-Kuraşi ed-Dımeşkî, Ebu'l Feth Nasrullah bin Abdülaziz ilim tahsil ettiler. 559 (m. 1164) senesinde arefe gecesi vefat etti. Ali bin Ömer; takva, vera ve züht sahibi bir kimse idi. İnsanların saadete kavuşması için hazırladığı eserlerden “Tefsirü'l Kebir”i meşhurdur. “el-Müzehheb fi'l Mezheb, el-Bedia, el-Mesütatü'l Vasia” isimli eserleri de vardır⁵⁸³.

Ebu'l Sena Hammad Bin Hibetullah El-Harranî: (1117-1202)

Hâdis, tarih ve Hanbelî mezhebi fıkıh âlimidir. Künyesi Ebu's-Sena olup ismi Hammad bin Hibetullah bin Hammad bin Fadl'dir. 511 (m. 1117) yılında Harran'da doğdu. 598 (1202) yılında Harran'da vefat etti. Küçük yaşta Harran'daki alimlerin ilimlerinden istifade edip temel din bilgilerini ve alet ilimlerini öğrendi. Daha sonra çeşitli ilim merkezlerine seyahatlerde bulunarak Bağdad'da Ebu'l Kasım Semerkandî, Ebu Bekr bin Zagunî, Sais bin Benna; Herat'ta Mesud bin Muhammed bin Ganim, Abdüsselam bin Ahmed; Mısır'da İbn'i Rifaa Sadi; İskenderiye'de Hafız Ebu Tahir Silefî ve daha birçok alimden Hâdis-i Şerif öğrenip ilim tahsil etti. Vakitlerini ilim öğrenmek, öğretmek ve ibadet etmekle geçirirdi. Pek çok talebe yetiştirdi. Muvaffakuddin, Abdulkadir Ruhavî, Hafız Ziya, İbn-i Abdiddâim, Necib Harranî, Sehavi Mukri ve birçok alim ondan ilim öğrenenler arasındaydı. Güzel şiirler ve kıymetli kitaplar yazan Ebu's Sena Hammad bin Hibetullah, kendi memleketinin alimleri ve tarihi hakkında “Tarih-i Harran” adlı bir eser yazdı. Bu kitabın birinci cildini yalnız “Ahmed” ismindeki zâtlara ayırdı. Diğer eserlerinin ismi bilinmemektedir⁵⁸⁴.

c. Necmuddin Ebu Muhammed Abdilmenim Bin Ali Bin Hibetullah El Harranî:(?-1204)

Harran'da yetişen Hanbelî mezhebi fıkıh âlimlerindedir. İsmi, Abdülmünim bin Ali bin Nasr bin Mensur bin Hibetullah en-Numeyrî el-Harranî'dir. Künyesi Ebu Muhammed olup lakabı Necmeddin'dir. Doğum tarihi hakkında kaynaklarda bilgi verilmemektedir. Hanbelî mezhebinde yüksek bir fâkih olarak yetişti. İlim tahsili için birçok yerleri dolaştı. 601 (m. 1204) senesi Rebiül evvel ayında Bağdad'da vefat etti. Bab-ı Harb kabristanına defnedildi.

Abdülmünim hazretleri ilk defa küçük yaşta iken Bağdat'a geldi. Orada Ebu'l Feth Nasr bin Fityan'dan Hanbelî mezhebinin fıkıh bilgilerini okuyup öğrendi. Bu mezhepte yüksek bir mevki kazandı.

583 Zeki Çıkman, vd., İAA., VI, s. 124.

584 Zeki Çıkman, vd., İAA., VI, s. 220.

Ebu'l Feth Ubeydullah bin Abdurrahman bin Şatil ile Ebu Sedat Nasırullah bin Abdurrahman bin Razik el-Kazzaz'dan ve daha başka birçok âlimden Hâdis-i Şerif dinledi. Sonra Harran'a döndü, orada vaaz ve nasihat etmeye başladı. Fıkıh âlimlerinin ilim meclislerinde, ilmi münazaralarda bulundu⁵⁸⁵.

Fahrüddin Muhammed Bin Hıdr Bin Teymiyyet el Harranî (1147–1224)

Fıkıh, tefsir, hâdis, kıraat, lügat âlimlerindedir. İsmi Muhammed bin Ebi'l Kasım Hıdır bin Muhammed bin Hıdr bin Ali bin Abdullah el-Harranî olup künyesi Ebu Abdullah'tır. Lakabı Fahrüddin'dir. 542 (m. 1147) senesi Şâban ayının sonlarında Harran'da doğdu. 621 (m. 1224) senesi sefer ayının 10. gününe rastlayan perşembe günü ikindiden sonra orada vefat etti. Vefat senesinin 622 olduğu da bildirilmiştir. Ehli-i sünnet alimlerinin büyüklerinden olan Fahrüddin İbn Teymiyye, küçük yaşta ilim tahsiline başladı. İlim öğrenmek için Bağdat'a geldi. Ebu Tâlib Mubarek bin Hudayr, Ebu'l Feth el-Battiyyi, Ebu Bekr İbn-ün Nükur, Saadullah bin Nasr-ed-Decacî, Yahya bin Sabit bin Büandar, Ali Asakir el-Betaihi ve daha birçok âlimden ilim öğrendi. Bilhassa fıkıh ve tefsir ilminde çok yükseldi. Fahrüddin İbn Teymiyye, Bağdat'da ilim tahsilini tamamladıktan sonra, memleketi olan Harran'a döndü. Orada Nuriyye Medresesinde talebe okutmaya ve vaaz etmeye başladı. 588 (1192) senesinde Câmi-i Harran'da her gün sabah vakti tefsir dersi vermeye başladı. Harran Câmii'nde imamlık ve hatiplik yapardı⁵⁸⁶.

Abdullah bin Nasr el-Harranî (1154–1227)

Hanbelî mezhebi fıkıh ve kıraat âlimidir. Künyesi Ebu Bekr olup ismi, Abdullah bin Nasr bin Muhammed bin Ebi Bekr el-Harranî'dir. Bağdat'ta yetişen kıraat ve fıkıh âlimlerinin büyüklerindedir. 549 (1154) senesinde doğdu. 624 (m. 1227) senesinde Harran'da vefat etti. Abdullah bin Nasr Bağdat'ta İbn Şatil ve başkalarından Hâdis-i Şerif dinledi. Daha sonra Vasıt'a giderek orada ilim tahsil etti.

Fıkıh alimi İbn-i Hamdan onun hakkında: “Abdullah bin Nasır'dan çok ilim öğrendim ve Hâdis-i Şerif dinledim. O, dinine çok bağlı ve onu korumak için gayretli, kıraat ilminde ve diğer ilimlerde bir tane idi. Kıraat ilmi hakkında eserleri vardır. Abdullah el-Harranî (ra), Harran'da kadılık yaptı. Orada kıraat ve hâdis ilmini öğretti. Eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü bir dönemde 1227'de vefat etti. Abdullah bin Nasır, pek çok eser yazmıştır. Yazdığı eserlerden en önemlisi, Et-

585 Zeki Çıkman, vd., İAA., VI, s. 60-61.

586 Zeki Çıkman, vd., İAA., VIII, s. 269-271.

Tezkir fi Kurra-is Seb'a, Müfredat fi kıraat-il eimme adlı eseridir⁵⁸⁷.

Abdülkadir Harranî (1169–1236)

Hâdis ve Hanbelî mezhebi fıkıh âlimidir. Künyesi Ebu'l Ferec olup ismi, Abdulkadir bin Abdülkahir bin Abdülmünim bin Muhammed bin Selâmet'tir. 564 (m. 1169) yılında Urfa yakınlarında Harran'da doğdu. Allahü Teala'nın dinine yaptığı hizmetlerden dolayı Nasihuddin lakabı verildi. 634 (m. 1236) yılında Harran'da vefat etti. Ebu'l Ferec el-Harranî, ilk tahsiline kendi memleketi ve zamanın belli başlı ilim merkezlerinde biri olan Harran'da başladı. Şam'da Abdullah bin Sadaka Harranî, Yahya bin Mahmud Sekafi Abdurrahman bin Harki gibi hâdis âlimlerinin derslerine iştirak edip Hâdis-i Şerif öğrendi. Hafız Abdülkadir Ruhavî de hocaları arasındaydı. Bağdad'da Yahya bin Beyş, İbn-i Kuleyb, İbn-i Cevzî ve daha birçok âlimden ilim öğrendi. Hâdis ve fıkıh ilimlerinde âlim oldu. Diğer ilimlerde de yüksek ilim sahibi idi.

Harran'a yerleşerek ömrünün sonuna kadar Attariyye medresesinde ders verdi. Birçok talebe yetiştirip kıymetli eserler yazdı. "El-Mezhebü'l-mündad fi mezheb-i Ahmed" adlı kitap onun eseridir⁵⁸⁸.

Cemaluddin Ebu Zekariyya Yahya Bin Ebi Mansur Bin Ebi'l Feth Bin Rafi El-Harranî (İbn-i Ceyşî) (1187–1279)

Hâdis ve hanbelî mezhebi fıkıh âlimi Künyesi Ebu Zekariyya bin Sayrafi olup, ismi Yahya bin Ebi Mansur bin Ebi Feth bin Rafi bin Ali bin İbrahim'dir. 583 (m. 1187) yılında Harran'da doğdu. Şemsüddin lakabı verildi. İbn Ceyşî (veya İbn Hubeysî) diye tanındı. 678 (m. 1279) yılında Şam'da vefat edip Bab-ı Feradis'e defnedildi.

Zamanının ilim merkezlerinden olan Harran'da temel din bilgilerini ve yardımcı ilimlerini öğrenen İbn-i Ceyşî, Abdulkadir Ruhavî, Hatib Fahrüddin ve Hammad Harranî gibi âlimlerden hâdis ilimleri okuyup Hâdis-i Şerif dinledi. Bağdat, Şam ve Musul'a giderek âlimlerden Hâdis-i Şerif dinleyip onların ellerindeki kitaplardan cüzler yazdı. Fıkıh ilmini Şam'da Muvafakuddin'den, Bağdad'da Ebu Bekr bin Ganime bin Halavî, Ebu'l Beka Ukberî, Fahrüddin İsmail ve daha başka âlimlerden öğrendi. Bu sırada kıymetli eserler yazdı. Birçok kitabca notlar ve şerhlerle açıklamalar yaptı. Harran'a gitti ve şeyh Mecidüddin'in sohbetlerinde bulundu. Birçok kıymetli eserin müellifi olan Ebu Zekariyya İbn Ceyşî'nin eserlerinden bazıları şunlardır:

587 Zeki Çıkman, vd., İAA., VIII, s. 11.

588 Zeki Çıkman, vd., İAA., VII, s. 377.

- 1-Nevadirü'l Mezheb: Arap dili kaidelerine dâir
- 2-Deaimü'l-İslam fi Vücub-id-düa lil-İmam: Abbasi halifesi Mustansır için yazmıştır.
- 3-İntihazü'l-Fürs fi men İfta bi'r-Rahs.
- 4-Ukubatü'l-Ceraim.
- 5-Adabü'd Dua.

Yahya b. Hamid İbn Ebi Tayy

Halebli Şiîlerin ileri gelenlerinden olup 575/1180 tarihinde bu şehirde doğdu. 543, 552/1148, 1157 yıllarında Haleb'ten sürgün edilmiştir. Muhtemel bu dönemlerde Harran'a gelmiş ve burada yaşamıştır. Nitekim 1157 yılında Harran'da bir tarih kitabı yazmıştır. Başlıca önemli eserleri, *Meâdin el-zehep fi tarih el-mülük ve'l-hulefa ve zevî'l-ruteb ve Kenz el-muvahhidun fi sireti Salahaddin*'dir. Üçüncü eseri *Ukud el-cevahir fi siret el-Melik el-Zahir*'dir. Bunların dışında da eserleri mevcuttur. İbn Ebi Tayy eserlerinde genele olarak Haleb ile çevresindeki yerleşim birimleri hakkında bilgi verir. Ayrıca İmamiyye tarihi için de bilgiler içermektedir⁵⁸⁹

Abdüsselam bin Teymiyye el-Harranî (1194–1254)

Hâdis, tefsir ve Hanbelî mezhebi fıkıh âlimlerindedir. İsmi Abdüsselam bin Abdullah bin Hıdır bin Muhammed'dir. 590 (m. 1194) senesinde Harran'da doğdu. 652 (m. 1254) tarihinde burada vefat etti. Amcası Hatib Fahrüddin'den, Abdulkadir Ruhavî ve Hanbel Rasefî'den Hâdis-i Şerif dinledi. 603 (m. 1206) senesinde amcası Seyfüddin Abdülğani ile beraber Bağdat'a gidip daha başka âlimlerden Hâdis-i Şerif dinleyen Teymiyye, altı sene burada kaldı. Bu zaman zarfında hukuk, mukayeseli hukuk, Arabça ve diğer ilimlerle meşgul oldu. Daha sonra Harran'a döndü. Hayyat Ali bin Abdülvahid bin Sultan'ın torununun Mehbec isimli eserinden Kur'an-ı Kerim kıratlarını okudu. Ebu Bekr bin Ganime el-Halavî ve Fahr İsmail'in yanında fıkıh ilmi öğrendi. Arap dili, Hesab, Cebir, Mukabele ve Feraiz ilimlerini Ebü'l Beka Ukberî'nin yanında okudu. Hatta onun yanında cebir ve mukabele ilmine dâir olan Fahri kitabını okuyup, çok yüksek bilgilere sahip oldu. O, Hicaz, Irak, Şam ve kendi memleketi olan Harran'da Hâdis-i Şerif rivayetlerinde bulundu, eserler yazdı. Memleketindeki âlimlerin ve faziletli zatların önde gelenlerindendi. İlim, dindarlık ve Hâdis ilmi ile meşgul olmakla tanınmış bir aileye mensuptu. Abdüsselam, zamanının önde gelen âlimlerinden olup

589 G., Fehrevari, EI², III, New Edition, s. 715; Şeşen, Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 139-140.

Fıkıh ve Usul ilimlerinde yüksek bir dereceye sahipti. İlme çok arzulu idi. Azıcık bir vakti olsa, onu ilim ile uğraşarak geçirirdi. Harran'da Cebane kabristanına defnedilen Abdüsselam'ın İslam dünyasına kazandırdığı eserlerin başlıcaları şunlardır:

1-Etraf-ı Ehâdisü't-Tefsir: Surelere göre tertib edilmiştir.

2-Ercuze: Kıraat ilmine dâirdir.

3-El-Ahkâmü'l Kübra:

4-El-Münteka min Ahâdisü-l Ahkâm: Meşhur bir kitap olup Ahkâm-ı Kübrasından seçilmiştir. Ahkâm derslerini ihtiva eder.

5-El-Muharrer: Fıkha dâirdir.

6-Müntehü'l Gaye fi Şerhü'l Hidâye.

7-Müsvedde: Usul-ı Fıkha dâirdir. Bir cilttir⁵⁹⁰.

Muhammed Bin Abdülvehab el-Harranî (1213–1276)

Hanbelî mezhebi Fıkıh âlimlerindedir. İsmi Muhammed bin Abdulvehab bin Mensur el-Harranî'dir. Künyesi Ebu Abdullah olup Kadı Şemsüddin diye tanındı. 610 (m. 1213) yılının sonlarına doğru Harran şehrinde doğdu. Bu şehirde Şeyh Mecdüddin-i Harranî'den fıkıh ilmini okuyup öğrendi. Fıkıh bilgilerinde derin bir alim olarak yetişti. Kadı Necmeddin bin Makdisî'den de Usul-i Fıkıh ve Hilaf ilimlerini tahsil etti. Harran'da herkes tarafından tanınırdı. Bir müddet Mısır'da kalıp Şeyh İzzeddin bin Abdüsselam'ın derslerinde hazır bulundu.

Mısır diyarının bazı bölgelerinde Kadı'l Kudat Tacuddin İbn Binti'l E'az'ın nâipliğini yaptı. Böylece o, bu zamanda Mısır'da hüküm veren Hanbelîlerin ilki oldu. Bir müddet sonra Şam Câmii'nde Hanbelîlerin imamlığını yaptı. 675 (m. 1276) senesi Cemazi'l-evvel ayının altıncı günü Şam'da vefat etti. Bab-ı Sağır kabristanına defnedildi. Büyük fıkıh alimi olan Muhammed Harranî'den usul ders aldı. Tasavvuf, Arap dili ve edebiyatında derin bir bilgiye sahipti⁵⁹¹.

Ebu'l Fazl bin Ebi'l-Hucr Takiyuddin Hamid bin Mahmud el-Harranî el-Zahid

Harran şeyhi, müderrisi ve hatibi olarak şöhret olmuştur. 513/1119 yılında doğdu. Harran'da okuduktan sonra tahsilinin tamamlamak için Bağdat'a gitti. Burada Şeyh Abdulvehab'tan hadis rivayetlerinde bulunmuş ve yine Bağdat'ta fıkıh okumuştur. Daha sonra doğduğu yer olan Harran'a dönmüş burada fetvalar vermiş ve muhtelif islami ilimler okutulmuştur. Takva sahibi ve temizlik hakkında son derece

590 Zeki Çıkman, vd., İAA., VIII, s. 68-69

591 Zeki Çıkman, vd., İAA., IX, s. 138-139.

titiz biri olarak tanınmaktadır. Harran'da H. 570/M. 1174 tarihinde vefat etmiştir. Hanbeli mezhebinde olan bu zat hatip, fıkıh alimi ve zahit biri idi. Uzun zaman Şeyh'i olan Abdülkadir el-Geylani'nin yanından ayrılmamıştır. Halep Atabeklerinden olan Nureddin Zengi bu zat için Harran'da bir medrese yaptırmıştır⁵⁹².

Nuriyye Medresesi olan bu medrese onun ders vernesi için yaptırılmıştır. Fahr bin Teymiyye, bu zatın yanında tahsil görmüştür⁵⁹³. Ondan pek çok ayet tefsirini yaptığı otuz ciltlik tefsirinin başında bahsetmektedir⁵⁹⁴.

Fahrüddin Muhammed bin Hıdr bin Teymiyyet et-Harranî

İbn Teymiyye ailesinin ilk büyük âlimlerindendir. Şaban 542 / Ocak 1148 tarihinde Harran'da doğdu. Şehrinde çeşitli âlimlerden ders aldıktan sonra tahsilini tamamlamak için Bağdat'a gitti. Orada İbn el-Cezvi, İbn el-Haşşab gibi zamanın ünlü bilginlerinden okudu. Harran'a dönünce şehrin camisinde hatib, Nureddin tarafından inşa edilen medresede müderris oldu. Harran'daki âlimlerin şeyhi derecesine yükseldi. Talebe yetiştirmek halkı eğitmekle meşgul oldu. Harran'da bir medrese inşa ettirdi. Otuz cilt hacminde rivayet metoduyla bir Kur'an tefsiri yazdı. Gazali'nin el-Basit, el-Vasit ve el-Veciz adlı fıkıh kitapları tarzında Hanbeliyye fıkıhında üç eser te'lif etti. Bunlardan başka Hanbeliyye fıkıhında Şerh el-Hidaye, el-Müzih fi'l-Fera'iz adlı kitabı vardır. 10 sefer 622/21 Şubat Perşembe günü Harran'da öldü⁵⁹⁵.

d. Abdulfettah bin Ahmed bin Celebet el-Harranî

Fıkıh usulü akaid ve hadis âlimidir. 1083 yılında Harranlılar'ın Şerefü'd-Devle, Müslim bin Kureyş'e karşı başlattıkları isyanın liderlerinden olduğu için onun tarafından idam edildi⁵⁹⁶.

Abdolvahhab bin Celebe el-Harranî (ö. H. 476/M. 1083)

Harran'da doğdu. Tahsiline de burada başladı. Daha sonra Bağdat'a giderek ilmini pekiştirdi. Kendisini iyi bir kadı ve Hanbeli fıkıhçısı olarak yetiştirdi. Harran'da kadılık müftülük, vaizlik, hatiplik ve müderrislik yaptı. Harran'da çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Ve yine orada vefat ederek Harran açıklarındaki mezarlığa defnedildi.

592 Necati Avcı, Harran'nın Yetiştirdiği Erkek Âlimler, Erciyes Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, s. 270

593 Necati Avcı, s. 270.

594 Ramazan Şeşen s. 88.

595 Ramazan Şeşen, s. 92

596 Ramazan Şeşen, s. 1

Fıkıh, din usulleri ve diğer konular hakkında eserler bıraktı⁵⁹⁷.

Bir diğer âlim ise, Fetih Ahmed bin Ebi'l Vefa Abdullah bin Abdurrahman bin Abdüssamed el-Harranî el-Bağdadi (ö. M. 1180)⁵⁹⁸dir.

e. Şeyhü'l-İslam Takıyyuddin Ebu Abbas Ahmed bin Abdülhalim bin Teymiyye el-Harranî (1263–1328)

Yaygın olarak İbn Teymiyye adıyla bilinen Takıyyuddin Ebu'l Abbas Ahmed ibn Abdülhalim, 10 Rabiül evvel 661 (22 Ocak 1263) tarihinde Harran'da doğdu. İbn Teymiyye yedi yaşına bastığı yıl olan 667/1269 yılında Moğollar, Harran şehrini yakıp yıktılar; bunun üzerine babası Abdülhalim, tüm aile fertleriyle birlikte Şam'a göç etti ve buraya yerleşti. İbn Teymiyye Şam'da Hanbelî mezhebinin büyük bir alimi olan babasından oldukça iyi bir tahsil gördü. İbn Teymiyye'nin, İslam toplumuna sosyal ve dinî ıslahatlar getirmeye yönelik olağanüstü gayretinde ve kelâmcı, filozof sufilere karşı takındığı tutumunda seleflerinden etkilenmiş olup olmadığını söylemek kolay değildir. Onun fikirleri "Kur'an'a ve Resul'un (sav) sünnetine dönmek" olarak özetlenir. Bütün bid'atlara amansızca karşı çıktı. O İslamı tasavvuf, panteizm (vahdet-i vücud), kelam, felsefe vb. anlayışlardan uzak tutmayı hedeflemiştir. İslam toplumunu nâiblerin ve velilerin türbelerini gayri İslami olarak ibadet gayesiyle ziyaret etmekten menetmeye çalıştı. İbn Teymiyye, 692/1292'den 705/1305 yılına kadar Suriye'de kaldığı yıllarda, bu gayeyle Sufiler, kelâmcılar ve Meşşâî filozoflara karşı kitaplar ve risaleler kaleme aldı. 705/1305 yılında, Memluk sultanının vekili el-Melik el-Nasır'ın huzurunda yapılan halka açık toplantılarda hasımları tarafından eleştirilmesi üzerine onları ikna edici delillerle ilzam etti. O, bazı sosyal ve dini uygulamalara karşı yazdığı fetvaları ve risaleleri yüzünden çeşitli yerlerde hapisle cezalandırıldı. İbn Teymiyye bu hapisanede kendi görüşlerini savunan kitaplar ve risaleler telif etti ve rivayetlere göre burada el-Bahr el-Muhit adlı kırk ciltlik bir Kur'an tefsiri telif etmiştir. 20 Zilkade 728/27 Eylül 1328'de öldü. O, geride çoğunu hapishanedeyken kaleme aldığı sayısız kitaplar, fetvalar, mektuplar

597 Necati Avcı, "Harran'ın Yetiştirdiği Erkek Alimler", Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Harran Ünversitesinin Bilimsel Temelleri, Harranlı Bilim Adamları, Kongresi Tebliğleri, Kayseri 1995, s. 114.

598 Necati Avcı, agm., s. 270.

ve notlar bırakmıştır⁵⁹⁹.

q. Bölgenin Eğitim Öğretim Hayatına Katkı Sağladığı Kabul Edilen Tespit Edebildiğimiz Diğer İlim Adamları

Fatma binti Abdirrahman el-Harranîyye (H. 231 -312/M. 845/924).

Muhammed bin Selem bin Abdullah el-Bahili el-Harranî, Ebu Abdullah (H. 192/M. 808) mevalidendir. Harran'da oturdu.

Abdullah bin Muhammed bin Alı el-Kuda'i en Nufeyli el-Harranî, Ebu Caferi (H. 234/M. 849) Harran'da oturdu.

Abdullah bin el-Hasan bin Ebi Suayb el-Harranî (H. 206-295/ M. 821-907).

Ahmed bin Vasif el-Harranî (H. 965/M. 975), Ahmed ve Ömer bin Yunus al-Harranî (H. 351).

Ali bin Allan el-Harranî (Ö. H. 355/M. 966).

Ali bin Muhammed Ebu'l-Kasım el-Harranî (H. 334-433/M. 945–1041). Amiduddin bin Sellame bin el-Ruha el-Harranî (Ö. H. 360/M. 970).

Ebu Ali el-Kuşeyri el-Harranî (H. 253–334/M. 867–945).

Ebu Arube Ebi Ma'şer Es-Sulemi el-Harranî (H. 220–318/M. 835-930)⁶⁰⁰

Abdullah bin Muhammed bin Ali bin Nufeyl el-Kudai el- Harranî (M. 848)⁶⁰¹

Yunus et-Tabib el-Harranî olarak, H. 268 yılında hayatta olduğu bildirilmektedir⁶⁰².

Ebu'l Hasan (veya el-Hüseyn) Hilal el-Harranî (H. 359–448/M. 969-1056)

Ebu Urube el-Harranî (H. 284–364/M. 897–974)

Hüseyn bin Ebi Masen el-Harranî (H. 223–318/M. 835–930)

İshak bin İbrahim el Mencenihi el-Harranî (H. 210–304/M. 825-916)

Ebu Şuayb Abdullah bin el-Hüseyn bin Ahmed bin Ebi Şuayb el-599 İbn Teymiyye, Sirâcu'l Hakk (çev. Mustafa Armağan), C. III, S. 19-42; İbn Teymiyye hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Teymiyye Külliyyâtı, Şeyhülislam İbn Teymiyye, İstanbul 1986.

600 Necati Avcı, "Harran'ın Yetiştirdiği Kadın ve Erkek Âlimler", "Gevher, Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Harran Üniversitesi'nin Bilimsel temelleri, Harranlı Bilim Adamları Kongresi Tebliğleri, Kayseri 1995, s. 107–148.

601 Necati Avcı, s. 268.

602 Necati Avcı, s. 107–148.

Umevi el-Harranî (M.821/M.901)

Muhammed bin Ebi'l Kasım el-Harranî (ölm. H. 420/M. 1029).

Muhammed Ebi'l-Muzaffer el-Harranî (H. 286–379/M. 899-989)

Muhammed bin Muhtar el-Harranî (ö. H. 426/M. 1034)

Muhammed el-Müsebbihi el-Harranî (ö. H. 426/M. 1035).

Musa bin A'yen Ebu Se'id el-Harranî (ö. H. 177/793).

En-Nüseyli Es-Sağır el-Harranî (ö. H. 272/M. 885)

Süleyman bin Seyfbin Dirhem el-Harranî (ö. H. 272/M. 888)

Ali bin Himmisa Es-Savvad-Harranî (H. 343-441/M. 945-1049)⁶⁰³.

Ebu'l Hasan Ali bin Ömer bin Ali el-Derir el-Zahid, Hanbeli fakihidir. Fıkıh ve hadis bilginidir. 1095 yılında Suruç'ta vefat etti.

Ebu'l Kasım Nasr Bin el-Hüseyn b. Hamid el-Harranî, Harran'ın yetiştirdiği büyük takihlerdendir. XII asrın ilk yarısında ölmüştür.

Ebu'l Hasan Ali bin Ömer bin Abbas et-Harranî, 511/1117'da Harran'da doğdu. 544/1149 yılında hadis ve Fıkıh Bağdat'ta tahsil etti. 1164'de ölmüş.

Ebu Abdullah Muhammed bin Abdullah bin el-Abbas el-Harranî el-Muaddî 560/1165 yılında ölmüştür.

Fıtyan bin Meyyah bin Hamd bin Süleyman el-Sülemi el-Harranî el-Derir 13/1119 yılında Harran'da doğdu. 1173 yıllarında vefat etmiştir.

Zahirüddin Mansur bin Nasr bin el-Attar d-Harranî, 579/1179 tarihinde öldürüldü. Muhammed bin Alı bin Sadakat el-Harranî, Haziran 1188 tarihinde ölmüştür. Ebu'l Sena Hammad bin Hibetullah el-Harranî 511/1117 yılında Harran'da doğdu. 21 kasım 1196 tarihinde Harran'da öldü.

Takiyyüddin Ebu'l Fazi el-tmam Ebi'l Fazi İlyas bin Hamid el-Harranî 1197 yılında ölmüştür.

Ebu'l Ferec Abdulmünim bin Abdulvahhab bin Küleyb el-Harranî Ekim 1106 tarihinde Harran'da doğdu. 16 Ocak 1200 aynı şehirde öldü.

Şemsüddin Ebu't-Feth Asrullan bin Abdulaziz bin Abdus el-Harranî 1204 yılından önce ölmüştür.

Ebu Abdullah Espah-Mir bin Muhammed bin Nu'man el-Harranî 6 Kasım 1204'da vefat etmiştir.

Necmüddin Ebu Muhammed Abdülmen'im bin Ali bin Hibetulla el-Harranî 11 Aralık 1204'da vefat etmiştir.

Hamza bin Ali bin Hamza bin Kubayti D. 524/1129 Ö. 602/1206.

603 Necati Avcı, s. 117.

Ebu Muhammed Abdülmalik bin Ye'is el-Harranî, öl. 611/1213.

Ebu Muhammed Abdülkadir bin Abdullah el-Fehmi el-Ruhavi, „El-Cezire Muhaddisi“ unvanını hak kazanmıştır.

Kadı Şemseddin Ebu'l-Feth Ömer bin Es'ad bin el-Mühecca el-Harranî, 557/1162 ölm. 618/1221 öldü.

Ebu'l Rabi Kemaluddin Süleyman bin Ömer bin el-Müşebbek Harranî, öl. 620/1223.

Ebu'l Fazi Yusuf bin Fazlullah el-Sekakini el-Harranî 600/1204 ölm. 621/1244.

Yakub bin Sabır bin Berekat el-Macun el-Harranî. 544/1159 doğmuş 626 /Ocak 1229'da vefat etmiştir.

Nasihuddin Abdulvahhab bin Zaki bin Cümeyyi el-Harranî 628/4Ekim 1231'de ölmüştür.

Ebu Abdullah Muhammed bin İmad el-Harranî 4 Kasım 1234 tarihinde vefat etmiştir.

Muvaffakuddin Hamd bin Ahmed bin Muhammed bin bin Berekat el-Harranî, 553/1158 Harran'da doğdu ve 19 Ekim 1236'da ölmüştür.

Nasuhiddin Abdulkadir bin Abdülmünim bin Selamet el-Harranî, d. 564/1169 12 Kasım 1236 tarihinde Harran'da ölmüştür.

Seyfüddin Abdülgani bin Fahrüddin Muhammed bin Teymiyyet el-Harranî, 581/5 Mayıs 1185 Ölm. 639 / 29 Temmuz 1241 tarihinde Harran'da öldü.

Abdullatif bin Ebi'l-Ferec bin Muhammed bin el-Kubbeyti 554 / Ağustos 1159 Harran'da doğdu. 641 /Kasım 1243 tarihinde öldü.

Abdurrahman bin Ömer bin Berekat el-Harranî öl. 619/1246. Ebu'l Abbas Ahmed bin Selamet el-Neccar el-Harranî 646 / 1248 Harran'da öldü.

Necdüddin Ebu'l-Berekat Adüselam bin Abdullah bin Teymiyye, 590/1194- 652/14 Kasım 1254 tarihinde öldü.

İsa bin Selamet bin Salim el-Harranî 551/1156/652/1254 ölmüştür.

Nasihuddin bin el-Zerrad Ebu Bekr bin Yusuf bin Ebi Bekr el-Harranî el-Mukri, 614/1247 Harran'da doğdu ve 653/1255'de ölmüştür.

Abdulkadir bin Abdülgani bin Fahrüddin bin Teymiyyet el-Harranî 612/1215 Harran'da doğdu ve 671/1 Nisan 1273 vefat etmiştir.

Ebu Tanır İbrahim bin Yahya bin bin Gannam el-Hanbeli el-Harranî 674/1275 ölmüştür.

Ebu'l Ferec Abdülatîf bin Abdülmünim el-Harranî el-Hanbeli 578/1182 doğmuş 672/1273'de vefat etmiştir.

Cemaluddin Ebu Zekeriyya Yahya bin Ebi Mansur hin Ebi'l Feth bin Rafi' el-Harranî, 583/1187 Harran'da doğdu. 678/16 Haziran 1279'da ölmüştür.

Ebu'l Mehasin Abdülhalim bin Abdüsselam bin Abdullah bin Muhammed bin Hadr bin Teymiyye el-Harranî, 627/1230'de Harran'da doğdu. 682 / 19 Mart 1284 tarihinde vefat etmiştir.

İzzuddin Ebu'l-İzz Abdulaziz bin Abdulmunim bin el-Sakr el-Harranî, 594 / 1198 Yınnnda Harran'da doğdu. 686 / 1287 tarihinde vefat etmiştir⁶⁰⁴.

Necmüddin Ahmed bin Hamdan bin Şebib bin Hamdan el-Harranî, 603 / 1207 yılında Harran'da doğdu. 15 Kasım 1295 yılında vefat etti.

Seytuddin Abdülğani bin Yahya bin Muhammed bin Kadir el-Harranî, 645 / 1247 yılında Harran'da doğdu. 709 / 22 Ağustos 1309'da öldü.

Bedruddin Ebu'l-Kasım bin Muhammed bin Halid bin İbrahim el-Harranî el-Tacir, 650 veya 651/1252–1253 doğmuş ve 717/1317'de vefat etmiştir.

Şerefüddin Abdullah bin Abdülhalim bin Abdüsselam bin Teymiyyet el-Harranî, 666/2 Ekim 1267 doğmuş 717/ 1317 vefat etmiştir.

Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed bin Ömer bin Abdulhamid bin Zebatr el-Harranî, 637/1 239 Harran'da doğdu. 718 / 1318'de öldü.

Şerefüddin Ebu Abdullah Muhammed bin Abdülvahid bin Sa'd bin Necih el-Harranî, 727 7 1323 öldü.

Necdüddin Ebu'l Fida İsmail bin Muhammed bin el-Ferra el-Harranî, 645 veya 646 / 1247 veya 1248 ölm. 729 / 11 Mart 1329.

Zeynüddin Ebu Muhammed Ubade bin Abdülğani bin Mansur el-Harranî, 671 / Ocak 1273 / 705 Kasım 1305 tarihinde vefat etmiştir.

Abdulkadir bin Muhammed bin Abdülvahid el-Tebrizi el-Harranî, Tebriz asıllı olup 648 / 1250 tarihinde Harran'da doğdu.

Bedrüddin Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed bin Senaya bin Velid el-Harranî, 670 / 1272 doğmuş 749/1348'de vefat etmiştir.

Zeynüddin Ebu Hafs Ömer bin Sa'dullah bin Necih el-Harranî, 685/1286 Şihabuddin Ahmed bin Yusuf el-Sa'di el-Harranî Şeyh Naşib bin Ebi Necim Hilal bin Naşir el-Harranî, M.1120-M.1194.

Abdullah Ebu Bekir el-Harranî, H.549-624/M. 1154-1226.

Abdülvahhab bin Ebi Habbe el-Harranî, H.516-588/H.1122-1192.

604 Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, s. 88–113.

- Ahmed bin Şebib el-Harranî, H.631–695/M. 1234–1296.
- Mansur bin Nasr bin el-Attar el-Harranî, H. 533-575/M. 1138-1179.
- Mevhub el-Cezeri el-Harranî, öl.H. 675/M.1276. Muhammed bin Ali el-Cezeri el-Harranî, ölm. 689/M. 1290.
- Muhammed el-Cezeri el-Harranî, öl. h. 628/M. 1230.
- Muhammet bin Hibetullah bin Necar el-Harranî, D. H. 578/M. 1182.
- Muhammed bin tmad el-Cezeri el-Harranî, H. 632/M. 1147-1234.
- Muhammed bin Teymiyye el-Harranî, H. 542-622/M. 1147-1225.
- Ömer bin İkrime Ebu'l Kasım el-Harranî, H.471-560/M. 1078-1164.
- Selman bin Ömer el-Harranî, ölm. h. 620/M. 1263'ten sonradır.
- Seracuddin el-Hanbeli el-Harranî, öl. H. 643/M. 1245.
- Yakub el-Mencemikli el-Harranî, H. 534-626/M. 1159- 1229.
- Yusuf bin Vaslullah el-Harranî, H. 621/1124'te hayatta olduğu kabul edilir.
- Hatice binti Muhammed bin Addillah bin el-Harranî, H. 557'de hayatta idi. Sittudar bint Abdisselam bin Teymiyye el-Harranî, H.686/M. 1287.
- Zeyneb bint Mekki bin Ali bin Kamil el-Harranî, H. 624-688/M. 1226-1289. Abdulgani bin Teymiyye el-Harranî, H. 531-639/M. 1185-1241.
- Abdulhalim bin el-Harranî, H. 627-682/M. 1230- 1284.
- Abdulkadir bin Abdullah er-Ruhavi el-Harranî, H.536-612/M. 1141-1215.
- Abduikadir er-Ruhavi el-Harranî, Ö. 628/M. 1230.
- Abdülmün'im bin Abdilvahhan Ebu'l Ferec el-Acun-i el-Harranî, H. 500-596/M. 1106-1199.
- Abdülmün'im bin Hibetullah el-Harranî, Ö. H. 601 /M. 1204.
- Necmeddin Ebu Yusuf Yakub bin Sabir bin Berekat bin Havsera el-Harran el-Manunuki, M.1228.
- Ebu'l Fetih Sadaka el-Harranî, H. 514-596/M. 1120-1199.
- Ebu'l Kasım Mahmud el-Harranî, H. 543-634/M. 1148-1236.
- Ebu Mansur el-Harimi el-Harranî, öl. H. 643/ M. 1245.
- Fityan bin Mansur el-Harranî, Ö. H. 563/M. 1168.

Hammad bin Ebi'l Fadıl el-Harranî, H.511-598/M.1117-1202.

Hamze bin Ali Ebu Ya'l el-Kubeyti el-Harranî, H.524-602/M.1129-1205. Hibetullah bin Nasr el-Harranî, öl. H.580/M.1184⁶⁰⁵.

Ebu'l Fetih Muhammed bin Mahmud bin ishak bin el-Murz el-Harranî. Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed bin Muhammed bin Barake bin Ahmed bin Sıddık bin Sarraf el-Harranî, M.1149.

Ebu Abdullah Muhammed bin İmad bin Muhammed el-Harranî, öl. M. 1234.

Ebu Es-Sesa Hammad bin Hibetullah bin Fudayl el-Harranî, M.1117–1201⁶⁰⁶

605 Necati Avcı, a.g.m, s. 100–148.

606 Necati Avcı, Erciyes Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, s. 269–271.

SONUÇ

Harran tarih boyunca Babillilerin, Keldanilerin, Asurluların, Hititlilerin, İranlıların, İskender İmparatorluğu'nun, Roma'nın, Bizans'ın, Emevilerin, Abbasilerin, Yerel Hanedanların, Farklı Türk hanedanlarca kurulan devletlerin, Moğolların ve son olarak da Osmanlı'nın hâkimiyetini görmüştür.

Harranlıların kült ve inançları 3500–3000 yıllık bir geçmişe sahiptir. Harran'da antik inanç ve uygulamalar tanrılar, tanrıçalar ve festivallerle canlılığını korumuştur. Yakın doğu milletleri Hristiyanlık inancını benimsedikleri dönemlerde, onlar kendi inanışlarını korumak adına yanı başlarındaki komşularıyla bile mücadele etmekten kaçınmamışlardır. Bölgenin Müslümanlarla tanışmasından sonra, Harranlıların önemli bir kısmı, tereddüt göstermeden İslamı kabul etmişlerdir.

Harran antik çağda, bir takım vergi ve askeri muafiyetletleri olan itibarlı bir kenttir. Tapınaklarında taç giyilen, tanrıları şahit tutulan, kutsal bir kenttir. Muhtemelen bu husus, Hristiyanlık döneminde Edessa ile Harran arasındaki çekişmenin de, arka planını oluşturmuştur. Edessa Hristiyanlığı kabul ederek, antik çağın kutsal kenti Harran'ı geride bırakmıştır. Harran bu dönemden itibaren gerilemeye başlamıştır. Kentin bu durumu, Halife Me'mun'un bölgeye gelişiyle birlikte değişmiştir. Bu dönemde Harran Sabîileri İslam dünyasının ilgisini çekmiş, Sabîi ilim adamları, antik dünyanın uygarlığını, İslam dünyasına taşımada, aracılık yapmışlardır. Başta İbnü'l Neditim ve Biruni olmak üzere, birçok müslüman bilim adamının Harran'a ilgisi giderek artmıştır. İslam hâkimiyeti döneminde yöneticiler, kentin imarıyla yakından ilgilenmişlerdir. Nitekim Ömer b. Abdülaziz Harran Akademisinin gelişmesi için, çevre okullardan hocalar getirtmiştir. Aynı şekilde Tıp okulunun gelişmesi için, Ömer b. Abdülaziz hemde Eyyûbiler döneminde Muzaffereddin Gökbori katkı sağlamışlardır. Harran için belki de, en büyük yıkım, yol güzergâhlarından uzaklaşmış olması ve kutsal bir kent olma özelliğini yitirmiş olmasıdır. Bu güzergâh değişim ile kutsanmışlığın kaybı afetlerin yanında, bir de Harran, bir istila afetiyle de karşılaşmıştır. O da Moğol istilasidir...

Ve Harran, bir daha ayağa kalkamamıştır... Bugün Harran zengin uygarlık birikimiyle, Mümbit hilalin kuzeyinde Zümrüd-ü Anka kuşu gibi küllerinden tekrar dirilmek için talih kuşunu beklemektedir...

KAYNAKÇA

- A.H.M. Jones, *Cities of The Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press 1971.
- A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1971.
- A.F.J.Klijn, *Edessa, der stadt von de Apostle Thomas*, Baarn 1962.
- Abdullah Ekinci, *III-XII. yüzyıllar Arasında Urfa ve Çevresinde Dinî ve Fikrî Hayat*, s. 23–30.
- Abdullah Ekinci, *III-XII. Yüzyıllar Arasında Urfa ve Çevresinde Dinî ve Fikrî Hayat*, Harran Ün. Sosyal Bilimler Enst. Şanlıurfa 1997.
- Abdullah Ekinci, *XIV Yüzyıllarda Urfa ve Çevresinde Döğerler*”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan/143, 155–165, İstanbul 2003.
- Abdullah Ekinci, *Müze Şehir Urfa*, Ankara 2006.
- Abdullah Ekinci, *Ortadoğu’da Marjinal Bir Hareket: Karmatiler (Ortadoğu’da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Ankara 2005.
- Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, Ankara 2008.
- Addai, *The Teaching of Addai*, tr. G. Howard, Scholars Pres 1981.
- Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara 1992.
- Ahmet Hulusi Köker, “Sabit bin Kurra’nın Hayatı” Gevher Nesibe Sultan Anısına düzenlenen Harran Üniversitesi’nin Bilimsel Temelleri, *Harranlı Bilim Adamları Kongresi Tebliğleri*, Kayseri 1995.
- Ahmet Nezihî Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa 2005.
- Ahmet Susa, *Tarihte Araplar ve Yahudiler; İki İbrahim, İki Musa, İki Tevrat*, İstanbul 2005.
- Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul 1999.
- Al Melik Al-Zahir (Baypars), *Baypars Tarihi*, çev., Ş. Yaltkaya, c.II, İstanbul 1941.
- Alain Desreuxmaux, “Doctrine de l’apotre Addai” *Histoire du roi Abgar et de Jesus*, Brepols 1993.
- Ali Dukakî, *Kuzey Irak’ta Atabeyler Hâkimiyeti*, (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 1975.
- Ali Rıza Karabulut, “Sabit bin Kurra’nın Eserleri”, *Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri, Harranlı Bilim Adamları Kongresi Tebliğleri*, Kayseri 1995.

- Ali Sevim, “Suriye Selçukluları”, *DGBİT.*, VII, Konya 1994.
- Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s. 210.
- Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Bornova 1994,
- Ancient Near Eastern Texts*, ed. J. Pritchard, Princeton 1969,
- Aydın Saygılı, “İbn Kurra'nın Pisagor Terimleri Tanımı, Ayasofya Müzesi Kütüp. 4832 kayıtlı Esre ve Terc. *Belleten*, XXII, Ankara 1958.
- Aynur Özfirat, *Eskiçağ'da Harran*, İstanbul 1994.
- Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1999.
- Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır 1970.
- B.Carra De Vaux, “Sabîlik” *İ.A.*, X, İstanbul 1980.
- Bahriye Üçok, *İslam'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, İstanbul 1996.
- Bardaisan, *The Book of the Laws of Countries*, tr. H. J. W. Drijvers, Assen 1964
- Beatrice Andre-Salvini, *Babil*, Ankara 2006.
- Beate Dignas and Engelbert Winter, *Roma and Persia in Late Antiquity, Neighbours and Rivals*, Oxford University Press 2008.
- Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987.
- C.J.Gadd, “The Inscriptions of Nabodinus”, *Anatolian Studies*, VIII, 1958.
- Coşkun Alptekin, “Erbil’de Bir Türk Beyliği-Begtegililer” *Türklük Araştırmaları Dergisi Marmara Ün. Fak.*, sayı 3, İstanbul 1982.
- Cahit Beğenç, *Anadolu Mitolojisi*, İstanbul 1967.
- Corci Zeydan, *İslam medeniyeti Tarihi*, II, İstanbul 1971.
- Coşkun Alptekin, “Artuklular”, *DGBİT.*, c.VIII, Konya 1994.
- D. Dagober Runes, *Dictinonary of Philosophy*, Iowa 1956.
- D. J.Wiseman, *Chronicles Chaldaean Kings*, London 1956.
- De Goeje, *Carmathes Du Bahreyn Et Les Fatimides*, Leiden 1886.
- D. S. Rice, *Summary Report on archaeological work carried out in te Harran Tek Tek area province of Urfa) SE Turkey in the summer of 1956*.
- D.S. Rice “A Muslim Shrine at Harran” *BSOAS*, VXVII/3, 1955.
- Dimâşki, *Kitab Nukhbal al-Dahri fi Aja ib al-Barr wa-al-Bahr*, ed.

C.M.J. Fraehn ve A.F. Mehren, St. Petersburg 1866.

Ebu Şame, *Kitab el-Ravzatayn fı Ahbar el-Devleteyn el-Nuriya ve el-Salahiya*, I, nşr. M. Hilmi M. Ahmed, Kahire 1958.

Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Bursa 2007.

Ekrem Sarıncıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul 1992.

Erdoğan Mercil, *Müslüman Türk devletleri Tarihi*, Ankara 1992.

Eva Cancık –Kirschbaum, *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)*, İzmir 20004.

Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, Ankara 1990.

Francis E. Peters, “ Hermes and Harran” *Intellectual Studies on Islam*, ed. Michel M. Mazzaouni-Vera B. Moreen, Universty of Utah Press Utah, 1980.

E. R. Hayes, *Urfa Akademisi*, çev. Yaşar Günenç, İstanbul 2002.

Ebul Ala Afifi, *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, İstanbul 2000.

Edward Brown, *Literary History of Persia*, New York 1956.

Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, XI, İstanbul 1979,

Engelbert Winter-Michael Blömer, *Doliche*, Ankara 2006.

F. Rosenthal, “The Prophecies of Bâbaâ the Harranian”, .

Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1993.

Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960.

Fikret Işıltan, “Seyfuddevle”, *İA*, X, Eskişehir 1997.

H.Dursun Yıldız, “Tercüme Faaliyetleri”, *DGBİT*.,III, Konya 1994.

H. M. Jones, *Cities of The Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press 1971.

H. Pognon, *Inscription Semitiques de la Syria, de le Mezopotamia et de la reGreen de Mossoul*, Paris, 1907.

H.J.W. Drijvers, The Religion of Palmyra, *Iconography of Religions* XV., Leiden 1976.

H.Lewy, “Points of Comparison between Zoroastrianism and the Moon Cult of Haarn.” *A Locust's Leg*, ed. W. B.. Henning, London 1962.

Hamdullâh Mustevfi, *Tarih-i Güzide*, neşr. Abdülhüseyn-i Nevâî,

Harald Hauptmann, "Lidar Höyük" *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1997.

Harald Hauptmann, "Tarih Öncesi", *Şanlıurfa*, Yapı Kredi Yayınları. Ankara 1990.

Hasan Tahsin Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeolojisi Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu*, Ankara 2000.

Henry Wace, *Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century A.D., with an Account of the Principal Sects and Heresies*, 1926.

Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, III, İstanbul 1997.

G. Fhervari, "Harran", *EP*, III, New Edition 1960.

G. Dossin "Benjamites dans les Textes de Mari" *Melanges Syriens offerts a. M. Rene Dussuad*, Paris 1939.

G. Quisel, "Gnosticism from its Orjins to the Middel Age" *The Encyclopedia of Religion*, vol. V, New York 1987.

GAS, III, s. 358, VII.

Gülay Ögün Bezer, *Beyteginliler: Erbil'de Bir Türk Beyliği (526/630/1132-1253)*, İstanbul 2000.

Gülay Ögün Bezer, Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları, *Belleten*, c. LXVII, S. 248, Ankara 2003.

Günay Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara 1975.

Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1988.

H. Ingholt, "Incrisptions and Sculptures from Palmyra", *Berytus* V, pt.2, 1938.

H. J. W. Drijvers, *Bardaisan of Edessa*, Assen 1966.

H. J. W. Drijvers, *Old Syriac Edessean Inscriptins*, Leiden 1972.

H. J. W. Drijvers, "Bardaisan of Edessan and Hermetica", *Jaarbericht ex Oriente Lux XXI*, 1970.

H. J. W. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, Leiden 1980.

H. J.W Drijvers, *Cults and Creeds at Edessa*, Leiden 1980.

H. J.W.Drijvers, "Mithra at Hatra", *Some Remarks on the Oroblem of Irano-Mesopotamian Syncretism*", *Acta Iranica, Textes et Memories*, vol. IV. London 1979.

Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu (1118-1146)*, Ankara 1992.

İ. Kafesoğlu, *Kökböri, İ.A. C. 6*, Eskişehir 1997.

İbn Kesir, *el-Bidaye*, X, Beyrut 1966.

- İbn Kesir, *Tefsirü'l Kur'ani'l Azim*, İstanbul 1984, I.
- İbn Şeddad, D.S. Rice, "Studies in Medieval Harran", I, *Anatolian Studies*, II, 1952.
- İbn Tağriberdi, c.VI Darü'l Kitap neşri Trz.
- İbn Teymiyye Külliyyâtı, *Şeyhülislam İbn Teymiyye*, İstanbul 1986.
- İbn Vasıl, *Mufarric el-Kurub fi Ahbar Bani Ayyub*, nşr. Ş. Faysal Dımaşk, 1955–1959.
- İbn'ül- Adim, *Zubte*, III. Halep 1980.
- İbni Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ani'l Azim*, XI, İstanbul 1984.
- İbnü'l Esir, *El Kâmil Fi'l-Tarih*, (çev. Abdülkerim Özyaydın), İstanbul 1987.
- İbnü'l Esir, *el-Bahir fi el-Devlet el-Atabekiyye*, nşr. A. A. Tolaymat, Kahire 1963.
- İbnü'l Esir, *el-Kamil*, VI, (çev. Abdullah Köse), VI, İstanbul 1987.
- İbnü'l Esir, *el-Kamil*, VIII, Beyrut 1966.
- İbnü'l Esir, *el-Tarih el-Bahir*, Kahire 1973.
- İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973.
- İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an-ı Kerim ve Sabiiler*, *A.Ü.İ.F.D.*, X, Ankara 1962.
- İsmail Hamdi Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1960.
- İsmet Zeki Eyyuboğlu, "Harran Okulu" *YA.*, 10, İstanbul 1984.
- J. B. Segal, "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa" *Anatolian Studies* III, 1953.
- J. Benzion Segal, *Some Syriac Inscriptions of The 2nd-3rd Centruy A.D.*, London 1970.
- J. Benzion Segal, *Edessa: Kutsanmış Şehir*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul 2002.
- J. B. Segal, *New Syriac Inscriptions From Edessa*, London 1970.
- Jamie Robert Novotny, *Ehulhul, Egipar, Emelamana, and Sin's Akitu-House: A Study of Assyrian Building Activities at Harran*, (A thesis for the deree of Doctor of Philosophy), Middle Eastern Civilizations University of Toronto, Toronto – Canada, 2003.
- Jean Bottero/Marie-Joseph Steve, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*, İstanbul 2008.
- Jeremy Black-Anthony Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 2003.

Jonathan Elukin, Maimonides and the rise and fall of the Sabians: Explaining mosaic laws and the limits of scholarship”, *Journal of the History of Ideas*, 63, Baltimore, October 2002.

Josef Wieswhöfre, *Antik Pers Tarihi*, İstanbul 2002.

Joseph Campbell, *Doğu Mitolojisi, Tanrıların Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul 1998.

Kâzım Yaşar Koprman, “Osmanlı-Memlûk Münasebetleri” *Türkler*, 9, ed. Hasan Celal Güzel, vd., Ankara 2002.

Kazım Yaşar Koprman, Memlûkler, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, İstanbul 1989.

Kemalettin Köröğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*, İstanbul 2006.

Kemalettin Köröğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*, İstanbul 2006.

Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi, Maide, Bakara Suresi, Hac Suresi.

Kütüb-ı Mukaddes (Eski Akit) Bab XI, XII,

M. Sobernheim, “Hamdaniler”, *İA*, V/I İstanbul 1977.

M. Streck, “Bacüdda”, *İA*, Eskişehir 1997.

Makdisi, *Kitabu'l-Bed'i ve't-Tarih*, IV, Paris 1903.

Marius Canard, *Histoire de la Dynastie des H'amdaniides de Jazîre et de Syrie*, Paris 1953,

Massignon, *Hallac*, I,

Mateos, Urfalı Mateos Vekaynamesi, Türkçeye Çeviren Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987,

Mehmet Çelik, “Sır Dinleri” *ATÜİFD*, S. 8, Erzurum 1988.

Mehmet Çelik, *Süryani Kilise Tarihi*, İstanbul 1987.

Melhem Chokr, 48–50.

Melhem Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, İstanbul 2002.

Mes'udî, *el-Tenbih ve'l-İşrâf*, nşr. Abd. İsmail es-Sâvî, Kahire 1938.

Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, I, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2007.

Mustafa Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kalelerin İsyanı (869-883)*, Konya 2005.

Müverih Vardan, “Türk Fıtuhatı Tarihi”, Terc. H. D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*,

Joseph Molitar, *Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi*, İstanbul 2004.

N. Ünal Karaaslan, "Hamdaniler", *DİA.*, XV, İstanbul 1997.

Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara 2002, s. 68.

Necati Avcı, "Harran'ın Yetiştirdiği Erkek Alimler", Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Harran Üniversitesinin Bilimsel Temeleri, *Harranlı Bilim Adamları, Kongresi Tebliğleri*, Kayseri 1995, s. 114.

Necati Avcı, Bilinmeyen Bazı Harranlı Din Alimleri, *Erciyes Ün. İlahiyat Fakt. Dergisi*, Sayı 8, Kayseri 1992, s. 268

Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.

Nihal Olgunsu, Urfa'nın Siverek Kazasında Taşlıköy'de Bulunan iki Stel, *III. Tarih Kongresi*, 15–20 Kasım 1943.

Norman Davis, Colin M. Kraay, *The Hellenistic Kingdoms, Portrait Coins and History*, London 1980.

Nurettin Yardımcı, "Harran", XXXIV. *Uluslararası Assirioloji Kongresi*, Ankara 1980.

Nurettin Yardımcı, *1983–84–85 yılı Harran Kazıları*.

Nurettin Yardımcı, Harran Ovası Yüzey Araştırması I, İstanbul 2004.

O.R. Gurney "The Babylonians and Hittites", *Oracles and Divinations*, ed. M. Loewe and

Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Tarihi Ansiklopedisi*, II,

Osman Alıcı, *Dinler ve İnsanlar*, Konya 1990.

Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993.

P.H. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, İstanbul 1999.

Phillip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. S. Tuğ, İstanbul 1995.

Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç, redaksiyon, Cenap Karakay, İstanbul 1997.

Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç, redaksiyon, Cenap Karakay, İstanbul 1997.

R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

R. Duval, *Histoire D'Edessa Politoue, Religieuse et Litteraire*, Paris 1892,

- R. Duval, *Histoire Politique, Religieuse et litteraire d'Edessa Jusqu' a la Premiere Eroisade*, Paris 1891
- R. Şeşen, "Eyyübîler" *DİA.*, İstanbul 1990.
- Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1993.
- Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987.
- R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.
- Rene Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, İstanbul 20005.
- Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşet Üzmen, İstanbul 1993.
- S. Lloyd and W. Brice, "Harran" *Anatolian Studies*, I, 1951.
- S. Smith, *Babylonian Historical Texts*, London 1924.
- S. M. Stern, *Studies In Early Isma'ilism*, Leiden 1983.
- S. Kemal Sandıkçı. *İlk Üç Asırda islam Cograyasınada Hadis*, Ankara 1991.
- Samir Johna, "Hunayn İbn İshaq: A Forgotten Legend", *The American Surgeon*, 5, Mayıs 2002.
- Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, çev. Alâeddin Şenel, İstanbul 2002..
- Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, İstanbul 2001, s. 95.
- Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, İstanbul 2002.
- Savaş Harmankaya, Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, "Kazane Höyük", *TAY.*, III.
- Steven K. Ross, *Roman Edessa*, London New York 2001.
- Süryani Patriği Mihail, *Süryani Mihail Vekayinamesi*, çev. Hrand D. Andrasyan (T.T.K. Kütüphanesinde Yayınlanmamış Nüsha), İstanbul 1944.
- Şaban Kuzgun, "Harran Sabîileri", *Gevher Nesibe Sultan anısına düzenlenen Harran Üniversitesinin bilimsel Temelleri*, "Harranlı bilim Adamları" *Kongresi Tebliğleri*, Kayseri 1995.
- Şaban Kuzgun, "Hz. İbrahim ve Harran," *Gevher Nesibe sultan Anısına Düzenlenen Harran Üniversitesi'nin Bilimsel Temelleri*, *1 Harranlı Bilim Adamları" Kongresi Tebliğleri*, Kayseri 1995.
- Şehristani, *Kitâbu'l Milel ve 'n-Nihal*, London 1842.

Şemseddin Günaltay, Yakın Şark II, En Eski Çağlardan Ahamenid'ler İstilasına Kadar, Ankara 19987.

Şinasi Gündüz, "Arkeolojik Bulgular Işığında 2. Yüzyıl Soğmatar Mar Alaha Kültürü", *19 Mayıs Ün., İlahiyat Fak. Dergisi*, s. 6, Samsun 1992.

Şinasi Gündüz, "Kadim Ortadoğu'dan Orta Asya'ya Nevruz" *Bilig*, 12, 2000.

Şinasi Gündüz, Kur'an'daki Sabiilerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme" *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun 1992, s. 57-59.

Şinasi Gündüz, "Harrânîler", *DİA.*, c. 16, İstanbul 1997.

Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar*, Samsun 1998,

Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara 2001.

Şinasi Gündüz, *Sabiiler Son Gnostikler*, Ankara 1995,

T. A. Sinclair, Eastern Turkey; An Architectural and Archaeological Survey, V, IV, London 1990.

T. J. de Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara 1960.

T. Jacobsen, *Treasures of Darkness*, New Haven, 1976.

Taberi, *Tarihü'l-Taberi*, I, s. 319, Kahire 1988.

Tamara M. Green, *The City of The Moon God*, Leiden-New York-Köln 1992.

Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul 2003..

W. Barthold, *İslam Medeniyeti, F. Köprülü İzahlar ve Düzeltmeler*, Ankara 1940, s. 82.

Y. Kumeyr, *İslam Felsefesinin Kaynakları*, çev. F.Olguner, İstanbul 1976, s. 166.

Yakut, Mu'cemü'l Buldan, "Harran maddesi".

Yakut, Mu'cemü'l Buldan, Tâk el-Harrânî maddesi.

Zeki Çıkman, Ramazan Ayvalı, Ethem Levent, *İAA.*, VI, İstanbul.

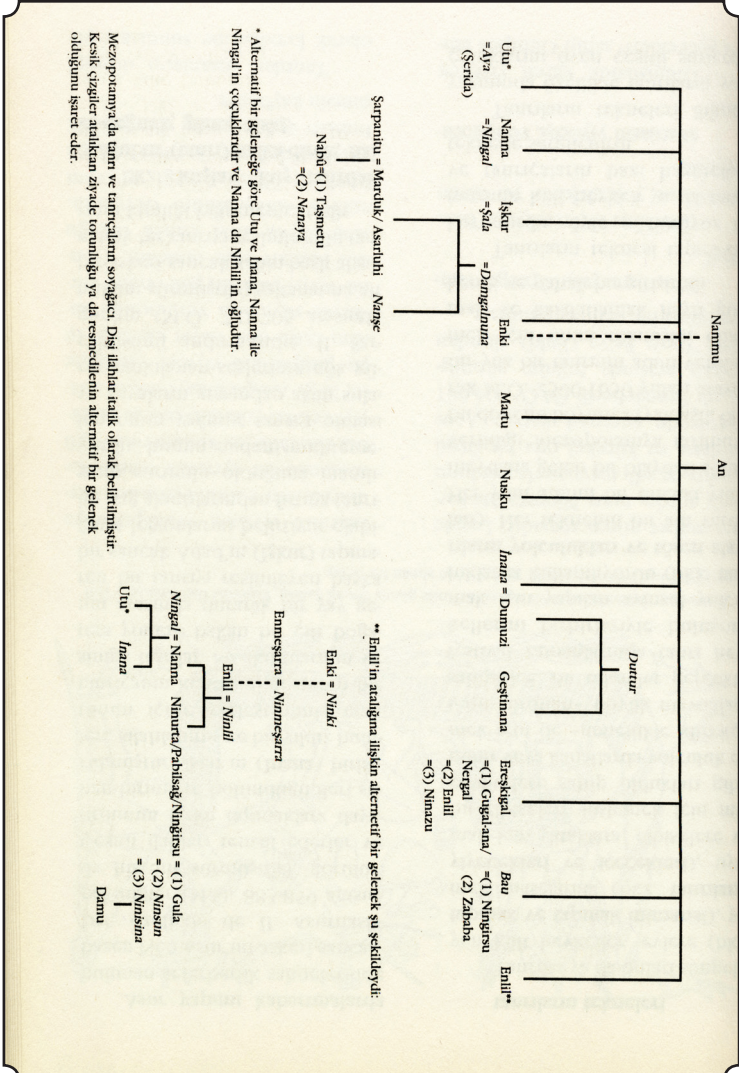
Zeki Çıkman, vd., *İAA.*, IX, s. 138-139.

Zeki Çıkman, vd., *İAA.*, VIII, s. 68-69.

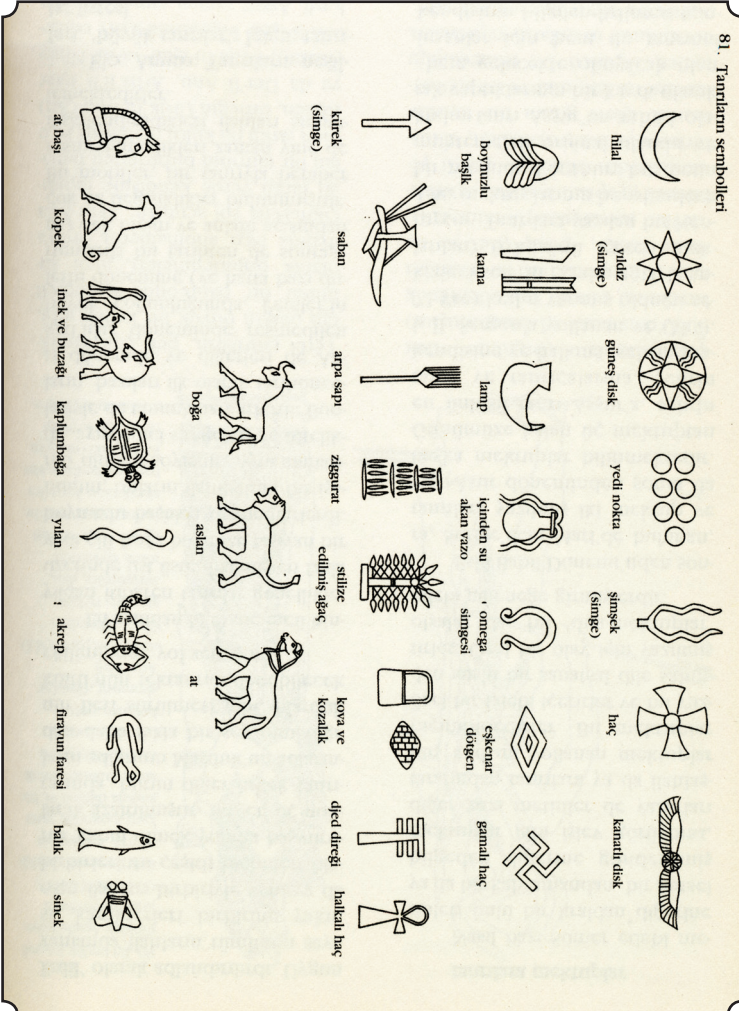
... "Hilal bin Muhassir bin İbrahim es-Sabi" *İ.A.*, X, İstanbul 1980.

... "Sabit bin Kura", *İ.A.*, X, İstanbul 1980.

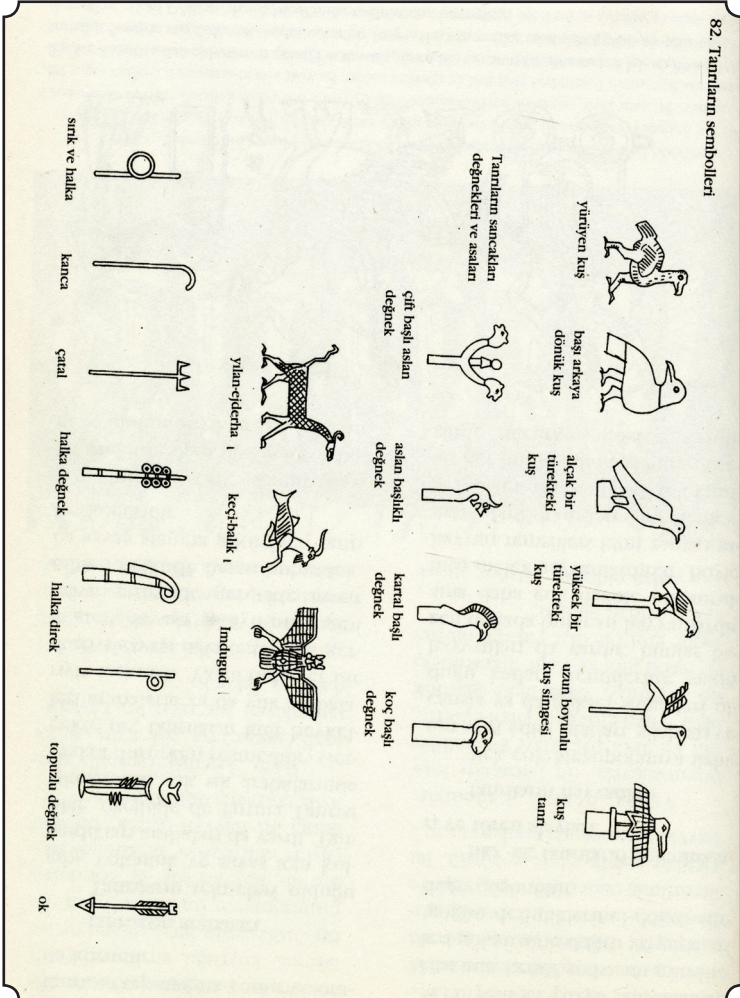
... "Sabit Bin Kurra", Meydanı Larousse büyük Lügat ve Ansiklopedi, 10, İstanbul 1987.

Jeremy Black-Anthony Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 2003.

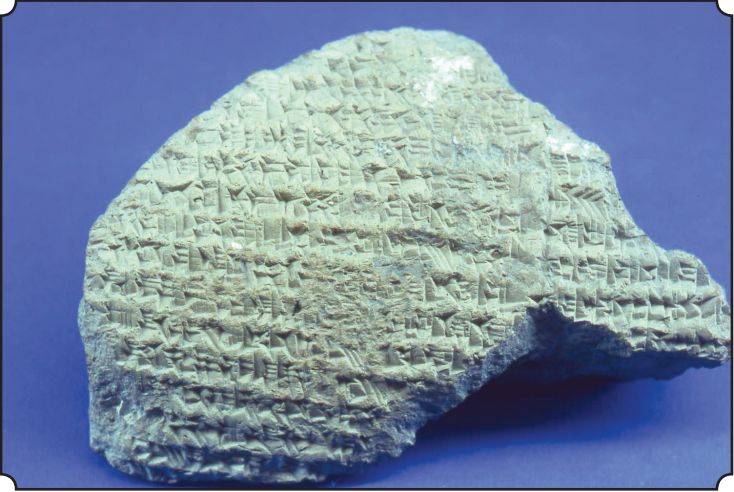
Jeremy Black-Anthony Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 2003.

Jeremy Black-Anthony Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 2003.

Harran'dan görünüm

Çivi Yazılı Tablet

Nabonid Steli sol köşede Güneş, Ay ve Yıldız Motifleri.

Fırtına Tanrısı/Teşup

Tanrıça Gula (Ninisuna)

Zafer Tanrıçası Nike

Mühür/ Fırtına Tanrısı/Teşup Figürü

Orpheus Mozaği/Nebo Simgesi

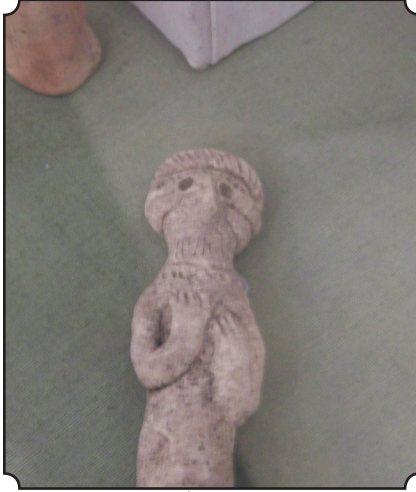
Zümrüd-ü Anka Mozaïği

İdol

İdol

İdol

İdol

İdol

Idol

Tunç Boğa

Soğmatar Sin (Ay) ve Šamaš (Güneş)
Simgeleri

Šamaş/Güneş

Pagnon Mağarası

Venüs Tapınağı

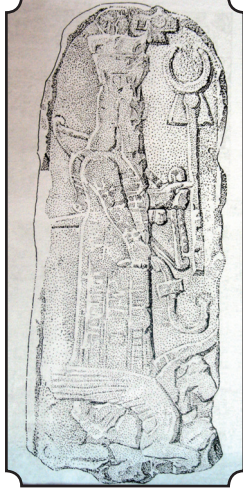
Venüs Tapınağı İçten Görünüm

Aslan Terbiyecisi/Eyyûbi Dönemi

Harran Akademisi Kalıntılarından Bir Görünüm

Aligör (11 Nisan) Tanrı Steli

Kırların Koruyucu Tanrısı